

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

KISS TAMÁS

2009 - 02 - 12

**Adminisztratív tekintet?
A romániai magyar demográfia létrejötte,
működése és korlátai**

**Pécsi Tudományegyetem – Bölcsésztudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Kultúratudományi Doktori Program**

**Szerző: Kiss Tamás
Irányítótanár: Kovács Éva Judit
2009-02-12**

Bevezető. A vizsgálat során felvett pozíciók

- 1. A népszámlálások és az erdélyi magyar (etno)demográfia**
- 2. Diskurzuselemzés**
- 3. Demográfiai elemzés**
  - a. Az etnikai változó helye
  - b. A modell korlátai

I. Modernizáció és népesedés. A román népesedési diskurzusok a hatvanas évektől az ezredfordulóig

- 1. A román demográfia előzményei és az intézményesülést megelőző népesedési kontextus**
  - a. A halandóság alakulása és a népesedési diskurzusok a két világháború között
  - b. Az egészségügyi rendszer kiépítése az ötvenes években
  - c. A termékenység csökkenése 1956 és 1965 között
  - d. Az abortusz szerepe a termékenység csökkenésében
  - e. A Ceaușescu-rendszer népesedéspolitikája
- 2. Idősorok és mutatók**
- 3. A demográfiai átmenet színeváltozásai Romániában**
  - a. A demográfiai átmenet elmélete
  - b. A román demográfia intézményesedése a hatvanas évektől
  - c. A modernizációra vonatkozó képzetek és a modernizációs konszenzus
  - d. Első verzió: A népesedés mint irányított kibernetikai rendszer
  - e. Második verzió: Románia kezdeti helye a területi tipológiákban
  - f. Harmadik verzió: A tipológiák átrajzolása, Erdély és Regát
- 4. A tradicionális reprodukzív modell a magyar és a román népesedési diskurzusokban**
  - a. A demográfiai átmenet és a Hajnal-vonal
  - b. Történeti demográfia és geopolitika Magyarországon és Romániában
  - c. Paraszti születéskorlátozás: a magyar demográfiai hagyomány és a történeti demográfia
  - d. Demográfia és etnográfia: a tradicionális román reprodukzív modell
  - e. Modernizáció és homogenizáció

II. A magyarságtól a romániai magyar társadalomig: az erdélyi társadalomkutatás és változó témakonstrukciói a népesedéssel foglalkozó szövegek alapján

- 1. A demográfiai kontextus: az erdélyi magyarokat érintő népesedési folyamatok 1965 és 1989 között**
  - a. A magyar népmozgalmi egyenleg
  - b. A termékenység nemzetiségi különbségei
- 2. Magyar népesedési diskurzusok a múlt rendszerben**
  - a. A kontextus: az ötvenes-hatvanas évek és a hatvannyolcas váltás
    - i. *Az ötvenes évek*
    - ii. *A hatvannyolcas fordulat*
  - b. Magyarság és modernizáció: az etnográfiai paradigma szerepe

- c. Laikusok és szakértők
- d. Népi referenciák
- e. Malthusiánus referenciák
- f. Hatalom – értelmiség – magyarság
  - i. *Az ambivalens diskurzus*
  - ii. *A hatalommal folytatott alku*
  - iii. *Az értelmiségi stratégiák és a pronatalista diskurzus legitimitása*

3. A fogalmi építkezés irányai a kilencvenes években

- a. A romániai magyar társadalom mint mindennapi életvilág
- b. Magyar modernizáció és a *városi magyarság*
- c. Adminisztratív tekintet: a romániai magyar társadalom mint hatalmi projektek címzettje

III. Az erdélyi magyar (etno)demográfia működése és korlátai

1. Az erdélyi magyar népesség demográfiai előreszámítása

- a. Az előreszámítás technikai paraméterei
- b. A népmozgalmi folyamatok és a jövőre vonatkozó hipotézisek
  - i. *A korszerkezet*
  - ii. *A termékenység*
  - iii. *Halandóság*
  - iv. *Az 1964–1992 közötti migrációs egyenleg*
  - v. *Kumulált migrációs veszteség*
  - vi. *A migráció alakulására vonatkozó hipotézisek*
  - vii. *A hipotézisek összefoglalása*
- c. Az eredmények rövid bemutatása
- d. A népesedési kilátások regionális különbségei

2. A migráció és a demográfiai modellek

- a. Első szint: a zárt népesség modellje
- b. Második szint: a vándorlás mint ki és bemeneti változó?
  - i. *Diaszpóra és transznacionális migráció*
  - ii. *A vándorlás integrált vizsgálata felé*
  - iii. *A hidegháborús migrációs rendszer*
  - iv. *A posztoszocialista migrációs rendszer*
- c. Az etnicitás szerepe a magyarok vándorlásában
  - i. *Az etnikai (el)nyomás*
  - ii. *Az etnicitás mint vonzó tényező*
  - iii. *Integráció/integrálatlanság*
  - iv. *Az etnikai migráció vége?*

3. Az adaptálhatóság kérdése: demográfiai és etnokulturális reprodukció

- a. Az asszimiláció fogalmáról
  - i. *Az asszimiláció a nemzetközi szakirodalomban*
  - ii. *Az asszimiláció erdélyi jelentéstartománya*
  - iii. *Asszimiláció az erdélyi nemzetiségstatisztikában*
  - iv. *Demográfiai és etnokulturális reprodukció*
- b. Etnikai endogámia és vegyes házasság Erdélyben

- i. *A vegyes és homogén házasságok arányának alakulása és eltérő stabilitása*
- ii. *A vegyes házasságok strukturális okai*
- iii. *Társadalmi státus és etnikai endogámia*
- c. A vegyes házasságon belüli etnikai szocializáció modelljei
- d. Demográfiai következmények

IV. Összefoglalás: a demográfia és az erdélyi magyar társadalom projektje

I. Bevezető. A vizsgálat során felvett pozíciók

1. A népszámlálások és az erdélyi magyar (etno)demográfia

Romániában a rendszerváltást követően 1992-ben és 2002-ben tartottak népszámlálást. Mindkét census a magyar népesedésség szempontjából kedvezőtlen demográfiai folyamatokra mutatott rá. Az 1992-es népszámlálás 1 624 959 magyart mutatott ki, ami jóval alatta maradt az előzetes várakozásoknak.¹ A 2002-es népszámlálás szerint a magyarok száma Romániában 1 431 807 volt, amely tíz év alatt közel 200 000 fős, 12 százalékos csökkenést jelentett. Ezzel párhuzamosan a magyarok össznépeségén belüli aránya 7,2 százalékról 6,6 százalékra esett vissza.

A népszámlálásokat nem tekinthetjük egyszerű adatgyűjtési technikának.² Azok szorosan összefonódnak a társadalmi valóság reprezentációjáért és alakításáért folyó politikai harccal. Horowitz szerint az etnikailag megosztott társadalmakban a népszámlálások hasonlónak válhatnak a választásokhoz, különösen akkor, ha a pártrendszer is az etnikai vonalak mentén tagolt (Horowitz 1975).³ Ezeket az adott etnikumokat képviselő elit „megnyerheti”, de „el is veszítheti”. Varga E. Árpád az 1992-es, Brubaker és szerzőtársai pedig a 2002-es romániai népszámlálás kapcsán világítottak rá erre a tételre (lásd Varga E. 1998a: 220–240, Brubaker et alii 2006: 151–163). Az erdélyi magyar politikai elit számára mindkét népszámlálás téje az volt, hogy az általuk képviselt közösség erejére rámutasson.⁴ A népszámlálást megelőzően a magyar nyelvű újságokon és köztereken elhelyezett plakátokon keresztül szabályos kampány folyt a magyar népesség mobilizálása érdekében.⁵ A választások és a népszámlálások közti hasonlóságnál maradva, képletesen azt mondhatjuk, hogy a magyar politikai elit 1992-ben és 2002-ben is „elveszítette a

¹ Az erdélyi és magyarországi nyilvánosságban elterjedtek voltak a romániai magyarok számát 2 millió főre, vagy ennél magasabb értékre tevő becslések.

² A népszámlálást semleges adatgyűjtési technikaként láttató szemléletmód átfogó kritikáját lásd Kerzer–Arel 2002.

³ Kovács Éva a két világháború közötti csehszlovák népszámlálások kassai körülményeit elemezve állapította meg ugyanezt (Kovács 2004: 25–49).

⁴ Beszédes az RMDSZ által a 2002-es „népszámlálási kampányban” használt szlogen: „Számít a számunk”.

⁵ A két népszámlálást kísérő etnopolitikai küzdelem különbségeit is ki kell emelnünk. Míg 1992-ben a végrehajtó hatóságok és szakemberek közleményei sem voltak mentesek az etnopolitikai felhangoktól (Varga 1998a: 230, 64. lábjegyzet), addig 2002-ben az esemény számukra leginkább bürokratikus (rutin)feladatként értelmeződött (Brubaker et alii 2006: 152). A feszültségek a második esetben, az akkor még a szélsőséges román nacionalista Gherorghe Funar vezette Kolozsváron összpontosultak. Az 1992-ben 23, 2002-ben pedig 19 százalékban magyarul tanuló nagyvárosban a népszámlálás tétjét növelte a kisebbségi nyelvek használatát szabályozó törvény, amely a nyelvi jogokat a kisebbség adott településen belüli húsz százalékos arányához kötötte.

népszámlálást”, mivel az eredmények, amellet, hogy a magyar népességet érintő kedvezőtlen folyamatokra világítottak rá, nem feleltek meg az előzetes várakozásoknak, és a magyar elitet kommunikációs szempontból kedvezőtlen helyzetbe hozták.

1992-ben a kedvezőtlen kommunikációs helyzetet a magyar politikai elit az eredmények nyilvános tagadásán keresztül kísérelte meg feloldani. Ez a stratégia logikus következménye volt az erdélyi magyar népesedésre vonatkozó diskurzusok szerkezetének. A nyolcvanas években, illetve a kilencvenes évek elején a témát feldolgozó magyarországi szakirodalomban – illetve a tágabb nyilvánosságban – konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy Erdélyben kétmillió, vagy ennél több erdélyi magyar él (lásd Nyárádi R. 2003: 534–536; Dávid 1982, 1988; Kocsis 1989; Kocsis–Kocsisné 1991). A kutatók – az adathiány és a román Statisztikai Hivatal közleményeivel szembeni széleskörű szkepszis közepette – saját számításaikra hagyatkoztak,⁶ amikor az erdélyi magyarok számát túlbecsülték. Közleményeik Erdélybe visszaszivároghva tovább erősítették a kétmillió erdélyi magyar amúgy is közkeletű toposzát. A konszenzusnak örvendő kétmilliószám nyilvános megkérdőjeleződése a politikai szcénán az 1992-es népszámlálást követően sem mutatkozott kifizetődőnek.⁷ Ezt jól érzékelteti Varga E. Árpád, akitől az alábbi idézet származik:

„A népszámlálás szenvtelen adatközlése egy, a Kós Károly-i kiáltó szó óta metaforikus jelentéstöbblettel bíró képet kezd ki: a kétmillió magyarágét, mellyel »minden időkben számolnia kell annak, aki szuverenitását reá kiterjesztette«, [ezért – KT.] nem csodálhatjuk, ha a romániai magyarságot sokan olyan, szinte »fiktív népességként« jelenítik meg, amely nem a

⁶ Ebben a román Nemzeti Statisztikai Hivatalnak (INS – Institutul Național de Statistică) is szerepe van. Az adathiány mellett, az 1977-es népszámlálás végleges eredményeit összegző kiadvány (Direcția Centrală de Statistică 1980: 614–621) olyan ellentmondásokat tartalmazott, amelyeket csak 1990-ben, illetve 1992-ben korrigáltak. Az eredményeket a vonatkozó kötet az ún. „nemzetiség és anyanyelv szerinti” bontásban tárgyalta. Az olyan eseteket, ahol a nemzetiség és az anyanyelv nem egyezett (és a kettő közül valamelyik a román volt), a kiadvány automatikusan a román nemzetiségűek (és anyanyelvűek) közé sorolta. Ezt a gyakorlatot egyedül a zsidó nemzetiség esetében nem alkalmazták. Az eljárás ráadásul nincs feltüntetve a módszertani útmutatóban. Ez a torzítás a népszámlálási adatokat a lehető legszakoszerűbben elemző szakemberekben is gyanút keltett (a kiadvány és az 1977-es népszámlálás nemzetiségi adatainak kritikai elemzését lásd Nyárádi R. 1998: 64–72 és Varga E. 1998a: 72–117).

⁷ A kilencvenes évek kutatói éppen ezért előszeretettel kapaszkodtak bele. Brubakerék elemzése – miután egyrészt a különböző színterek és szerepkészletek között nem differenciál, másrészt a politikai szereplők reprezentációt pusztán a nyilvános megnyilatkozásokból vezeti le – a népszámlálásokhoz és a román statisztikai adatszolgáltatáshoz való erdélyi magyar viszonyulásokról túlságosan egyszínű képet fest (Brubaker et alii 2006: 151–163).

valóságos népesedési viszonyoknak megfelelően, hanem egy utópisztikus demográfiai modell tértől és időtől független törvényszerűségeinek megfelelően alakul.” (Varga E. 1998a: 240)

Bár a publikus megnyilatkozások szintjén ragaszkodott a kétmillió magyar toposzához, a politikai elit magatartását egy sajátos kettősség jellemezte. A népszámlálási eredmények hallgatólagos elfogadásáról árulkodik az is, hogy az RMDSZ, miután 1994-ben kézhez kapta a népszámlálások (hivatalosan azóta sem publikált⁸) településsoros nemzetiségi megoszlásait, épített ezekre az eredményekre. Így például a kongresszusi küldöttek területi leosztásában figyelembe vették a népszámlálási eredményeket, illetve az RMDSZ által rendelt és a választási kampányok során felhasznált közvélemény-kutatások magyarokra vonatkozó reprezentatív mintáit is ezek alapján alakították ki.⁹ Ez utóbbiak a terepmunka során a következő kérdéssel indítottak: „Van-e ebben a háztartásban olyan személy, aki az 1992-es népszámlálás során magyarnak vallotta magát?”¹⁰ Ezek a példák arra utalnak, hogy a nyilvános megnyilatkozások ellenére a népszámlálási eredmények (illetve a román statisztikai adatok) valójában a magyar politikai elit saját közösségéről alkotott képét már a kilencvenes években meghatározták.

Ez összefügg azzal is, hogy a román statisztikai adatszolgáltatásnak valójában soha nem volt alternatívája. Felvetődött ugyan egy alternatív népszámlálás (önszámlálás) gondolata, de az (a politikai szereplők többsége előtt is) világos volt, hogy állami jogosítványok nélkül ennek lebonyolítása képtelenség. A mögött pedig, hogy az önszámlálás kérdése *Nemzeti Kataszter* címen a kilencvenes évek második feléig mégis része maradt a politikai napirendnek, nem a román statisztikai adatszolgáltatással szembeni valós kételyek, hanem a magyar közösségen (az RMDSZ-en) belüli politikai csatározások húzódtak meg.¹¹ Az RMDSZ III. Kongresszusának határozata kötelezővé tette a *belső választások* megszervezését. A határozat szövege szerint „a szövetségi tisztújításra általános és titkos, lehetőleg

⁸ Van valami ironia abban, hogy Románia 1992-es (és 2002-es) településsoros nemzetiségi megoszlására vonatkozó adatok a mai napig nem hozzáférhetők nyilvánosan román nyelven, illetve, hogy az erdélyi megyékre vonatkozó adatokat az erdélyi népesedés kiemelkedő magyarországi kutatója, Varga E. Árpád rendszerezte és hozta nyilvánosságra (Varga E. 1998b, 1999, 2000, 2001, 2002).

⁹ A hivatkozott közvélemény-kutatások mintavételének leírása megtalálható az Erdélyi Magyar Adatbankban (<http://kutasok.adatbank.transindex.ro/>).

¹⁰ Érdemes kiemelni, hogy a magyar népesség reprezentációjában a nemzetiségi és nem az anyanyelvi, vagy a magyar nyelvtudás szerinti kategória jut kulcsszerephez.

¹¹ A Nemzeti Kataszter „megvalósításával” az RMDSZ Ügyvezető Elnöksége foglalkozott. Több, az ügyben érintett tisztségviselővel készítettem interjút.

közvetlen választáson kerül sor, amelyen az általános nyilvántartásban szereplő tagok vesznek részt” (Az RMDSZ III. Kongresszusán jóváhagyott alapszabályzat-határozat 1993. január 15–17, 2. pont). A határozat szövegében szereplő *nyilvántartást* feleltették meg a későbbiekben a Nemzeti Kataszterrel, amely alatt egy olyan jegyzéket értettek, amiben, legalábbis elvben, minden romániai magyar szerepel. Mivel egy ilyen nyilvántartás elkészítése valójában egy alternatív népszámlálást igényelt volna, a Nemzeti Kataszter soha nem készült el. A Nemzeti Kataszter körüli vitákat az tartotta életben, hogy az RMDSZ vezetése a belső választások megszervezését (amit valójában nem kívánt megvalósítani) a Nemzeti Kataszter elkészülte utáni időkre tolta ki. Tehát az alternatív népszámlálást igénylő, így eleve megvalósíthatatlanságra ítélt Kataszter a belső választást volt hivatott blokkolni.¹²

2002-ben a népszámlálási eredmények ismét a vártnál kevesebb magyart mutattak ki.¹³ A magyar politikai elit azonban ezúttal – a kínossá vált tagadás helyett – egy más nyilvános stratégián keresztül próbálta kezelni a kialakult helyzetet. A népszámlálás előzetes eredményeinek közzétételét követően, 2002. július 12-én az RMDSZ egy szakmai tanácskozást hívott össze, amelyen a felsővezetésen és az Ügyvezető Elnökség munkatársain kívül társadalomkutatók is részt vettek. A tanácskozást követően a szervezet elnöke és ügyvezető elnöke Veres Valér demográfus társaságában tartotta meg a népszámlálási eredményeket értékelő hivatalos sajtótájékoztatóját. A nyilatkozatok – a népszámlálási eredményeket elfogadva és ezek elemzésére építve – egy olyan átfogó stratégia kidolgozását ígérték, amely fokozza a magyar népesség reprodukív képességét, és ezzel hozzájárul a magyar intézményrendszer fenntarthatóságához (*Szabadság*, 2002. július 13.). Hangsúlyozták, hogy a politikai érdekképviselő a stratégia kidolgozásában a társadalomtudományokkal kíván együttműködni. Ugyanezt a szándékot erősítette meg az RMDSZ kongresszusi határozata is:

---

¹² Hozzá kell tennünk, hogy a Kataszter ötletéhez az RMDSZ-en belüli ellenzék is ragaszkodott (lásd Toró 1994, 1999). A belső választásokkal kapcsolatos alternatív technikai javaslatokat lásd Horváth–Magyari 1994. Bár a Szövetség szerveit nem közvetlenül választják, jelenleg a parlamenti és önkormányzati jelölteket több RMDSZ szervezetben állóurnás előválasztáson jelölik ki. Ezek az előválasztásokon természetesen nem használnak semmiféle a magyar választókat tartalmazó katasztert vagy regisztert.

¹³ Itt Veres Valér (2002a) a népszámlálást közvetlenül megelőzően publikált tanulmányára kell utalnunk, amelyben a szerző a magyar népesség számát közel százezer fővel többre becsülte a népszámlálás által kimutatott értékhez képest. A népességfogyás nem csak magyar, hanem országos vonatkozásban is nagyobb volt a vártál. A Nemzeti Statisztikai Hivatal, mivel a regisztrálatlan kivándorlást figyelmen kívül hagyta, 2002-re mintegy 700 ezer fővel számolta felül Románia népességét.

„A romániai magyarság utóbbi tíz évben bekövetkezett, közösségünk egészét érintő fogyása szükségessé teszi egy megfelelő népesedési politika kidolgozását, amit az RMDSZ a politikai szintén képvisel és a közösségépítési munka során felhasznál. Stratégiánk megalapozása érdekében az RMDSZ társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek bevonásával folytatja az erdélyi magyarság fogyását előidéző sajátos, és a régió egészére jellemző demográfiai folyamatoknak, a társadalom helyzetének, mindannak az elemzését, amely a természetes fogyást, elvándorlást, illetve az asszimilációt előidézi. Az RMDSZ Programjára alapozva, a kutatások eredményeire építve kell megfelelő stratégiát kidolgoznunk és megvalósítanunk az ifjúságpolitika, a minőségi oktatás biztosítása, önálló intézményrendszerünk bővítése, a munkahelyteremtés, a családpolitika, a magyarok által is lakott régiók gazdasági fejlesztése, a szociális helyzet javítása által, hogy nemzeti közösségünk jövőképeinek része lehessen a jólét bizonyossága, önazonosságunk megőrzésének hite. Célunkat széleskörű társadalmi szolidaritásra alapozva, a történelmi magyar egyházak és az erdélyi magyar civil társadalom szervezeteivel közösen kívánjuk megvalósítani, az együttműködés, a kölcsönös bizalom jegyében. Ennek érdekében a Kongresszus megbízza az RMDSZ Ügyvezető Elnökségét a kérdéssel foglalkozó munkacsoport létrehozásával, amely szakmai alapot biztosít a romániai magyar közösség népesedési helyzetének javítása érdekében kifejtett politikai és társadalmi tevékenységnek.” (RMDSZ VII. kongresszusának határozata, 2003. február 2.)

Az erdélyi magyar politikai elit népszámlálásra adott válaszreakciói nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalomtudományos mezőn belül láthatóvá vált és megerősödött egy olyan kutatói pozíció, ahonnan az erdélyi magyar népességre sajátos rálátás nyílik. E pozíció meghatározói: (1) saját tárgyát makroperspektívából szemléli, (2) az etnikai változót kiemelten kezeli, pontosabban a magyar etnikumról mint külön elemezhető entitásról („társadalomról”, „népességről”) beszél. További lényeges adalék, hogy a nevezett kutatói pozíció egy magát magyarként meghatározó erőcentrumhoz és ennek (köz)politikai projektjeihez kötődik. Ebben a kontextusban kiemelt szerepet kapott a demográfia mint egy olyan

diszciplína, amely, legalábbis a hozzá fűzött remények szerint, képes a folyamatok leírására, és hozzájárulhat azok adminisztrálhatóvá tételéhez.

Magam a 2002-es népszámlálást követően kezdő kutatóként, az RMDSZ alkalmazásában kezdtem az erdélyi magyar népesedéssel foglalkozni, azóta is a demográfia képezi fő kutatási irányomat. Írásomban ezért – a fent vázolt pozíciót felvállalva – az elmúlt években a romániai magyar népesség vizsgálatára kialakított demográfiai modell kialakulásának körülményeire, működésére és korlátaira szeretnék rávilágítani. Módszertani szempontból a diskurzuselemzés és a demográfia két, nehezen egyeztethető nyelvezetére fogok támaszkodni.

2. Diskurzuselemzés

A diskurzuselemzést annak felismerése tette szükségessé, hogy a 2002-es népszámlálást követő demográfiai elemzések az erdélyi magyar népesedést – mint az eddigiekből is kiderült – egy jól meghatározható pozícióból vizsgálták/vizsgálják. A népesedéssel foglalkozó szövegek újraolvasásán keresztül arra kívánok rávilágítani, hogy történetileg hogyan alakult ki ez a pozíció, illetve tágabb értelemben, hogy miként változtak azok a (diskurzív) technikák, amelyeken keresztül a népesedéssel foglalkozó szerzők saját tárgyukat, az erdélyi magyar népességet megalkották.

Kiindulópontom Pierre Bourdieu kulturális alkotások elemzésére kidolgozott modellje (Bourdieu 1998). Bourdieu különbséget tett az állásfoglalások tere (jelen esetben a társadalomtudományi diskurzus) és a pozíciók mezeje között, és a két, homológnek feltételezett struktúra közötti megfelelést vizsgálta. Az állásfoglalásokat (esetünkben a népesedési szövegeket) olyan *diskurzív stratégiákként* értelmezte, amelyeken keresztül a szereplők mezőn belüli pozíciójuk megőrzésére vagy javítására törekcszenek. Ugyanakkor a mező az, amely a referenciakeretet (a lehetséges állásfoglalások halmazát és azok viszonyítási pontjait) kijelöli. E referenciakeret megléte a szereplők számára a külvilággal szemben bizonyos fokú autonómiát biztosít. Bourdieu azonban autonómia alatt korántsem azt érti, hogy a művészeti alkotások létrehozói vagy az akadémiai szféra függetlenek lennének az őket körülvevő tágabb kontextustól vagy az éppen aktuális politikai projektektől, ellenkezöleg. Ezek hatása azonban egy sajátos áttételen keresztül érvényesül, amit a prizma által megtört fény („törésmutató”) metaforáján keresztül érzékeltet.

Az erdélyi magyar népesedésről szóló szövegek elemzése előtt a demográfiai diskurzusok romániai alakulását fogom vázolni, a diszciplína hatvanas évekbeli indulásától az ezredfordulóig. Ezt a lépést azért éreztem szükségesnek, mert nem csupán az erdélyi magyar népesedést szükséges általánosabban, Románia társadalomtörténetén belül vizsgálni, hanem a népesedés kérdésével kapcsolatos erdélyi magyar szövegtermelést is.

3. Demográfiai elemzés

A 2002-es népszámlálást követően az erdélyi magyar demográfiai kutatást elsősorban az a törekvés határozta meg, hogy a diszciplína területileg körülhatárolható népeiségekre (nemzetállamokra) kidolgozott fogalmi rendszerét és módszertanát alkalmassá tegye a más etnikumokkal keverten élő kisebbségi népesség vizsgálatára is.¹⁴ Két tényezőnek köszönhetően ez a kísérlet, legalábbis technikai értelemben, sikeres volt. Egyrészt ebben a továbblépésben kulcsszerepe volt az adatokhoz való megváltozott hozzáférésnek: mind a hivatalos népmozgalmi, mind a népszámlálási adatok tekintetében az erdélyi társadalomtudományos kutatás történetében egyedülálló adathalmaz állott a kutatás rendelkezésre. A statisztikai forrásokhoz való hozzáférés nem a román adatszolgáltatás „demokratizálódásával” állt összefüggésben, hanem azzal, hogy az RMDSZ a demográfiai vizsgálatokat közpolitikai prioritásként határozta meg. Másrészt a 2002 utáni vizsgálatok – legalábbis elemi szinten – adaptálták a demográfiai diszciplína fogalmi és módszertani eszköztárát. Miután az erdélyi magyar kutatók a nyolcvanas években nem voltak abban a helyzetben, hogy a magyar népmozgalmi egyenleget megvonják, a téma a nyolcvanas évek második felében Magyarországon kibontakozó úgynevezett *magyarságkutató* irodalomban került terítékre. A *Magyarságkutató Intézet* 1986-os megalapítása a határon túli, ezen belül pedig elsősorban az erdélyi magyarság iránt immár hivatalos szinten is megnövekedett érdeklődést jelezte. Az intézet keretében zajló vizsgálatok egyik alappillére az (etno)demográfia képezte. A szövegeket olvasva azonban nyilvánvaló, hogy ezen sajátos „magyarságkutató” demográfia és a magyarországi *mainstream* demográfia között – a személyes átfedések ellenére – valójában nagyon kicsi volt a kommunikációs felület. Erre utal az is, hogy a „magyarságkutató” demográfusok a

¹⁴ Lásd a *Magyar Kisebbség* 2002/4-es számában Varga E (2002a), Benedek (2002), Horváth (2002a), Kiss (2002), Sebők (2002), Szilágyi (2002) és Veres (2002b) írásait; a 2004. március 5-én Kolozsvárott tartott konferencia előadásaiból készült tanulmánykötetet (Kiss 2004) és az erdélyi magyar népesség előreszámításával foglalkozó köteteket (Habicsek–Tóth–Veres 2005; Csata–Kiss 2007).

mainstream-től eltérő nyelvet használtak, szinte egyáltalán nem tagolódtak be a demográfia meglévő intézményrendszerébe,¹⁵ és nem használták a diszciplína módszertani apparátusát (lásd Dávid 1988, 1989; Süle 1988; Sebők 1991). A mező illetén szerveződése Magyarországon egészen a közelmúltig meghatározta azt a keretet, amelyben az erdélyi és más kisebbségben élő magyar közösségek népesedésére fókuszáló vizsgálatok lefolytak. Ezeket ugyanis Magyarország felől nem a demográfiai diszciplína, hanem a magyarságkutatás integrálta,¹⁶ amely a problémafelvetéstől az alkalmazott módszertanon keresztül a keletkező szövegek nyelvezetéig alapjaiban határozta meg a kutatások jellegét. A 2002 utáni vizsgálatok „technikai értelemben vett” sikerességét jelzi, hogy ez a helyzet átalakulóban van, aminek látható jele, hogy az erdélyi magyar népesedésre vonatkozó írások nyelvezete nagymértékben közelített a demográfiai szakzsargonhoz. Kiemelhetjük a kohorsz-komponens módszer adaptálására tett kísérletet (Hablicsek–Tóth–Veres 2005; Csata–Kiss 2007), amelyre az utóbbi évek népesség-előreszámításai támaszkodtak, és amely jelen tanulmányban is kiemelt szerepet kap. A magyar népesedésre vonatkozó, a kötetben megjelenő elemzések erre a modellre épülnek, de ebben a modellben gondolkodva próbálunk majd rámutatni a demográfiai elemzés korlátaira is.

A kohorsz-komponens módszer adaptációjával kapcsolatban ugyanis két lényeges (és egymással összefüggő) probléma merül fel: (1) Mi (legyen) az etnikai változó helye a demográfiai magyarázatokban és modellekben? Azaz milyen tényezők határozzák meg, hogy erdélyi/romániai magyar népességről beszélünk? (2) Mennyiben „adminisztrálhatók” ténylegesen ennek a népességnek a határai a demográfia fogalmi apparátusán keresztül?

a. Az etnikai változó helye

A demográfiai elemzésben az etnikai változó helyét a modellválasztás határozza meg. A kérdés az, hogy milyen népességekről beszélünk, illetve hogy milyen csoportok népesedését hasonlítjuk össze? A kérdés korántsem ártatlan, és

---

¹⁵ Hangsúlyozzuk, hogy nem személyekről, hanem a mező szerkezetéről beszélünk. A magyarságkutatás és a *mainstream* demográfia nyelvezetének szétartásával kapcsolatos állítás akkor is tartható, ha voltak *mainstream* demográfusok, akik foglalkoztak az erdélyi magyarsággal és voltak „magyarságkutatók”, akik demográfusok lettek.

¹⁶ A kisebbségi magyar közösségek demográfiájával foglalkozó szerzőknek (például Gyurgyík László, Mirmics Károly) a KSH Népeségkutató Intézet helyett elsősorban a Magyarságkutató Intézet utódként létrejött Teleki László Intézettel voltak intézményes kapcsolataik.

nagymértékben zavarja a tisztánlátást, hogy az erre adott válaszban sokszor szétválaszthatatlanul összekeverednek a politikai jellegű és a szakmai érvek.

A szakmai érvrendszer felől közelítve, Vladimir Trebici kiemelte, hogy *népességről* csak abban az esetben érdemes beszélnünk, amennyiben ehhez az entitáshoz egy olyan kulturálisan közvetített modellt csatolunk, amely a reprodukció mikéntjét meghatározza. Továbbmenve, *alpopulációkról* és az ezek közötti összehasonlításról beszélni akkor értelmes, ha ezekhez az entitásokhoz joggal társíthatunk a reprodukatív viselkedés eltéréseit meghatározó szubkultúrákat (Trebici–Ghinoiu 1986: 117). Ez minden demográfiai elemzés alapelve. Egy kissé tankönyvízü példával szemléltetve ezt, a szőke hajúak vagy a kékszeműek népesedéséről beszélni elvben lehetséges, mégis teljesen érdektelen. A probléma abból adódik, hogy a fent vázolt viszony könnyen megfordul. Vagyis, miután a demográfiai elemzés egységét kijelöltük, azaz statisztikai eszközökkel megkonstruálunk egy népességet, e mögé aztán kimondva vagy kimondatlanul egy sajátos reprodukciós modellt képzelünk. Brubaker a csoport és a kategória fogalmak közti különbségtevés fontosságát hangsúlyozza:

„Ha csoport alatt olyan lehatárolt közösséget értünk, amelynek tagjai kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönösen felismerik egymást, egymásra orientáltak, hatékonyan kommunikálnak, szolidaritást éreznek egymás iránt, kollektív identitással rendelkeznek és képesek összhangban cselekedni – de még akkor is, ha kevésbé igényes csoportkritériumokat állítunk fel –, világos kell legyen, hogy a kategória nem csoport. Legjobb esetben is csak a csoportalakítás vagy «csoportként létezés» lehetősége van meg benne” (Brubaker 2001).

A demográfiai elemzés ebben az értelemben kategóriákkal dolgozik, amelyekről azonban – gyakran reflektálatlanul – azt feltételezi, hogy csoportként működnek.

De mi a helyzet Erdéllyel és a romániai magyarokkal? Elsősorban az hogy a modellválasztás, az elemzés egységét képező népeségek kijelölése nem pusztán „jámbor akadémikusok” ügye.¹⁷ A mögött hogy a 2002-es népszámlálást követően az erdélyi magyar társadalomkutatók az erdélyi magyarokat mint népességet tételezik,

---

¹⁷ A megfogalmazást Kuczi Tibornak köszönöm.

egy világos (etno)politikai koncepció áll.¹⁸ Amikor vizsgálatunk keretéként az erdélyi magyar népeiséget jelöljük meg – akarva-akaratlanul – ezzel a koncepcióval azonosulunk. Ezt tudatosítva, megpróbálhatjuk elkerülni, hogy az etnikai változó magyarázóerejét minden esetben reifikáljuk, de ez az alapmodellen nem változtat (tehát ugyanúgy erdélyi magyar népességben gondolkodunk, ennek és nem más népességnek a változását számítgatjuk).

Az etnikai változó kiemelése ellen a leggyakoribb érv a reprodukciós különbségek regionális szerveződése. Traian Rotariu, illetve más kolozsvári demográfusok gyakran *a priori* kijelentik, hogy a demográfiai viselkedés különbségei – illetve a mögöttük feltételezett eltérő kulturális minták – Erdélyben regionális és nem etnikai törésvonalak mentén tapinthatók ki:

„Megállapítható tehát – és ezt a jelenlegi tendenciákra is érvényesnek tételezzük fel – hogy Erdélyen belül a termékenység regionális eltérései jelentősebbek, mint a nemzetiség szerinti különbségek. Más kérdés az, hogy egyik régióban igen kevés román él (Kelet-Erdély – Székelyföld), máshol pedig magyarok élnek kevesen (Dél-Erdély és a Bánság), így az erdélyi nemzetiségi átlagokhoz az egyes régiók más-más mértékben járulnak hozzá.” (Veres 2004a: 46).

Ebből gyakran vonják le azt a következtetést, hogy az egyes etnikumok külön népességként való vizsgálata félrevezető. Másik lehetséges (és plauzibilis) érv, hogy a reprodukciós modellek nem etnikai csoportok, hanem társadalmi rétegek szerint különböznek.

Írásom nem kíván ezekkel az érvekkel vitatkozni és azt sem állítja, hogy a reprodukciós különbségek elsősorban az etnikai változó mentén magyarázhatók. Ehelyett azt hangsúlyozza, hogy az etnikai változó kiemelése a felvállalt elemzői pozíció és az azt meghatározó (etno)politikai projektek következménye. Átfogalmazva: a szóban forgó pozícióból feltáruló társadalmi valóság azoknak a politikai törekvéseknek a fényében válik relevánssá, amelyek az erdélyi (magyar) társadalmat etnikai-nemzeti alapon akarják intézményesíteni. Például, egy, az erdélyi magyar népességre végzett előreszámítás a magyar nyelvű oktatási rendszer tervezése során válik érdekessé. Itt a modellválasztásnál másodlagos, hogy a reprodukciós

---

¹⁸ Kántor Zoltán (2000) ezt kisebbségi nemzetépítésnek nevezte. A kérdésre a II/3 fejezetben visszatérünk.

magatartás különbségei milyen változó mentén szerveződnek. A vonatkozó közpolitikai célkitűzés szempontjából a magyar gyermekek számának az alakulása érdekes, függetlenül attól, hogy például a termékenység különbségeit milyen változó határozza meg leginkább.

Másrészt, amikor ezt a perspektívát felvállalom, azzal is tisztában vagyok, hogy a demográfiai, vagy tágabban értelmezve, a társadalomtudományos modellalkotás egy másik értelemben sem független a társadalom etnikai alapú intézményesítését célzó politikai projekttől. A magyar népességre vonatkozó elemzések és népesség-előreszámítások ugyanis amellelt, hogy a közpolitikai tervezést segítik, közrejátszanak abban, hogy az erre vonatkozó reprezentációk újratermelődjének, ezáltal pedig objektivációs eljárásaként működnek. Itt a társadalomtudományos modellalkotásra is érvényes a Brubaker és szerzőtársai által a „hétköznapi” kontextusában tett megállapítás, miszerint az etnikai (nemzetiségi) keret leginkább a társadalmi valóság észlelésének egy lehetséges módja, egy olyan diskurzív és kognitív séma, amely egyben a (politikai) cselekvést is orientálja (Brubaker et alii 2006: 207).

b. A modell korlátai

Az etnikai változót kiemelten kezelő demográfiai modellel kapcsolatban azonban pragmatikus szinten merülnek fel kételyek. Az elemzés második része, miután egy, a magyar népességre vonatkozó előreszámítás eredményeit vázolja, ezeket a kételyeket állítja középpontba: *Kérdés, hogy a demográfia fogalmi eszköztára, amit egy nemzetállam területi szempontból körülhatárolható népességének a leírására dolgoztak ki, ténylegesen alkalmazható-e egy kisebbségi közösség esetében? Amennyiben ezen keresztül próbáljuk a közpolitikai cselekvést segíteni, nem dezorientáljuk-e azt valójában?*

A modell korlátait két ponton tudjuk megragadni. Az első pont a *migráció* kérdésköre. A demográfia érdeklődésének homlokterében hosszú időn keresztül elsősorban a születések és a halandóság problémája állt. Az előrejelzések és a modellszámítások ennek megfelelően a *zárt népesség modelljéből* indultak ki. A migráció vizsgálata a demográfiai diszciplínán belül azzal párhuzamosan értékelődött fel, hogy az európai országok többségében a termékenység az egyszerű újratermelődéshez szükséges szint alatt stabilizálódott. Annak ellenére, hogy ma a

migráció helyenként már jelentős szerepet kap a modellekben, a demográfia ezt a tényezőt nagyon kis mértékben, vagy egyáltalán nem tudja előrejelezni. A termékenységnek és a várható élettartamnak, annak ellenére, hogy egy sor társadalmi és kulturális tényező befolyásolja, vannak biológiai meghatározói. A kohorsz-komponens módszer előrejelző képessége jórészt ebből a tényből következik. Míg a születések, vagy különösképpen az elhalálozások számát középtávon viszonylag nagy biztonsággal előre tudjuk jelezni, a migráció várható alakulásával kapcsolatban akár egy-két éves időtávban is a sötétben tapogatózunk. Másrészt a transznacionális migráció irodalmában (és ezt saját kutatásaink is megerősítik) hangsúlyos tétel, hogy az új migrációs formák megjelenésével a népesség nemzetállami térhez kötött fogalma kérdőjeleződik meg. Ezt a tételt nem általános elméleti szinten, hanem az erdélyi migráció történeti kontextusához kötve fogom tárgyalni.

A másik pont az etnikai keveredés, az *etnikai határátlépések* problémája. Amennyiben a migráció kérdésköre szétfeszíti a demográfia fogalmi keretét, végképp kérdés, hogy azt miképpen tudjuk működtetni egy olyan kisebbségi népesség esetében, amelyet képtelenek vagyunk a nemzetállami népesség analógiájára territorializálni. Ehhez kapcsolódva az intergenerációs asszimiláció egy olyan modelljét fogom bemutatni, amelyről úgy gondolom, hogy segít a demográfiai fogalomrendszer egy kisebbségi népességre adaptálni.

I. Modernizáció és népesedés. A román népesedési diskurzusok a hatvanas évektől az ezredfordulóig

A magyar népesedésről szóló szövegek tárgyalása előtt szükségesnek érzem a román(iai) demográfiai diskurzusok alakulásának vázlatos áttekintését is, leginkább amiatt, mert a múlt rendszerben a román (kultúr)politika direkt módon befolyásolta az erdélyi magyar értelmiség diskurzustermelését. A népesedés kérdésköre ráadásul a Ceaușescu-korszakban a hatalmi törekvések egyik fókuszát képezte.

A fejezet középpontjában a hatvanas évek végétől (a demográfia romániai intézményesedésétől) az ezredfordulóig terjedő időszak áll. Ezt a periódust két emblemikus alak, a diszciplína alakulását meghatározó Valdimir Trebici¹⁹ és Vasile Ghețău²⁰ román demográfusok írásaira támaszkodva tekintem át. Mielőtt azonban ezekre rátérnék, röviden érintem az intézményesült román demográfia előzményeit, illetve azt a népesedéstörténeti kontextust, amely a hatvanas évek második felében a román demográfia intézményesülésének adott keretet.

---

¹⁹ Trebici, Valdimir demográfus 1916-ban született Észak-Bukovinában. Tanulmányait a Cernowitzi Egyetemen végezte 1933–1938 között. 1940-ben, Észak-Bukovina szovjet megállását követően menekültként Bukarestbe került, ahol szociológiából doktorált. A háború után az Anton Golopenția vezette Statisztikai Hivatalban helyezkedett el. 1948-tól kezdődően Bukarest különböző felsőoktatási intézményeiben demográfiát és statisztikát tanított. Megalakításától megszűnéséig (1974–1984) az ENSZ Demográfiai Központ (CEDOR) munkatársa volt. Külföldön elsősorban francia nyelvű munkássága révén ismert. (Népesedés)politikai tevékenységének legjelentősebb állomása az 1971-ben létrehozott Nemzeti Demográfiai Bizottság (CND), aminek tagja, később alelnöke volt. A bizottságnak az 1967–1989 közötti pronatalista periódus első felében (1974-ig) volt szerepe a népesedéspolitikai döntéshozatalban. A rendszerváltást követően a Román Szociológiai Társaság egyik alapítója. Ezen belül az Ilie Bădescu nevével fémjelzett jobboldali ultranacionalista csoportosuláshoz tartozott. 1996-ban Bukarestben hunyt el.

²⁰ Ghețău, Vasile demográfus 1941-ben született, Valdimir Trebicihez hasonlóan, szintén Észak-Bukovinában. 1964-ben végzett a Bukaresti Gazdaságtudományi Egyetemen, statisztika szakirányon. 1968-ban, vagyis a pronatalista népesedéspolitika kezdetén, de egyben a Ceaușescu-korszak elejének viszonylag liberális időszakában Párizsban tanult demográfiát. A hetvenes évektől kezdődően máig ő készíti a Romániára vonatkozó népesedési prognózisokat. A Romániára vonatkozó demográfiai modellek statisztikai-módszertani kidolgozása jószerével az ő nevéhez kötődik. Előreszámításai mellett a várható élettartam alakulására, illetve a különböző női kohorszok termékenységeinek alakulására vonatkozó tanulmányait kell kiemelnünk. 1974-1984 között a CEDOR-ban dolgozott, ezt követően a Statisztikai Hivatalban. Az 1992-ben a népszámlálás irányítója volt. A rendszerváltást követően több tanulmányban, cikkben foglalkozott a romániai kisebbségek, elsősorban a magyarok és a cigányok népesedési helyzetével. Magyar nyelvterületen az 1996-ban készített Romániára vonatkozó nemzetiség szerint tagolt előreszámítása tette ismertté. Jelenleg a Román Tudományos Akadémia Demográfiai Kutatóközpontjának vezetője, a Bukaresti Egyetem Szociológia Tanszékének tanára.

1. A román demográfia előzményei és az intézményesülést megelőző népesedési kontextus

a. A halandóság alakulása és a népesedési diskurzusok a két világháború között

A mai Románia területére vonatkozó első ismert halandósági tábla az 1930/1932 évi. Az ezt megelőző, 1899/1901-es és 1909/1912-es halandósági táblák az Ó-királyságra vonatkoznak. E halandósági táblák alapján Vasile Ghețău (1978) számította ki a születéskor várható élettartamot.

1. táblázat. Születéskor várható élettartam Romániában 1900–1932.

	Születéskor várható élettartam	
	Férfiak	Nők
1899/1901	36,1	36,9
1909/1912	39,2	40,1
1930/1932	41,2	42,6

Forrás: Ghețău 78, 146

A századfordulón az egykori Romániában a teljes népesség születéskor várható átlagos élettartama 36,4 év volt. Ez Nyugat-Európa államaihoz viszonyítva 8-17 éves lemaradást jelentett. Angliában a várható élettartam ekkor 48,2, Németországban 44,4, míg a legjobb életkilátásokkal jellemezhető Svédországban 54 év volt (Livi-Bacci 1999: 138). Az egykori Magyarországhoz, illetve Erdélyhez viszonyítva a különbség nem volt jelentős. Magyarországon 1900-ban a várható élettartam 37 év körül volt, amely Erdély vonatkozásában ennél gyaníthatóan alacsonyabb értéket jelentett.

2. táblázat. A születéskor várható élettartam változása 1900–1930 között Romániában, Angliában, Németországban, Svédországban és Magyarországon.

	Várható élettartam (év)		Javulás 1900–1930 (év)	
	1900	1930	teljes periódus	évente átlagban
Románia	36,4	42	5,6	0,2
Anglia	48,2	60,8	12,6	0,4
Németország	44,4	61,3	16,9	0,6
Svédország	54	63,3	9,3	0,3
Magyarország	37	50	13	0,4

Forrás: Ghețău 1978, Livi-Bacci 1999, Gyáni–Kövér 1998.

A népesedési diskurzusok alakulására döntő mértékben hatott, hogy a két világháború közötti periódusban Románia Nyugat-Európához viszonyított lemaradása nem csökkent, hanem jelentős mértékben növekedett. 1930-ra Angliában 60,8, Németországban 61,3, Svédországban pedig 63,3 évre emelkedett a várható élettartam. 1900 és 1930 között Romániában a várható élettartam javulása – akár a periódus egészére, akár évi átlagban nézzük – annak ellenére elmaradt a nyugat-európaiaktól, hogy a kezdő érték is jóval alacsonyabb volt. Ráadásul Románia 1930-ra Magyarországgal szemben is jelentős, 8 éves hátrányba került, ez a hátrány pedig az első világháborút megelőző periódusra tovább növekedett. Magyarországon a várható élettartam 1941-ben elérte az 57 évet (Gyáni–Kövér 2003), míg Romániában (ahol erre, vagy ehhez közeli időpontra nem rendelkezünk halandósági táblával) – Vasile Ghețăunak a gyermekhalandóságra, illetve a nyers halandósági rátára alapozott becslése szerint – 1930-hoz képest nem következett be javulás (Ghețău 1978: 143). Vagyis a második világháborúba való belépésük előtt a két ország között a születéskor várható élettartam különbsége 15 év körül volt. A különbség oka az volt, hogy míg Magyarországon az 1920-as évektől megkezdődött a falvakra is kiterjedő egészségügyi rendszer kiépítése, addig Romániában ebben a vonatkozásban a két világháború között gyakorlatilag nem történt előrelépés.

Ezt tudva nem meglepő, hogy Romániában a két világháború között a népesedési kérdés legfőbb neuralgikus pontja a halandóság volt.²¹ Ezt állította középpontba mindkét, a témával foglalkozó, egymástól csak részben elkülönülő csoport, a Dimitrie Gusti köré szerveződő szociológusok, illetve a népegészségügyet az eugenetikával összekapcsoló orvosok csoportja.²²

Mindkét irányzat figyelme elsősorban a falvakra összpontosult, amelyek az 1930-as népszámlálás szerint az ország lakosságának 78 százalékát tették ki. Szociológiai szempontból a vidéki Románia modernizációs deficittel küzdő térségként jelent meg, és mint ilyen, fő célpontja volt a Bukaresti Iskola társadalmilag elkötelezett, a kutatást a *nemzet pedagógiájával* összekapcsoló akcionista szociológiájának (*sociologia militans*). Gusti a *Fundația Regală* (Királyi Alapítvány)

²¹ A paraszti születéskorlátozás mint probléma a román népesedésről szóló irodalomban is megjelent, de nem vált olyan erőteljes toposszá, mint például a két világháború közötti Magyarországon. Ebben természetesen annak is szerepe volt, hogy a második világháborút megelőzően Romániában a születési együttthatók viszonylag magasak voltak.

²² A két csoport között több kapcsolódási pont létezett. A szociológusok közül maga Dimitrie Gusti is rokonszenvezett az eugenetikával, miniszterként támogatta a kolozsvári eugenetikus Iuliu Moldovant. Az eugenetikus orvosok pedig előszeretettel vettek részt a bukaresti szociológusok falukutató táboraiiban (Bucur 2005).

támogatásával a harmincas években közel ötven településre kiterjedő falukutató programot indított el, amely diákok százait mozgatta meg. Ezeket a nyári táborokat Gusti „társadalmi megfigyelő állomásoknak” (*post de informație socială*) nevezte. A táborok célja a monografikus faluleírás mellett a népnevelés volt: „Meg kell tanítani a parasztot arra, hogy higiénikusan lakjon, tegye változatosabbá a termelést, szerezze be a szükséges élelmet, jobban főzzön.” (Gusti 1976 [1938]: 287)

Gusti demográfiai kérdése elsősorban a nemzeti tragédiaként aposztrofált magas gyermekhalandóság és az elmaradott egészségügyi kultúra összefüggésében tevődött fel. A diákcsapatok feladata az volt, hogy egy „integrális kultúrát” (Gusti 1976 [1938]: 286) közvetítsenek a nép felé, amelynek központi elemeit az egészségügyi és gazdasági műveltség képezték. Németh László erről a következőképpen írt: „Később a tisztára tudományos kutatócsoport mellett gyakorlati rendeltetésű echipák is rátelepedtek egy-egy falura, szakemberek és diákok, akik amellett, hogy a falu viszonyait tanulmányozták, át is nevelték a megszállt falut; gyógyítottak, csatornáztak, utat szabályoztak, földművelésre, kertészkedésre tanították a népet, kis kultúrházat rendeztek be neki” (Németh 1992: 763).²³

A szociológusok azonban nem álltak meg a kampányszerű gyógyításnál és népnevelésnél. A szociológiai megismerés ugyanis a társadalompolitikai cselekvést, a parasztság és a falu helyzetének kezelését szolgálta, „hogy átfogó terv szerint meg lehessen szervezni a nemzeti életet” (Gusti 1976 [1938]: 278). A szociológusok egészségügyet, oktatást, és higiéniaát érintő átfogó reformelképzeléseiben olyan modernizációs programot kell látnunk, amelynek során az állam specializált intézményei bevonulnak a falvak életébe, ahol addig nem voltak jelen. Gusti szerint a halandóság visszaszorítása érdekében az állandó személyzettel működő állami egészségügyi hálózat kiépítése lett volna a legsürgősebb feladat, amire, mint láttuk, Magyarországon a 1920-as évektől kezdődően került sor. A szociológusok elégedetlenségének oka az volt, hogy Románia a két világháború közt ezt a lépést nem tette meg, így a halandóság a környező országokhoz képest is jóval kedvezőtlenebb volt.

A szociológusok mellett a népegészségügy és a szociális higiénia fele forduló orvosok csoportját kell megemlítenünk. Rajtuk keresztül a „nemzet szociológiája” és

---

²³ Németh részben a Gusti-iskolával való kapcsolatfelvétel céljából utazott Romániába 1935-ben, gondolván, hogy a Gusti-iskola eredményeit a magyar népi szociográfia is hasznosítani tudja. Ez azt húzza alá, hogy a két mozgalom modernizációs elképzelései nagyban hasonlítottak egymásra. A Gusti-féle projekt mindazonáltal magyar kultúrkörben nem annyira a Németh-féle kísérleten, hanem inkább az Erdélyi Fiatalokon (elsősorban Venczel Józsefen) keresztül hatott.

„pedagógiája” a „nemzet egészsége” (*sănătatea națiunii*) jelszóval egészült ki. Ebben a jelszóban a modern egészségügyi stratégia sürgetése a különböző eugenetikai elképzelésekkel ötvöződött, a román nép, illetve az annak „gerincét képező parasztság” biológiai állagának megőrzésére irányuló törekvéssel. A két világháború közötti román eugenetika történetét feldolgozó Maria Bucur (2005) nyomán két dolgot érdemes kiemelni. Egyrészt az eugenetikai mozgalom Romániában – más országokhoz is hasonlóan – nem a modernizáció főáramával szembeni, ahhoz képest marginális irányzatként működött, hanem a modernizációs diskurzus főáramának részeként. Másrészt az eugenetikai mozgalom nem helyezhető el a román szellemtörténetben elterjedt modernista-tradicionalista (nyugatos-nem nyugatos stb.) koordinátarendszerben, mi több, ennek a sémának a létjogosultságát kérdőjelezi meg. Az eugenetikusokat (a bukaresti szociológusokhoz hasonlóan) egyszerre jellemezte a modernizáló attitűd, illetve az a szándék, hogy a modernizáció bizonyos károsnak ítélt következményeit elkerüljék.

Az eugenetikusok és a szociológusok népesedési tárgyú írásainak az újraolvasása azért is szükséges, mert ezek egy olyan korszakban születtek, amikor a népesedés kérdése kezdett a román elit figyelmének homlokterébe kerülni. A két világháború között a román értelmiség egyik fő célkitűzése az volt, hogy a népesség adminisztrálását felvállaló, az élettartam, a halandóság fölött „gyámkodó” modern román államot megteremtse, illetve, hogy az állam ilyen irányú szerepvállalását kikényszerítse. Az erre vonatkozó elképzelések kontextusa az 1918 utáni (nagy)román nemzetépítés volt, aminek fő törekvése az volt, hogy az újonnan szerzett területek – kiemelten pedig a városi társadalmak – fölött a román etnikai szupremáciát biztosítsa. A helyzetre tökéletesen talál Foucault megjegyzése, miszerint a modern hatalmi technika, a „szexualitás analitikája” történetileg nem válik szét egy korábbi, attól eltérő logikájú rendszertől, amit a „vér szimbolikájával” nevez (Foucault 1996: 153). Az „az élet felett gyámságot vállaló” igazgatási logika, amivel összefüggésben a népesedés kérdése az állam számára érdekessé válik, modern jelenség, helyenként (vagy általában) azonban a népszaporulat, az élettartam fölötti aggodalom a vér és faj szimbolikájából nyeri erejét.²⁴

²⁴ A témával kapcsolatban érdekes Bokor Zsuzsa (2005) írása, aki a kolozsvári prostitúcióra irányuló elemzésein keresztül azt dolgozta fel, miként alakította a román nemzetépítő stratégiákkal összefonódott eugenetikai diskurzus a két világháború között Kolozsvár városi terét.

b. Az egészségügyi rendszer kiépítése az ötvenes években

Bár az ötvenes-hatvanas években a kommunista hatalom kiszorította a nyilvánosságból a halandóság kérdését problematizáló szociológiai és eugenetikai nyelvezetet,²⁵ bizonyos értelemben ugyanakkor végrehajtotta az eugenetikusok és a szociológusok által követelt reformokat. A két világháború közötti értelmiségiek fő követelése az volt, hogy az állam modernizációs aktorként vonuljon be a falvak életébe. Ez az ötvenes-hatvanas években történt meg ténylegesen (lásd Oláh 2001, 2005; Gagyi 2004a, 2005a). Népesedési szempontból döntő, hogy ekkor épült ki egy olyan állandó intézményhálózat (orvosi rendelők hálózata, állandó, helyben lakó személyzettel), amely már nemcsak kampányszerűen gyógyított. Az orvos és az orvosi rendelő azonban csak egyik eleme volt annak az új intézményrendszernek, amely a falvak életét átszervezte. Az ötvenes években kezdődött el annak az adminisztratív-értelmiségi rétegnek a kialakulása, amely a rendszer által propagált modernizációs mintát közvetítette a falvak felé.²⁶ A népesedéspolitika szintjén prioritást élvező halandóság, kiváltképp pedig a csecsemőhalandóság visszaszorításában nyilvánvalóan az orvosi rendelőknek jutott főszerep, de az egészségügyi nevelés terén a falusi értelmiség más csoportjai – elsősorban a pedagógusok – is jelentős szerepet kaptak. Ez a *felvilágosítói* szerepkör – amelynek a világháború előtt is voltak előképei – volt az, amely sok, elsősorban újonnan képzett értelmiségi számára a kommunista modernizációt az ötvenes-hatvanas években legitimé és vonzóvá tette. A falusi értelmiség számára az ötvenes évek nem (csak) a kollektivizálás, hanem a gyermekhalandóság visszaszorításának az időszaka is volt. Ezen a területen pedig a változás valóban forradalmi volt: az 1947-ben a 200 ezreléket közelítő gyermekhalandóság 1965-re 44,1 ezrelékre csökkent.

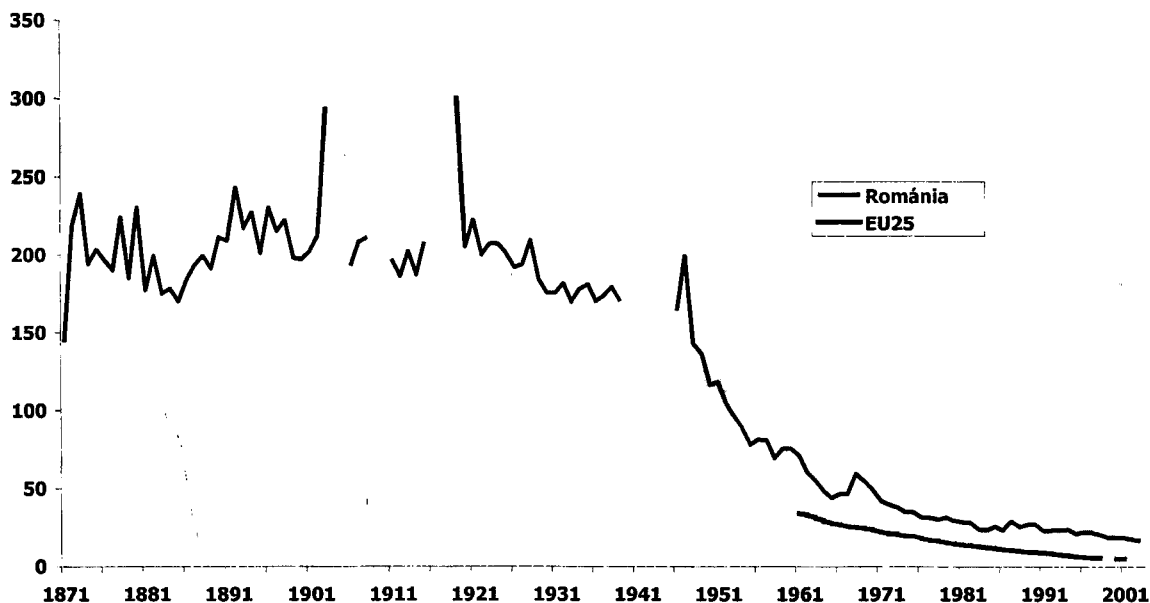
---

²⁵ A két világháború között a modern egészségügyi rendszer kiépítésére vonatkozó követelés az eugenetikai diskurzusokban explicit vérségi szimbolikával társult. Ez az ötvenes-hatvanas években partvonalon kívülre került. Az ebben az időszakban fasisztaként aposztrofált eugenetikai vonulatot (Iuliu Moldovant, Petre Râmneamțut, Sabin Manuilă, Gheorghe Banut stb.) a Bukaresti Iskola szociológusaival együtt a román társadalomtudomány a hetvenes évektől ismét „felvállalta”, amelyben többek között Valdimir Trebici (1981, 1988, 1989) írásai is szerepet játszottak.

²⁶ A Maros Magyar Tartományra vonatkozó kutatás tanulmányai közül lásd Bottoni 2005; Novák 2005; Gagyi 2005b.

1. ábra. A csecsemőhalandóság alakulása Romániában (1871–2003) és az EU bővítés előtti 15 tagállamában (1960–2001).

Forrás: Mureşan 2000: 235–239; illetve EUROSTAT

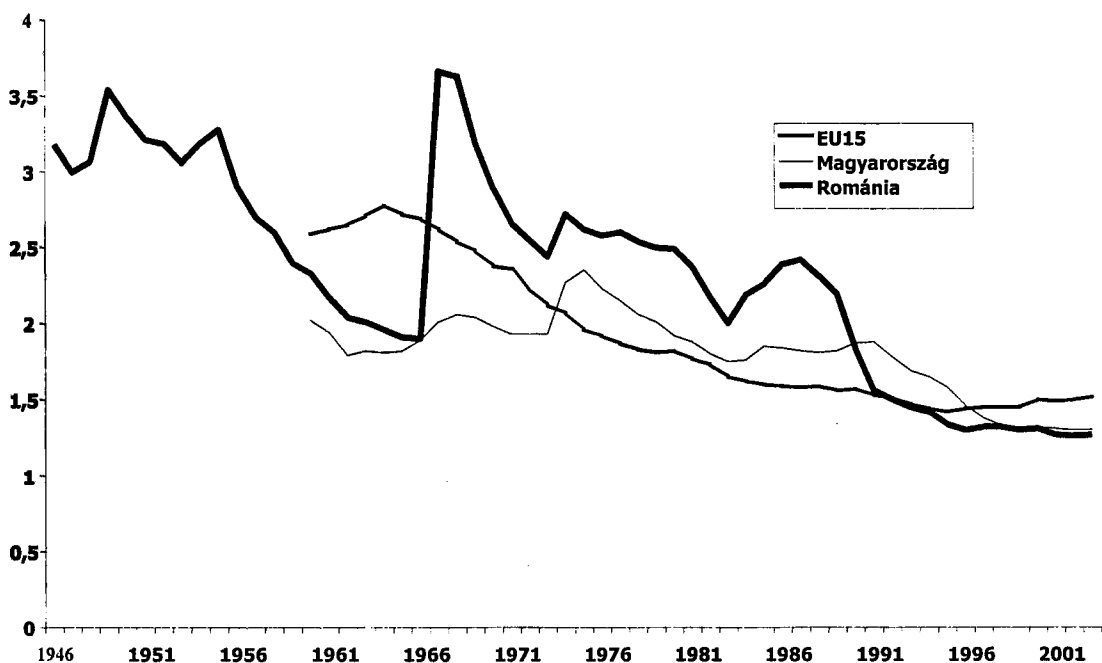
A kommunista modernizáció első fázisában, az 1950-es, illetve 1960-as években Románia – több más kelet európai államhoz hasonlóan – a halandóság visszaszorításában jelentős eredményeket ért el. Azt mondhatjuk, hogy ez volt az a periódus, amikor Románia egy viszonylag rövid idő alatt a premodern halandósági viszonyokat maga mögött hagyta. Ez elsősorban a falvak életében bekövetkezett változásnak volt betudható. A gyermekhalandóságot, illetve a halálokokat érintő változás nagyrészt olyan, a modern orvostudomány eszközzel viszonylag egyszerűen kezelhető betegségek visszaszorításának volt köszönhető, mint az egyes járványos²⁷ illetve légúti megbetegedések. A hatvanas évek közepére Románia és a fejlett nyugat-európai országok várható élettartama nagymértékben közelített egymáshoz. 1964-re a 15, a 2003-as bővítés előtti EU tagállam átlagához viszonyítva a várható élettartam különbsége a férfiak tekintetében 1,8, míg a nők tekintetében 2,9 évre csökkent. Ez egyben azt is jelentette, hogy a várható élettartam az 1932-es 42 éves értékről 1956-ra 63,17 évre növekedett. A hatvanas évek közepe (az abortusztilalom előtti évek) az a periódus, amikor Romániában az életésélyek a legközelebb álltak a nyugat-európaiakhoz.

²⁷ Egy sor vakcina bevezetése is erre a periódusra tehető.

c. A termékenység csökkenése 1956 és 1965 között

A halandóság gyors csökkenése mellett az ötvenes évek második felétől kezdődően a termékenység is meredeken esett. Ez azt eredményezte, hogy – miként azt Ghețău is kimutatta – 1961-ben a termékenység a modernkori Románia történetében először csökkent békeidőben az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá (Ghețău 1981, 1987, 1997).²⁸ A női generáció egyszerű újratermelődéséhez szükséges teljes termékenységi arányszám (TFR)²⁹ ekkor 2,3 volt. Ehhez képest a TFR 1961-ben 2,17 volt, és értéke 1965-66-ban lecsökkent 1,9-re.

2. ábra. A TFR alakulása 1960–2003 között Romániában, Magyarországon és a bővítés előtti 15 EU tagállamban.

Forrás: EUROSTAT, INS

²⁸ Ezt a nettó reprodukciós együttható vagy az egyszerű újratermeléshez szükséges termékenységi együttható (RTFIG) kiszámításával kaphatjuk meg. Ghețău ez utóbbi mutatót használja: $RTFIG = 1/(K_f \times S_m)$, ahol K_f – a nőneműek aránya a csecsemők között, az S_m pedig annak a valószínűsége, hogy az újszülött lány megéri a nők évi átlagos születéskori életkorát. A mutató tehát azt fejezi ki, hogy az adott termékenységi és halandósági viszonyok mellett (mivel a leánycsecsemők aránya gyakorlatilag konstans) hány gyermeket kell egy nőnek megszülnie ahhoz, hogy a termékeny korú női kontingens változatlan számú maradjon.

²⁹ A TFR – a 15–49 év közötti nők korszpecifikus termékenységi arányszámainak összege. Azt mutatja meg, hogy hány gyermeke születne átlagosan egy nőnek élete során, amennyiben az adott év (korszpecifikus) termékenységi viszonyai állandósulnának. Tehát, ha például a TFR értéke 6, akkor a megfelelő év termékenységi viszonyai mellett egy nő átlagosan 6 gyermeket hozna világra.

Ezekkel az értékekkel Románia – Magyarországgal együtt – a hatvanas évek közepén Európa legalacsonyabb termékenységű országai közé tartozott. Nyugat-Európában a termékenység ekkor a háború utáni *baby-boom* folyamányaként még jóval az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint fölött volt. A termékenység csökkenése és reprodukciós szint alá esése ebben a periódusban nem jelentkezett tényleges népességfogyásként, azonban a nyers születési arányszám csökkenése is igen látványos volt.

A termékenység ötvenes-hatvanas években bekövetkezett csökkenését több egymással összefüggő tényezővel magyarázza a szakirodalom. Egyrészt a rendszer demográfiai szempontból kulcsfontosságú lépése volt a paraszti gazdaság felszámolása, amely a termelés mellett a generációs reprodukciónak is keretet biztosított (lásd ezzel kapcsolatban Thomas–Znaniński 2002: 99–115; MacFarlane 1993: 31–65). Másrészt a hagyományos paraszti stratégiák ellehetetlenedésével a falusi családok egyre nagyobb része a hagyományos keretek közül való kilépésben, pontosabban utódaik kiléptetésében látta a státusreprodukció vagy a mobilitás útját. Ez az utódokba való beruházásban olyan többletköltségeket jelentett, amely számuk redukálása nélkül nem lett volna megvalósítható (Turai 2003). Harmadrészt a nők tömeges munkába állásával radikálisan átalakult a társadalmi nemi rendszer (*gender regime*).³⁰ Ezek mellett a tényezők mellett az abortuszpolitikának volt kulcsszerepe, amely a kiemelten fontos a demográfiai diskurzusok szempontjából.

d. Az abortusz szerepe

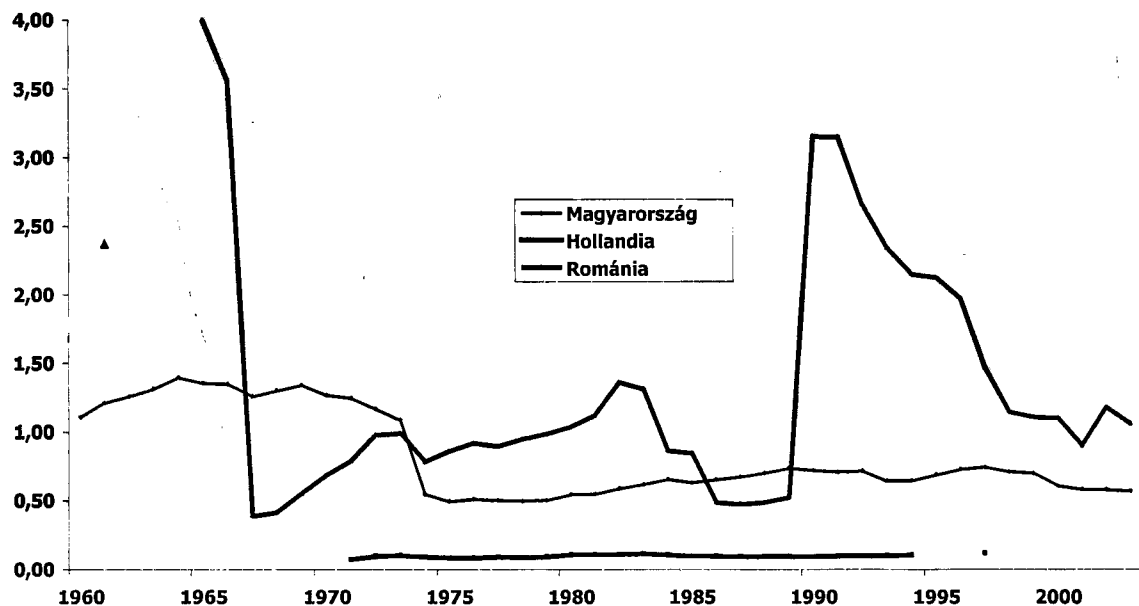
A sztálini Szovjetunióban 1935-ben abortusztilalmat vezettek be, amit a kommunista hatalomátvétel után Kelet-Európa államai is átvettek (Stloukal 2001). Romániában az abortusz betiltására 1948-ban került sor, a rendeletet azonban korántsem vették annyira komolyan, mint az 1966 utáni periódusban (Kligman 2000a: 60). A Szovjetunióban az abortuszt 1955-ben legalizálták, Romániában erre 1956-ban került sor. A liberális abortuszpolitika a desztalinizáció jegyében gyakorlatilag a keleti blokk egészében teret nyert. Románia esetében az erre vonatkozó diskurzusok hiánya arra

---

³⁰ Ez részben a kommunista ideológiából fakadt, amely a modern kapitalizmus más egyenlőtlenségei mellett a társadalmi nemi rendszerből fakadó egyenlőtlenségeket is fel kívánta számolni. A nők felszabadításának szándéka mellett az volt a fő ok, hogy a rendszer extenzív iparosításba kezdett, ahol a tőkehiányt a munkaerő nagymértékű mozgósításával pótolta. Verdery (2001) és Kligman (2000a) kiemelik, hogy a nők egyenjogúsítása korántsem volt teljes. Egyrészt elsősorban a „nőies” szektorokban foglalkoztatták őket, másrészt a társadalom továbbra is a tradicionális női szerepeknek (anya, feleség) való megfelelést várta el tőlük, amely a „kettős teher” kialakulásához vezetett.

utal, hogy a termékenység a hatvanas évek második feléig nem került a népesedéspolitikai fókuszába, így az abortusszal kapcsolatos szabályozás is más – népesedéspolitikán kívüli – célok függvényében alakult.³¹

3. ábra. Az egy élveszületésre jutó abortuszok száma Románia, Magyarország és Hollandia esetében 1960–2002 között.

Forrás; Kligman 2000a; EUROSTAT.

A termékenység nagyarányú csökkenése egybeesett az abortusz liberalizálásával, amely azt eredményezte, hogy az abortuszhoz sok korabeli megfigyelő számára a termékenységcsökkenés okaként jelent meg.

A demográfiai szakirodalom ma nem az abortuszban látja a termékenységcsökkenés okát, viszont kiemeli, hogy a hatvanas évek elejére Kelet-Európában a születéskorlátozás legfontosabb eszközévé vált. Stloukal az abortusz kultúrájáról beszél, amelybe beletartozik a szexuális felvilágosítás elégtelensége, a modern fogamzásgátlási technikákkal szembeni hivatalosan és „tudományosan” táplált bizalmatlanság egyaránt (vö. Stloukal 2001). Romániára ez fokozottan érvényes. Ennek következtében mind az abortusztilalmat megelőzően, mind az 1966–1989 közötti periódus egyes éveiben, illetve a rendszerváltást követően kelet-európai szinten itt volt a legmagasabb az egy élveszületésre jutó abortuszok száma. 1964-ben a mutató értéke elérte a 4-et, amely számszerűen azt jelenti, hogy 278 000 élveszületés mellett 1 112 000 művi abortuszt hajtottak végre. A lakosság a

³¹ Egyesek az abortusz 1956-os liberalizálásában a rendszer privát szférából való kivonulását látják, míg mások szerint az a női munkaerő mozgósíthatóságát volt hivatott növelni.

fogamzásgátlás helyett gyakorlatilag teljesen erre hagyatkozott. Természetesen a szexuális kultúra és a fogamzásgátlási szokások tekintetében jelentős különbségek léteztek. Gail Kligman a falu-város különbséget emeli ki (Kligman 2000a: 61), amely nem csak a fogamzásgátlási eljárásokra, hanem azok hiányában az abortusz módozataira is kiterjedt (orvosi beavatkozás versus bába). Ehhez a szexuális kultúra regionális eltéréseit tehetjük hozzá, illetve részben az ebből adódó nemzetiségi különbségeket.

e. A Ceaușescu-rendszer népesedéspolitikája

A Ceaușescu-féle pronatalista periódust Gail Kligman három szakaszra osztotta, amelyeket a különböző népesedéspolitikai rendeletek határolnak (i.m. 66). Az 1966/770-es dekrétum a lakosság számára váratlanul törvényen kívül helyezte az abortuszt, akkor, amikor az a születéskorlátozás legfontosabb eszköze volt. A rendelet értelmében legálisan abban az esetben lehetett egy terhességet művi úton megszakítani, amennyiben a terhesség vagy a szülés az anya életét veszélyeztette, a szülők közül valamelyik súlyos öröklődő rendellenességben szenvedett, a terhesség nemi erőszak következménye volt, illetve ha az anya elmúlt 45 éves, vagy már legkevesebb négy gyermeket nevelt. Ugyanebben az évben bevezették a gyermektelenségi adót is, amelynek az összege időközben növekedett, és megszigorították a válási procedúrát.

Az 1967-es és 1968-as év népmozgalmi eseményei látszólag igazolták az abortuszpolitikát. Mint az a 2. ábrán látható, a termékenységi (TFR) 1,9-ről 3,7-re emelkedett. A 88 százalékos növekedés következtében a termékenység ismét a harmincas évek végére jellemző értéket vett fel. 1968-ban a csökkenés nem volt jelentős. Az intézkedés következtében 1967-ben 527 764, 1968-ban pedig 526 091 csecsemő született. Ezek voltak Romániában minden idők legnépesebb generációi. A termékeny korú és a rendelet által érintett 15-45 év közötti nők több mint 30 százaléka szült e két év valamelyikében. Ez az arány az akkor 20-35 év közötti nők esetében 56 százalék volt.

A népesedéspolitika szempontjából a következő fontos momentum 1973. 1969-től a termékenység csökkenni kezdett, 1973-ra pedig, bár még mindig az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint fölött volt, az 1967-es szinthez képest 1/3-dal esett vissza. Bár az abortusztilalomnak döntő szerepe volt abban, hogy a

termékenység továbbra is a reprodukciós szint fölött maradt, az 1967/68-as év értékei nem voltak tarthatóak. A lakosság más születéskorlátozó technikákat kezdett alkalmazni, illetve kialakultak az illegális abortuszcsatornák (Kligman 2000a: 69).

1973 júniusában az RKP központi bizottságának plenáris ülésén Ceaușescu az egészségügyi személyzetet kritizálta, amiért az 1966-os dekrétumot életre hívó népesedéspolitikai célkitűzések nem valósultak meg (l. Mureșan 2000: 113). Ezt követően 1974-ben módosították a dekrétum végrehajtását szabályozó mellékletet. A módosítás a törvény végrehajtásában kulcsszerepet játszó, az állami adminisztráció és a lakosság között közvetítő egészségügyi személyzet ellenőrzését fokozta. Kligman ezt a folyamatot a represszió medikalizálódásának nevezi. Az ellenőrzés ugyanakkor a hetvenes években pozitív szociálpolitikai ösztönzőkkel társult, amelyek a nyolcvanas évekre az ország gazdasági prosperitásával együtt enyésztek el.

A harmadik korszakot Kligman 1984-től számítja. Ekkora az életszínvonal látványos visszaesésével párhuzamosan a termékenység is a reprodukciós szint alá csökkent. A korszak a népesedéspolitika terén is az elnyomás kiteljesedését hozta magával. 1985-ben az abortusztilalmat megszigorították: a legális abortusz korhatárát, amit 1972-ben leszállítottak 40 évre, ekkor ismét 45-re emelték, illetve az eredeti négy helyett ezután öt gyermekem felül engedélyezték. Kligman a törvényi szigorításnál lényegesebbnek tartja az olyan, az egészségügyi személyzet feletti újabb ellenőrzési technikák kidolgozását, mint az egészségügyi körzetek számára kötelező keretszámok, a nők számára kötelező orvosi szűrések egyes termelőegységekben, amelyek keretén belül – sokszor az érintettek tudta nélkül – terhességtesztet végeztek (Kligman 2000a: 109–112). A végletekig vitt represszív intézkedésekkel 1989-ig sikerült az egyszerű reprodukcióhoz szükséges érték fölött tartani a termékenységet.

2. Idősorok és mutatók

A demográfia – önértelmezése szerint – a legegzaktabb társadalomtudomány. Ezt a komplex matematikai apparátus használatán keresztül jelzi leginkább, amely mindegy belépőként szolgál mindazok számára, akik igény tartanak arra, hogy mondandójukat a szakma művelői tudományosként ismerjék el. Részben a matematizáltsággal, illetve a belőle fakadó ezoterikus jelleggel függ össze a diszciplína önképének második alapeleme, a nagyfokú autonómia is. A kritikai elemzők azonban, miközben a diszciplináris autonómia árnyoldalaként az elméleti érzéketlenségre és a reflexivitás hiányára hívják fel a figyelmet, kiemelik, hogy az autonómia a politikával való viszony tekintetében igencsak kétes. Hodgson (1988) és Greenhalgh (1996) szerint a demográfiát születésétől fogva egy belső konfliktusokkal terhes kettősség jellemzi. Egyrészt a társadalomtudományok közül a demográfia jegyezte el magát leginkább a társadalommérnöki szerepkörrel, és ez kötődik leginkább az adminisztratív ágazathoz. „Megrendeléseit” abban az esetben bővítheti, diszciplináris pozícióit abban az esetben erősítheti meg, ha közpolitikai hasznosságát bizonyítani tudja. Ennek következtében a (köz)politikai megfontolások talán itt jelennek meg a leginkább szüretlenül. Másrészt azonban, talán pont az előbbi következtében, a demográfusok azon igyekeznek, hogy önmagukat a „tisztá” tudomány képviselőiként tüntessék fel, amelynek egyik legfontosabb kelléke éppen a bonyolult matematikai apparátus és az egzaktság hangsúlyozása.

Ezzel függ össze az is, hogy a demográfusok között makacsul tartja magát az a pozitívista történettudományból származó nézet, hogy az idősorok „önmagukért beszélnek”, avagy „önmagukat beszélnek el”.³² Ez azt jelentené, hogy a számsorokat, a demográfiai mutatókat „elemi tényekként” fognánk fel, és különválasztanánk az őket összekötő narratív magyarázattól. Ez a felfogás összeegyeztethető lenne a demográfia pozitívista krédójával. Ez ellen első megközelítésben az hozható fel, hogy az adatokra „ráhúzott” népesedési narratívákat részben a számsorokon kívüli tényezők alakítják. A népesedési narratívákkal szembeni legelemibb diszciplináris követelmény ugyanis pont az, hogy azok a (tőlük független létezőként felfogott) adatokra vonatkozzanak. A demográfiai vizsgálat során az adatoknak (számsoroknak) ez a felfogása

---

³² Az adatok, tények és a történeti magyarázat/elbeszélés viszonyáról lásd Gyáni 2003. A fejezetben, mivel a történettudományhoz hasonlóan a demográfiában is kiemelt szerepet játszik az időbeliség és ehhez kapcsolódóan az elbeszélés, a bevezetőben jelzett diskurzív megközelítést a narratív szerkezetek elemzésére használt terminológiával fogom kiegészíteni. A történettudományi narratívákkal kapcsolatban lásd White 1997.

természetesen hasznos, most azonban nem a narratív konstrukción kívüli elemként, hanem a narratív konstrukció részeként fogom őket kezelni. Vagyis: ahelyett, hogy elfogadnám, hogy az idősorok önmagukért beszélnek, azt fogom középpontba állítani, hogy a demográfus az idősorokon keresztül beszél. Teszi ezt azért, mert a diszciplína működési elveiből adódóan a számoknak, mutatóknak, idősoroknak kulcsszerepük van abban, ahogy a tudományosan legitim népesedési narratívák felépülnek.

Ez a felismerés vezetett rá arra, hogy az elemzést egy mondhatni technikai szintről kezdjem. Ebben az alfejezetben azt próbálom meg körüljárni, hogy a népesedési folyamatok a különböző időpontokban milyen konkrét adatsorokon keresztül jelentek meg a román demográfiai irodalomban. Ennek a szintnek döntő jelentősége van. Amennyiben ugyanis egy *külső* nézőpontból igaz, hogy a demográfiai narratívák a számokra épülnek, akkor *belülről* a dolog úgy fest, hogy a demográfus (időben és társadalmi térben egyaránt) addig lát, ameddig az adatai elérnek. A népesedési narratívák története pedig ebből a belső nézőpontból adottságtörténet,³³ amit a megfelelő adatok megléte vagy hiánya határoz meg.

Az adatsorok és mutatók elemzésekor a politikai erőcentrum és demográfia viszonyára fogok fókuszálni. Amellett, hogy megnézem, hogy a demográfusok a népesedést milyen mutatókon keresztül vizsgálták, megpróbálom a hipotézisek szintjén végiggondolni, hogy a népesedéspolitikai döntéshozók milyen adatsorokból indultak ki. Hangsúlyoznom kell, hogy ez utóbbira vonatkozóan a hipotézisek szintjén maradok, ugyanis a kutatás során csak a nyilvánosan megjelent tanulmányokat vizsgáltam. Azt, hogy a döntések előkészítésében és indoklásában ténylegesen milyen adatsorok jelentek meg, levéltári kutatások alapján lehetne kideríteni, erre azonban jelen vizsgálat során nem volt lehetőségem.

Alaphipotézisem, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a demográfusok és a döntéshozók ugyanazon demográfiai adatsorokon keresztül értelmezték a népesedési folyamatokat. A későbbiekben azonban a nézőpontok szétváltak, és ez nem csak abban nyilvánult meg, hogy a demográfusok más sémák szerint értelmezték a folyamatokat, hanem abban is, hogy ezt másfajta mutatók alapján tették. A demográfusok minél inkább kiszorultak a népesedéspolitikai irányításából, modelljeik annál bonyolultabbá váltak.³⁴

A hatvanas évek közepén-végén az abortusztörvény megalapozásában döntő szerepe lehetett a differenciált termékenységű együtthatóknak, elsősorban a teljes

³³ Varga E. Árpádnak köszönöm, hogy erre ráirányította a figyelmem.

³⁴ A népesedéspolitikai döntéshozatal változásairól lásd Kligman 2000a.

termékenységi arányszámnak (TFR). A hatvanas évek végén, annak ellenére, hogy a termékenység az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá csökkent, nem következett be tényleges népességfogyás. A reprodukció elégtelenségét a differenciált termékenységi mutatók segítségével lehetett kimutatni. Ilyen mutatókat naptári éves bontásban a román Statisztikai Hivatal 1956-tól közölt (ebben az évben oldották fel az 1948-ban bevezetett abortusztilalmat). A korcsoportos és teljes termékenységi együtthatók bekerülése a statisztikai adatszolgáltatás rendszerébe az intézményes pozíciót javítani igyekvő demográfus szakma számára óriási előrelépést jelenthetett. A diszciplína társadalmi hasznosságát pedig mi sem bizonyíthatta jobban, mint hogy e mutatók segítségével sikerült rámutatni a hosszabb távon várható népességcsökkenésre.

A termékenységi adatsor időbeli kiterjedését tekintve, legmarkánsabban a TFR 1956 és 1966 közötti meredek csökkenése jelenhetett meg (lásd 2. ábra), annak ellenére, hogy 1962-ben napvilágot láttak Retegean retrospektív számításai az *általános termékenységi együtthatóra* (GFR)³⁵ vonatkozóan. Ez a mutató a TFR-hez viszonyítva kevésbé plasztikus.³⁶ Nem tartom valószínűnek, hogy az ekkor a demográfusokkal még intenzíven konzultáló döntéshozók a termékenység vonatkozásában hosszabb távú idősorokban gondolkodtak volna. Mint azt nemsokára Trebici a demográfiai átmenetre vonatkozó első értelmezéséből is látni fogjuk, ekkor még a demográfusokat sem nagyon érdekelték az második világháborút megelőző népesedési folyamatok (Trebici 1978). Ez utóbbi periódus a kilencvenes években értékelődött fel, és lényegében ekkor rekonstruálták visszafelé a termékenységi adatokat (Ghețău 1997).³⁷ Az végképp távol állhatott a döntéshozók korabeli értelmezésétől, hogy – miként azt Ghețău 1997-es közlése is mutatja – az 1956–1966 közötti periódus termékenységcsökkenését egy hosszú távú folyamat fázisaként interpretálják.

A termékenységcsökkenés rövid távú, jószerével tíz éves periódusra vonatkozó adatsor alapján történő értelmezése kedvezett azoknak a nézeteknek, amelyek a folyamat fő okaként az abortusz liberális szabályozását nevezték meg. Vasile Ghețău

³⁵ GFR – az ezer termékenykorú nőre eső élveszületések számát mutatja meg egy naptári évre vonatkozóan. Retegean (1962) az 1900–1956 közötti periódusra az ország mai területére vonatkoztatva publikálta az adatsort. Ghețău (1997) ezekre hagyatkozva csak a rendszerváltást követően rekonstruálta a teljes termékenységi arányszámot.

³⁶ A TFR alapján kimondható volt, hogy a termékenység akkori szintjének stabilizálódása vagy romlása távlatilag népességfogyáshoz vezet. Ehhez képest az egy termékenykorú nőre jutó születések száma kevésbé képszerű.

³⁷ Ezt a következő fejezetben ismertetem részletesen.

a romániai demográfiai átmenetet átpozicionáló (nemsokára részletesen is szóba kerülő) 1997-es tanulmányában is amellett érvelt, hogy a termékenység vonatkozásában 1956-ot a román demográfiai átmenet fordulópontjának lehet tekinteni. Szerinte a termékenység 1956-ig a rá vonatkozó explicit politikai intencióktól függetlenül alakult, úgymond a modernizáció „tisztá” (gazdasági és társadalmi) hatásai befolyásolták:

„A[z 1956 előtti] periódus egészéből hiányzik a termékenységi mozgalomba való beavatkozás szándéka. Ez egyfajta *laissez faire* kontextus. Egészen pontosan hiányoznak azok a népesedéspolitikai intézkedések, amelyek kifejezetten e folyamat megváltoztatására irányultak, és kézzelfogható eredménnyel jártak volna.” (Ghețău 1997: 7)³⁸

Ghețău 1956-ra teszi a második periódus kezdetét: míg az 1948-as abortuszrendelet által meghatározott korszak nem, addig a liberalizációt követő korszak már a népesedéspolitika hatása alatt állt. Amellett érvel ugyanis, hogy az abortusz liberalizációjának, amit szerinte nem népesedéspolitikai célkitűzések motiváltak, váratlan hatása volt a népesedésre, ugyanis „a termékenység csökkenését elősegítő tényezők jelen voltak és halmozódtak, de megbízható fogamzásgátló technikák hiányában nem konkretizálódhattak” (Ghețău 1997: 8). Így szerinte az abortusz, ha nem is tekinthető a termékenységcsökkenés okának, mégis több volt a születéskorlátozás elérésére szolgáló pusztá eszköznél.³⁹

A demográfusok és a politikai centrum közötti távolság növekedése, amely a hetvenes évek második felétől kezdődött, jól végigkövethető a demográfiai mutatók szintjén. A kezdeti periódusban a döntéshozók népesedési folyamatokról alkotott képében a termékenységi mutatóknak lehetett szerepük. Ezt azonban nem szabad túlértékelnünk. Úgy tűnik ugyanis, hogy a politikai centrum az 1966–1989 közötti periódus egészében, ráadásul időben fokozódó mértékben nyers mutatószámokban gondolkodott. A reprodukciót illető „tervszámokat” nem teljes termékenységi

³⁸ A szövegben előforduló román nyelvből átvett idézeteket magam fordítottam.

³⁹ Abban egyetérthetünk Ghețău-val, hogy a kommunista modernizáció első periódusában – az 1948–1955 közötti abortusztilalom ellenére – a pronatalista célok nem voltak hangsúlyosak. Ennek világos jele, hogy ekkor a termékenység köré szerveződő népesedési diskurzusok gyakorlatilag hiányoztak. Az viszont – ha a logikai érvek szintjén maradunk – teljesen homályos, hogy az 1948–1955 és az 1956–1966 közötti periódust mi alapján különbözteti meg, ugyanis mindkét periódusra igaz, amit Ghețău a liberális abortusztörvénnyel kapcsolatban mond, hogy a reprodukció kereteit befolyásoló törvénykezés, bár elsődlegesen nem népesedéspolitikai céllal született, befolyásolta a folyamatokat.

arányzámban, hanem a népesség demográfiai jellemzőitől (a szülőképes nők számától, korösszetételétől) elvonatkoztató éves nyers születési arányszámban adta meg: a 20 ezrelékes születési arányszám egyfajta visszatérő motívum volt (vö. Kligman 2000a).

A demográfusok és a népesedéspolitika által használt mutatók távolodásával párhuzamosan a demográfusok kiszorultak a népesedéspolitikai döntéshozatalból. A hetvenes évek közepétől a rendszer „liberális” korszakának lecsengésével párhuzamosan átstrukturálódott a népesedéspolitika is. A CND [Comisia Națională de Demografie – Nemzeti Demográfiai Bizottság] helyét – amelynek Trebici is tagja volt – a népesedéspolitika alakításának központjában fokozatosan a CSS [Consiliul Sanitar Superior – Legfelsőbb Egészségügyi Tanács] vette át. Ettől a periódustól kezdve a népesedéspolitika egyre inkább abortuszpolitikává alakult. A pozitív ösztönzők háttérbe szorultak a büntetőjogi eszközökkel szemben (Kligman 2000a: 105–112). Ilyen körülmények között a demográfusok társadalommérnöki tudására és elkötelezettségére már nem volt szükség. A demográfusok eközben egyre árnyaltabb és matematikailag egyre kifinomultabb elemzésekkel álltak elő.

A népesedéspolitika deklarált célja az volt, hogy a reprodukciós magatartást a családdal és gyermekvállalással kapcsolatos mentalitásokon keresztül változtassa meg. A szakirodalom szerint a hatvanas évek közepére kialakult domináns reprodukciós modellt a korai házasságkötés⁴⁰ és a házasság első éveiben világra hozott két gyermek jellemezte. Ezt a reprodukciós modellt a demográfusok nem pusztán statisztikai átlagnak tekintették, hanem olyan kulturális mintának, amely a családtervezéssel és gyermekvállalással kapcsolatos elképzeléseket és a hosszabb távú életstratégiákat (habitusokat) alakítja.⁴¹ Azt mondhatjuk, hogy a második világháború után Romániában a reprodukciós modell átalakulása során a befejezett termékenység elsősorban az idősebb korban történő gyermekvállalás kiesésén keresztül csökkent. Eközben a korai és „kvázi-univerzális” házasságkötés gyakorlatilag nem módosult, a

⁴⁰ Az 1966-os népszámlálás szerint a 25-29 éves női korosztályban a hajadon nők aránya 7,9 százalék volt.

⁴¹ Ezt a kétgyermekes modellt a szocialista Romániában valóban egy domináns és expanzív modellnek tekinthetjük, bár természetesen soha nem volt kizárólagos modell. Kligman például arról beszél, hogy fővárosi értelmiségi párok számára a két gyermek helyett az egy gyermek világhozatala volt a követendő életstratégia, amelyet a korai házasságkötést követően szintén a házasság első éveire terveztek be. Másrészt a reprodukciós modell tekintetében – főként a falusi lakosság körében – regionálisan is jelentékenyek voltak az eltérések, nem csak a nagyobb történelmileg kialakult tájegységek, hanem ennél kisebb területi egységek viszonylatában is.

termékeny életszakasz első felének termékenységi arányszámai pedig kis mértékben módosultak⁴² (vö. Ghețău 1981, 1987, 1997; Trebici-Ghinoiu 1986; Kligman 2000a).

A Ceașescu-féle népesedéspolitika – amennyiben reprodukciós modellben és nem éves nyers arányszámokban gondolkodott – a *tradicionális reprodukciós modell*hez való visszatérést propagálta (mint erről az I/4 fejezetben szó lesz). Vagyis a hatvanas évekre kialakult modellben pozitív elemként jelölte meg a korai házasságkötést és az első szülés korai időpontját, miközben helytelenítette, hogy a családok nem vállalnak harmadik, negyedik gyermeket.

A népesedéspolitikai gyakorlatot azonban, mint arról szó esett, erős voluntarizmus jellemezte. A döntéshozók nem annyira reprodukciós modellekben, mint éves nyers születési arányszámokban gondolkodtak. Vasile Ghețău és Vladimir Trebici elemzéseiben a reprodukciós modell fogalma a népesedési döntéshozatalból való kiszorulással párhuzamosan értékelődött fel. Trebici esetében a *családi életciklus* fogalma játszott kulcsszerepet, míg Ghețău a *longitudinális termékenységvizsgálat* szükségességét hangsúlyozta. Az empirikus elemzések tekintetében – lévén, hogy a nemzetközi demográfiai gyakorlatban többet használt, matematikailag jobban kidolgozott eljárásról van szó – Ghețău longitudinális megközelítése bizonyult gyümölcsözőbbnek.

Ghețău mellett érvelt, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos egyéni döntések – amelyek eredője a termékenységi arányszám – a valóságban is *longitudinálisan* jelentkeznek. Ha a reprodukciós modellt olyan keretként (mintaként) értelmezzük, amely a különböző történeti és strukturális tényezők által befolyásolt hosszú távú életstratégiáknak ad irányt, akkor az valóban egy-egy kohorsz reprodukzív viselkedésének hosszabb távú megfigyelésén keresztül vizsgálható. Az így megragadható hosszú távú stratégiáknak a naptári éves termékenységi együtthatók csupán szegmentumai. Ebből a perspektívából azt kell kiemelnünk, ahogy ezek a hosszú távú stratégiák ütköztek a törvénykezés konjunkturális hatásával. Ghețău számára a kérdés úgy vetődött fel, hogy a törvénykezés (illetve a népesedéspolitika) képes-e arra, hogy megváltoztassa a reprodukciós modellt. A válasza a vizsgálat előrehaladtával egyre inkább a „nem” irányába tolódott el. 1981-ben (a hetvenes évekkel bezáródó folyamatokat vizsgálva) még lehetségesnek találta a modell kis mértékű változását:

---

⁴² 1989 óta egy ettől alapjaiban különböző trend érvényesül. A termékeny életszakasz első felében vállalt gyermekek száma és aránya csökken, ezzel párhuzamosan kitolódik az első gyermekvállalás időpontja.

„1967/68-ban a növekedés főképp a törvénykezésnek volt betudható. Ez a tényező a termékenység mai szintjét is befolyásolja. Hajlunk azonban arra a következtetésre, hogy a közvetlen hatás mellett a törvénykezés a magasabb termékenységhez egy új családmódel megteremtésével is hozzájárult, amely különbözött az 1967 előttől, amely átlagosan két gyermeket irányozott elő.”
(Ghețău 1981: 117)

1987-es (a nyolcvanas évek elejének adatait feldolgozó) tanulmányában azonban a szerző már kijelenti, hogy a lakosság gyakorlatilag ellenőrzése alá vonta saját termékenységi magatartását, és a hatvanas évek végéhez hasonló reprodukciós módellet működtetett. Így a longitudinális vizsgálat előtérbe állításával – amely elsősorban természetesen a demográfiai elemzés eszköze volt – Ghețău (burkoltan) a népesedéspolitikával szembeni kritikájának adott hangot.

3. A demográfiai átmenet színeváltozásai Romániában

A demográfiában szigorú diszciplináris szabályok szerint épülnek fel a legitim népesedési narratívák. Ebben, mint azt az előbbi alfejezetben láttuk, döntő szerepe van a matematikai apparátus helyes használatának. A következőkben a mellett fogok érvelni, hogy az egzakt módszertan ellenére a népesedési narratívák markáns nyomot hagynak a diszciplínán kívüli elemek, nevezetesen az a diskurzív és politikai környezet, amelyben a demográfus dolgozik.

Az alfejezet központjába állított szövegek Vladimir Trebici és Vasile Ghețau különböző időpontokban készült tanulmányai. Az ezekben megjelenő narratívák közös sajátossága, hogy a *demográfiai átmenet elméletére* támaszkodva írják le a romániai népesedési folyamatokat. Mielőtt a szövegek tárgyalásába belekezdénék, két dolgot vélek szükségesnek tisztázni: (1) Milyen körülmények között jelent meg a demográfiai átmenet elmélete a nemzetközi tudományosságban, és ennek milyen kihatása volt a román népesedésről szóló narratívákra? (2) Mivel a demográfiai átmenet a második világháborút követő évtizedekben népszerű modernizációelméletekben gyökerezik, kézenfekvőnek tűnik, hogy a rá épülő népesedésről szóló narratívákat a román *modernizációra* vonatkozó képzetekhez kapcsolva tárgyaljam. Itt viszont azt szükséges tisztázni, hogy milyen értelemben érdekesek témám szempontjából a modernizációra vonatkozó képzetek. Ehhez kapcsolódóan fogom bevezetni a *modernizációs konszenzus* fogalmát.

a. A demográfiai átmenet elmélete

A demográfiai átmenet elmélet létrejöttét és változását meghatározó diskurzív, diszciplináris és politikai keretet többen vizsgálták, a kérdésnek mára jelentős szakirodalma alakult ki.⁴³ A kritikai megközelítések egyik központi kérdése az, hogy melyek azok a diszciplínán kívüli tényezők, amelyek a demográfiai átmenet elméletének kedvező fogadtatását és hosszú távú népszerűségét biztosították, illetve minek köszönhetők az elméleten belüli hangsúlyeltolódások. Az elemzők elsősorban a politikai és diskurzív környezetbe való beágyazottságra mutattak rá.

---

⁴³ A következőket emelném ki: Demeny (1988), Hodgson (1983; 1988; 1991), Szreter (1993), Greenhalgh (1996) és Melegh (2006).

A demográfiai átmenet elméletét a Princeton Egyetem köré szerveződő demográfusok alakították ki az Egyesült Államokban. A princetoniaknak döntő szerepük volt a diszciplína egyesült államokbeli intézményesedésében és a különböző nemzetközi szervezetek népesedési programjaiban, valamint hatással volt a nemzetközi demográfiai diskurzus alakulására is. Bár Thompson már 1929-ben megfogalmazta az elmélet összes lényeges tételét, ennek akkor nem volt különösebb visszhangja (lásd Thompson 1929). Az elmélet a második világháborút követően Notestein és Davis megfogalmazása nyomán került a demográfiai gondolkodás középpontjába (lásd Notestein 1945; Davis 1945).⁴⁴

A demográfiai átmenet elmélete az európai, illetve európai eredetű társadalmak vizsgálata során keletkezett empirikus anyagra támaszkodva azt állítja, hogy az iparosodás, az urbanizáció, a technológiai fejlődés és az oktatás átalakulása által fémjelzett társadalmi-gazdasági modernizációhoz kötődően a népesedési *alrendszer* is átalakul.⁴⁵ Míg a premodern társadalmakat magas halandóság és születésszám jellemzi, addig a modern társadalmakban mind a bemeneti, mind a kimeneti értékek alacsonyak. A demográfiai átmenet nem más, mint a kétféle szisztéma közötti váltás. Az elmélet szerint elsőként a halandóság csökkenése játszódik le, elsősorban az életszínvonal emelkedésének és az orvostudomány fejlődésének köszönhetően. A termékenység alakulása a halandóságnál kevésbé érzékeny a modernizációs folyamatokra. A premodern társadalmakat ugyanis minden esetben magas halandósági ráta jellemzi, ilyen körülmények között pedig a társadalom túlélése szempontjából kulcskérdés a magas termékenység. Ebből következően a premodern társadalmakban – állítja az elmélet – a vallási tantételektől a morális kódrendszeren keresztül a házassági szokásig minden a magas termékenységet hivatott fenntartani. Ahhoz, hogy ez megváltozzon, mélyreható társadalmi változásoknak kell lejátszódnuk. Az átfogó modernizációs folyamatra adott válaszként az individualizációs tendenciák, a népesség növekvő igény szintje, a család funkciójának átalakulása, illetve az egyes gyermek (mint individuum) anyagi biztonsága és egészsége fölötti szülői aggodalom az utódok számának csökkenéséhez vezetnek.

Hodgson a demográfiai átmenet eme kezdeti megfogalmazásával kapcsolatban több tényezőt emelt ki (Hodgson 1983: 1–35). (1) Egyrészt az elméletben – szemben a

⁴⁴ A kritikai irodalom egyik kérdésfelvetése éppen arra vonatkozik, hogy miért volt a recepció a két időpontban annyira eltérő.

⁴⁵ Az alrendszer kifejezés használata teljes mértékben jogos, az elmélet kidolgozóira ugyanis nagy hatással volt a Parsons-féle strukturalista-funkcionalista modernizációelmélet (vö. Szreter 1993).

malthusiánus koncepcióval⁴⁶ – a termékenység függő változó, az elmélet pedig arra kísérel meg választ adni, hogy melyek azok a társadalmi tényezők, amelyek a reprodukív viselkedés változásához vezetnek. (2) Másrészt Notestein és Davis eredeti koncepciója különbséget tett modernizáció különböző szintjei között. Mind a halandóság, mind a termékenység a modernizációs folyamat következtében alakul át. Míg azonban a halandóság átalakulásához elég az egészségügyi ellátást, a mezőgazdasági termelést és a közigazgatást érintő felszíni változás, addig a termékenységi magatartás megváltozásához a modernizációs folyamatoknak el kell érniük a társadalmi struktúra mélyebb rétegeit. Ez az átalakulás elsősorban az iparosodáshoz, a dominánsan mezőgazdasági/paraszi társadalom felbomlásához kötődik. A negyvenes évek végén a modernizáció szintjei közti különbségből adódó népesedési problémák a „gyarmatosítás malthusi dilemmájaként” [*Malthusian dilemma of all colonialism*] jelentek meg a princetoni demográfusok számára (Kirk 1944: 28–35; Notestein 1945: 50–57; Davis 1945: 5–11; Thompson 1946: 251–318). Röviden: a gyarmati rendszerben az anyaországok hatalmuk és az ipari termékeik számára szükséges piac fenntartása érdekében véghezvitték a halandóság csökkentését elindító racionalizációs folyamatot, de nem igyekeztek előmozdítani az iparosodást, illetve a társadalom mélyebb átalakulását. Az így létrejövő egyoldalú modernizáció beindítja ugyan a halandóság csökkenését, de nem elegendő a termékenységi magatartás átalakulásához, amely a népesség robbanásszerű növekedéséhez vezethet.

Szreter megjegyzi, hogy ebben a megfogalmazásban a gyarmati rend kritikája mellett az amerikai demokrácia és piacgazdaság exportálhatóságába vetett optimista hit tükröződik (Szreter 1993). Maga az elmélet is egy olyan kontextusban vált érdekessé az Egyesült Államokban, amikor a második világháborúból győztesen kikerülő nagyhatalom feladta addigi elszigetelődési külpolitikáját, és a nemzetközi szcéná fele fordult. Az elmélet vonzereje abban rejlett, hogy egy viszonylag egyszerű fogalmi rendszer segítségével képesnek látszott arra, hogy az összes nem európai társadalmat, gyarmati országot empirikusan megfigyelhető népesedési jellemzőik alapján egyetlen evolúciós tipológiába rendezze. Továbbmenve pedig, az evolúciós tipológia, amely ezen országok helyzetét az iparosodott nemzetekéhez mérte, egyben a jövőjükre vonatkozó prognózissal is szolgált, mivel „demográfiai vonatkozásban a

---

⁴⁶ Malthus abból indult ki, hogy az ember azon indíttatása (ha úgy tetszik, ösztöne), hogy a rendelkezésére álló erőforrásokhoz viszonyítva több utódot hozzon világra, antropológiai állandó. Azt vizsgálta, hogy melyek ennek a túlszaporodásnak a társadalmi és gazdasági következményei (lásd magyarul Malthus 1982). Semlyén István Malthus-olvasatát lásd Semlyén 1982. II/3. alfejezet.

föld különböző országai egy egységes fejlődési kontinuumon helyezhetők el” (Szreter 1993: 666, Szreter itt Dudley Kirk-öt idézi, Kirk 1944: 28-35). Ebből a szempontból – a korabeli modernizációelméletekhez hasonlóan – a demográfiai átmenet elmélete univerzális érvényességre formált igényt.

A demográfiai átmenet elméletében a tipológiáknak kiemelt jelentőségük van, hiszen az elmélet önmagában csupán annyit mond, hogy egy adott társadalom modernizációja során a népesedési alrendszer átalakul. Ehhez az univerzális narratívához a tipológiák rendelik hozzá a hierarchikusan szerveződő regionális különbségeket. A kezdeti tipológia három csoportról beszélt: a nyugat-európai és nyugat-európai eredetű országok csoportjáról, ahol a halandóság és a termékenység átmenete egyaránt lezajlott, másrészt a kelet- és dél-európai országokról, ahol a termékenység csökkenése megkezdődött már, de korántsem ért véget, harmadrészt pedig a fejlődő országok csoportjáról, amelyekben épp, hogy elkezdődött a halandóság csökkenése, de a termékenység még konstans értékeket mutat. A tipológiák a későbbiek során finomodtak, bővültek. A román anyagon azt próbálom majd végigkövetni, a különböző átmenettipológiákban gondolkodva és helyenként azokkal vitatkozva, hogy a román demográfusok miként próbálták meg saját társadalmukat e hierarchikus evolúciós tipológián belül pozicionálni.

A vonatkozó nemzetközi szakirodalom kérdésfelvetéshez kapcsolódva a demográfiai átmenet értelmezésében bekövetkezett változások diskurzív és politikai okaira kérdezek rá. A nemzetközi demográfiai szcénán belül Notestein „malthusiánus fordulata” keltette fel leginkább a kritikai elemzők érdeklődését. A fordulat előtt a demográfus a termékenység tartós csökkenését csak a modernizációs folyamatba beágyazva tudta elképzelni, *a fejlődés a legjobb fogamzásgátló* elve alapján, később viszont azt hangsúlyozta, hogy a fejlődő országok nem várhatnak addig, amíg a modernizáció következményeként a termékenységi magatartás megváltozik, hanem hatékony antinatalista népesedéspolitikára, a fogamzásgátlási eszközök terjesztésére van szükség. A fordulat okát a különböző szerzők különböző tényezőkhez kötötték. Hodgson szerint a demográfiában a korábban domináns tudományos érdeklődést a második világháború után egyre inkább a közpolitika-centrikus megközelítések váltották fel (Hodgson 1983), ennek következtében a prognosztizáló/prediktív műfaj háttérbe szorította a leíró/magyarázó elemzéseket. Szreter szerint a változás okát az amerikai külpolitikában, illetve az ehhez kötődő diskurzusok átalakulásában, nevezetesen a hidegháborús kontextusban kell keresnünk (Szreter 1993). Melegh a

fordulat mély diskurzív beágyazottságára mutat rá, és azt mondja, hogy a demográfiai átmenettel Amerikában az alsóbb osztályok magas termékenysége fölött érzett aggodalmak egy globális „kelet-nyugat lejtőre” vetítődtek ki (vö. Melegh 2000, 2006). Jelen elemzés a demográfiai átmenet román(iai) értelmezéseit elsősorban a román modernizációra vonatkozó képzetek változásához fogja kötni.

b. A román demográfia intézményesedése a hatvanas évektől

Romániában a demográfia professzionalizálódása és nemzetközi standardokhoz való felzárkózása a hatvanas évek közepén kezdődött el, ez a folyamat pedig összefüggött a diszciplína akadémiai státusával is. Vladimir Trebici egy, a kilencvenes évek közepén, halála előtt publikált visszaemlékezésében azt írja, hogy „a hetvenes évektől kezdődött el a demográfiában a nyelvezet »deruszifikálása«, a francia terminológia előtérbe kerülése.” (Trebici 1996: 14). Mindez a Ceaușescu hatalomra kerülésével párhuzamos kultúrpolitikai váltáshoz kapcsolódott, amely egyszerre hozott magával (ideiglenes) liberalizációt, és erősítette meg a szovjet mintával szemben, az „autochton” (harmadik utas) román modernizációs kísérlet vízióját. A nyugati kapcsolatok és referenciák ennek során (relatív és részben ideiglenesen) felértékelődtek. A társadalomtudományos szféra ebben az időben szerveződött újjá, szakítva az addigi szovjet mintájú akadémiai rendszerrel. Ez azt jelentette, hogy egy sor diszciplináris címke (például szociológia, pszichológia) újra legitimé vált. A demográfia ekkor alapozhatta meg a „társadalomstatisztikával” szembeni autonómiáját is.⁴⁷

Az új diszciplína – szoros összefüggésben a Ceaușescu hatalomra kerülésével járó népesedéspolitikai váltással – az újonnan induló társadalomtudományok között kitüntetett helyzetbe került. A külfölddel (nyugattal) való szakmai kapcsolattartás a hetvenes években ezen a területen volt a leginkább lehetséges, amelyhez az 1974-ben Bukarestben megtartott Világnépesedési Konferencia és az ENSZ Bukarestben működő Demográfiai Kutatóközpontja (CEDOR) is hozzájárult. Bár nemzetközi szinten korántsem vívta ki azt az elismertséget, amit a harmincas években a Bukaresti Szociológia Iskola, a hetvenes években kétségkívül a demográfia volt az a társadalomtudomány, amelyre a legjobban figyelt a nyugat. Ehhez a román demográfusok szakmai teljesítményén kívül az is hozzájárult, hogy az országot a

---

⁴⁷ Trebici 1966-os *Demografia și statistica demografică* (Demográfia és népesedésszociológia) című tanulmánya egyfajta alapító írás.

népesedéstudomány egyfajta kutatólaboratóriumának tekintették, ahol a népesedéspolitikai intézkedések hatékonysága tesztelhető volt.

A nyolcvanas évekig intenzív szakmai kapcsolatokat ápoló román demográfia számára – annak ellenére, hogy a Ceaușescu-rendszer pronatalista népesedéspolitikáját a szakirodalom sokszor úgy emlegeti, mint amely „nem számolt a demográfiai átmenet törvényszerűségeiből adódó belátásokkal” (Kligman 2000a) – a demográfiai átmenet elmélete alapvető referenciaként szolgált. Az elmélet tartalma, a demográfiai átmenet román olvasatai azonban időben nagymértékben változtak.

c. A modernizációra vonatkozó képzetek és a modernizációs konszenzus

Mivel a demográfiai átmenet elméletének központi fogalma a modernizáció, a demográfiai narratívák változása a román modernizációra vonatkozó képzetek átalakulásán keresztül érthető meg. Ehhez kapcsolódva vezetem be a modernizációs konszenzus fogalmát.

A modernizációs konszenzus egy olyan teleologikus konstrukció (más szavakkal a társadalom számára konstruált fejlődésirány), amely egyfajta (tárgy) értelmezett, nem csak a közvetlenül politikai, hanem egyéb, például kulturális tőkével rendelkező csoportok által osztott) hatalmi mezőben jön létre, és amelyet a szereplők döntő többsége legitimként fogad el, mi több magától értetődőként kezel.

A meghatározáshoz kapcsolódóan három dolgot emelnék ki. (1) Egyrészt a modernizáció teleologikus konstrukció: *projekt*, amiben a jövőre vonatkozó tervnek és a jövőnek mint idősíknak kulcsszerepe van. Természetesen nem gondolom, hogy a társadalmi változásnak lenne valamilyen szükségszerű, eleve adott mozgásiránya (objektív teleológiája⁴⁸). Ennek a káprázata általában egy monopolhelyzetben lévő hatalmi centrum létehez és/vagy egy adott társadalom periférikus jellegéhez kötődik. Ugyanakkor, amikor azt hangsúlyozom, hogy a projekt(ek) szükségszerűen egy hatalmi szempontból aszimmetrikus térben jön(nek) létre, elvetem azokat a naiv utópiákat, amelyek – az „igazi demokráciára”, az egyéni szabadságra, vagy egyéb hangzatos jelszavakra hivatkozva – a modernitás projektív/teleologikus aspektusát visszautasítják. Ezen utópiák népszerűsége a kilencvenes években Kelet-Európában a hatalmi erőter átrendeződésével, a hatalmi erőcentrumok megsokasodásával és a

⁴⁸ Objektív teleológia alatt Elster (1982) nyomán azokat a folyamatokat értjük, amelyeket valamilyen cél irányít, anélkül azonban, hogy a célkitűző és követő cselekvőket azonosítani tudnánk. Ezt megkülönböztetjük a szubjektív teleológiától, ahol a cselekvők beazonosíthatóak.

geopolitikai irányváltással függött össze. Az átrendeződést kísérő bizonytalanság közepette nem okozott gondot annak felismerése, hogy a hatalmi központ(ok) akaratérvényesítési képessége soha nem korlátlan, illetve, hogy a társadalomnak szánt projektek képződését egy többszereplős stratégiai térben érthetjük meg. Viszont az a veszély fenyegetett, hogy helyenként a másik végletbe esünk, és teljesen megfélelkezünk a hatalmi erőterben konstruált projektek – nem csökkenő – jelentőségéről. (2) A projekt – amit szubjektív, pontosabban interszubjektív teleológiaiaként határoztunk meg – a társadalom mozgását csak részben határozza meg. Részben azonban meghatározza. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az eredmény a projekt és a történeti-társadalmi körülmények egyfajta összjátéka (Arnason 2000). (3) A projektek abban az esetben tesznek szert igazán nagy jelentőségre, illetve a társadalmi változás meghatározására vonatkozó képességük abban az esetben sokszorozódik meg, ha – a hatalmi erőter elrendeződésétől nem függetlenül – kvázi-konszenzuálisan adottak. Ilyenkor a hatalmi erőterben konstruált projekt-mivoltuk elfedődik és mindegy magától értetődőnek (objektíve adottnak) tűnnek. *Ezt a helyzetet nevezhetjük modernizációs konszenzusnak.*

Johann P. Arnason (2000) a kommunista típusú modernizáció reprezentációjában alapvetőnek tartja azt a tervet, amely egy nagyon világosan lokalizálható monopolisztikus hatalmi centrumhoz köthető. Ezt a reprezentációt a demográfiai átmenet első verziója kapcsán fogjuk tetten érni. Látni fogjuk, hogy a hetvenes évek elején – legalábbis a népesedéspolitikán belül – a demográfusok a hatalmi központ monopóliumát nem pusztán a tervkészítésben látták, hanem úgy vélték, hogy a tényleges társadalmi-történeti folyamatok (ez esetben a termékenységi arányszámok alakulása) is a központi akarat objektivációi. Ez a legmonopolisztikusabb hatalmi berendezkedés esetében is illúzió, az illúzió plauzibilitása azonban arra utal, hogy a hetvenes évek elején volt valamiféle modernizációs konszenzus Romániában. Más szóval: a rendszer által propagált modernizációs projekt, bár egy meglehetősen monolit hatalmi erőterben jött létre, a hetvenes évek elején nagyfokú legitimitásnak örvendett.

A hetvenes évek végétől azonban ez a fajta legitimitás fokozatosan erodálódott. A demográfusok azért mondták fel a hatalommal való konszenzust, mert kiszorultak a népességgpolitikai döntéshozatalból, és társadalommérnöki tudásukra egyre kevésbé volt igény. A totalitarizmus fele elmozduló diktatúra azonban lehetetlenné tette egy új modernizációs diskurzus kialakulását, az alternatív

teleológiákról való beszédet. Lőrincz D. József szerint az ellenzékiesség Romániában nem jelentett alternatív beszédmódokat, hanem a rendszer retorikáját elutasító gesztusban merült ki (Lőrincz D. 2004: 33–34). Így az új modernizációs konszenzusnak – amiről úgy véljük, hogy Romániában ma egyértelműen létezik – a kilencvenes években kellett kiforrni. A következőkben azt követjük végig, hogy mindez miként tükröződik a demográfiai átmenet elméletének színeváltozásaiban.

d. Első verzió: A népesedés mint irányított kibernetikai rendszer

A demográfiai átmenet elméletének Romániára való első adaptációját Trebici egyik, 1978-ban megjelent cikke alapján rekonstruáltam. A tanulmány fogalmi magvát képező *kibernetikai metafora* azonban minden bizonnyal még a hatvanas évek végéről, a hetvenes évek elejéről (az 1966-os népesedéspolitikai váltást követő időszakból) származik. A cikkben Trebici a rendszerelméleti terminológia népesedéstudományon belüli meghonosítását javasolja. A népesedést egy viszonylagos autonómiával – demográfiai inerciával – rendelkező társadalmi (al)rendszerként határozza meg, amely egyrészt *állapotváltozók* (korstruktúra), másrészt a *kimeneti és bementi értékek* (születések, halálozások) alapján jellemezhető. A népesség mint kibernetikai rendszer az adaptáció képességével rendelkezik. A demográfiai átmenetet (a modernizációt) olyan folyamatként írja le, amelyen keresztül a népesedés önszabályzó rendszerből ellenőrzött rendszerré alakul:

„A kibernetika egyik alapproblémája az ellenőrzéshez, az ellenőrzött rendszerek kérdéséhez kapcsolódik. A népesség egy ellenőrzött rendszer; a népesedéspolitika szempontjából különösen fontos, hogy [az állam] megtalálja-e azokat a módozatokat, amelyeken keresztül az adott rendszerrel kapcsolatos céljait érvényesítheti.” (Trebici 1978: 338)

A modernizáció folyamán az állam, amely itt a modernizációs folyamat egyértelmű aktora, elsőként a halandóságot vonja ellenőrzése alá, befolyásolva a kimeneti értéket, amit a termékenység kontrollja követ. A termékenység kontrollja alatt Trebici ebben a tanulmányában nem individuális kontrollt, hanem explicit népesedéspolitikát ért:

„A társadalmi-gazdasági változók a bemenetre [a termékenységre] később hatnak; az önszabályozás egy ideig a társadalmi-gazdasági kontextuson keresztül valósul meg. Ezt követően a népesedéspolitika ellenőrzése alá vonja a bemeneti változót – a születésszámokat – hogy azt a halandósággal összhangba hozza és a demográfiai egyensúlyt helyreállítsa a halandósági és a születési arányszám egy alacsony szintjén (fejlődő országok), vagy hogy a születésszámokat relatíve magas szinten tartsa, és ezáltal racionális, a gazdasági fejlődéssel összefüggő növekedést biztosítson.” (Trebici 1978: 338)

Az átmenet előtti időszakban tehát a népesség önszabályozó rendszernek tekinthető, amely a külső körülmények változására a halandóság és a termékenység ingadozásával reagál. Az átmenet első fázisában a halálozást befolyásoló egészségügyi stratégiák kidolgozásán van a hangsúly, amelyeken keresztül a halandóság ellenőrzés alá vonható, a harmadik fázisban pedig a termékenységet befolyásoló népesedéspolitikának is meg kell jelennie. Ez – Trebici szerint – nem pusztán a rendszer egyensúlyi állapotának újfajta helyreállítását jelenti, hanem lehetővé teszi a környezet állapotváltozásaival számoló távlati racionális adaptációt is.

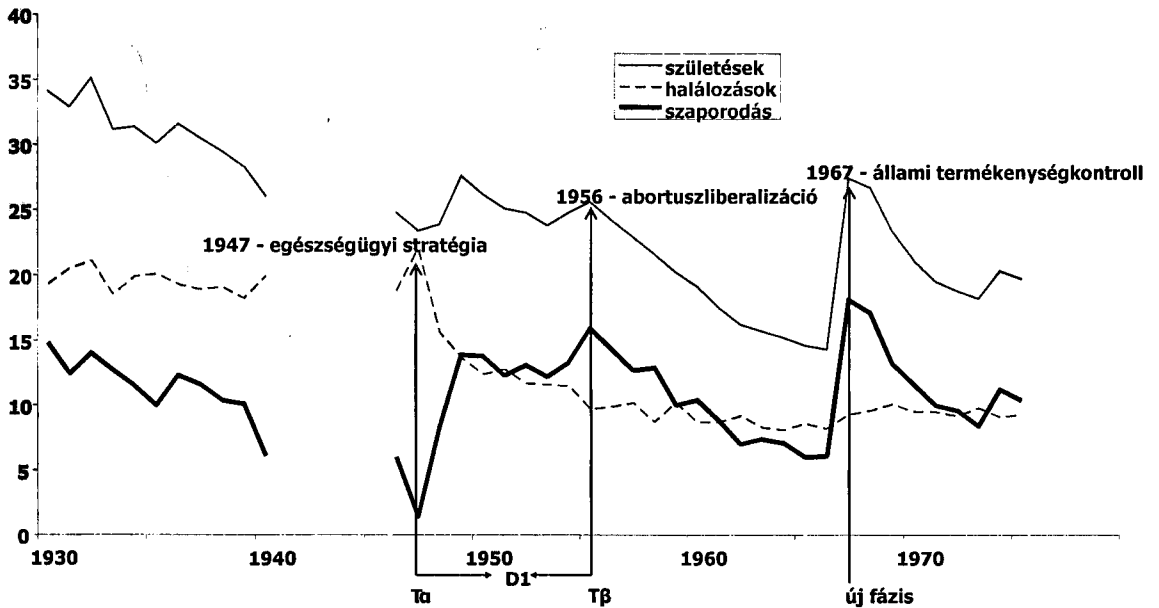
De hogyan zajlott le Románia esetében ez a folyamat? A natalitás és a mortalitás párhuzamos csökkenése – mondja 1978-ban Trebici – a két világháború között kezdődött meg. Ekkor azonban még a halandóság, különösen a gyermekhalandóság olyannyira magas volt, hogy semmi esetre sem beszélhetünk a modern viszonyokra jellemző, ellenőrzött halandóságról. A háború után a halandóság visszaszorítása képezte a népesedéspolitika elsőrendű prioritását:

„A teljes egészségügyi stratégiát e cél szolgálatába állították: az egészségügyi rendszert új alapokra helyezték, az orvostudomány vívmányait széles körben alkalmazták, biztosították a népesség hozzáférését az egészségügyi szolgáltatásokhoz. Olyan körülmények között, amikor a kulturális színvonal, illetve az anyagi helyzet javult, az egészségügyi stratégia sikere a mortalitás látványos csökkenésében nyilvánult meg. Az állam a halandóságot hatékonyan vonta ellenőrzés alá.” (Trebici 1978, 339)

1947–1955 (a 4. ábrán: T α -T β) között a halandóság gyors csökkenése egy viszonylag magas születésszám mellett ment végbe – ezt a periódust (D1) nevezi

Trebici „kis demográfiai robbanásnak” (*mica explozie demografică*) (i.m. 1978: 340). 1956 után a liberális abortuszpolitika következtében a születésszám meredeken, a halandóságnál gyorsabban csökkent, amelynek következtében a természetes szaporulat megcsappant. 1967-ben, azzal, hogy az állam a termékenységet is kontroll alá vonta, új fázis kezdődött.

4. ábra. A demográfiai átmenet Romániában Trebici 1978-as tanulmánya alapján

Forrás: Trebici 1978

Trebici-nek az demográfiai átmenetre vonatkozó értelmezésével kapcsolatban három dolgot érdemes kiemelni:

(1) *Az államhatalom mint a modernizáció motorja.* A demográfiai átmenet az államhatalom népesedési folyamatok fölött kiteljesedő kontrolljaként jelenik meg. A termékenység vonatkozásában különösen látványos, hogy egyrészt nem individuális, hanem állami kontrollról van szó, másrészt pedig a szükségszerű termékenységsökkenés – a demográfiai átmenet nemzetközi szcénán forgalomban lévő megfogalmazásaival szemben – nem jelenik meg. Ezek az elemek a korabeli Romániában forgalomban lévő társadalomtudományos modernizációértelmezésből következnek. Ebben az értelmezésben a „jövőbeli gazdasági-társadalmi folyamatok szempontjából ésszerű” (Trebici 1978: 341) demográfiai mutatószámokat tervező és érvényre juttató államhatalom a racionalitás társadalmi helyeként jelenik meg. Vagy

megfordítva: a modernizáció motorjaként tételezett racionalitás egy monopolisztikus hatalmi erőterben létrejövő projektben lelhető fel.

Mindez egyrészt a román társadalomtudományos értelmiség domináns szerepfelfogásához kapcsolódik, amely olyan modernizációban gondolkodott, amelynek egyértelmű letéteményese a hatalmi elit, a társadalomtudós számára pedig – „normális körülmények között” – egyfajta társadalommérnöki szerepkör kínálkozik (Lőrincz D. 2002). Ezt a szerepfelfogást a demográfia közpolitika és tudomány közötti szemléletmódja is erősíti. Azt mondhatjuk, hogy a társadalomtudományok általában érdekelték a társadalom észszerűbbé tételében, modernizálásában. Ennek egyik kézenfekvő útja, ha a társadalomkutató a „társadalom mérnöke” lesz, és a hatalmi projektek racionálissá tételébe investál. A makroperspektívában gondolkodó társadalomkutatók hajlamosak ezt az utat favorizálni. Eközben maguk is átvesznek valamit a döntéshozói ágazat adminisztratív-hatalmi nézőpontjából. A demográfia erre más területeknél is hajlamosabb.

Másrészt a modernizációnak ez a képzete a kommunista projekt (Arnason 2000), tágabb értelemben pedig a modellkövető/utolérő modernizációban érdekelt elitek (Kuczi 1992) sajátja. Kuczi Tibor amellett érvel, hogy a (centrumhoz képest) elmaradott társadalmak esetében elkerülhetetlen, hogy a modernizáció ne olyan folyamatként reprezentálódjon, amely egy azt mozgásban tartó, a modernizáció áldásait az „elmaradott néphez” eljuttató elitet feltételez (Kuczi 1992). Mivel a „nép elmaradott”, a modernizáció motorja és a racionalitás társadalmi helye *per definitionem* a hatalmi elit. Amikor Kuczi ezzel a modernizációelképzeléssel a „kiteljesedett modern társadalom” képzetét szembeállította – ahol a hatalmi centrumhoz köthető projektív racionalitás ellenében a horizontális szerveződések élveznek prioritást – valójában a modernitás két egymással ellentétes (vagy esetenként egymással ütköző) szervezőelvére mutatott rá: a *racionális hatalomgyakorlásra* és az *egyéni autonómiára* (Arnason 2000). Kuczi szerint a kiteljesedett modern társadalmak jellemzője, hogy az egyének – a hagyomány kötelező normativitásán vagy a közbeszéd nyelvén szólva, az elmaradottságon túllépve – a társadalom mindennapjaiban döntési helyzetek sokasága elé kerülnek. Ebben a reprezentációban a társadalom a piac analógiájára elképzelt horizontális szerveződésként jelenik meg. Ez a nézőpont a racionalitás helyét nem az hatalmi elit teleologikus konstrukcióiban, hanem az egyéni cselekvés mindennapi teleológiájában határozza meg. A nézőpontot Kuczi Max Weber szociológiájával példázza, ahol a megismerés a társadalmi cselekvés

szubjektív szándékolt értelmét veszi célba. Ezzel – a weberianus, vagy egy racionális döntéelméleti paradigmában az elemzés középpontjába kerülő – a társadalmi cselekvésben *immanensen benne lévő racionalitással* szemben a hatalom modernizációs teleológiája *transzcendens racionalitássá* (külsődlegessé, esetenként irracionálissá) válik. Kuczi szerint annak a fajta szociológiai szerepfelfogásnak, amely elsődlegesen nem a hatalmi teleológiával, hanem a mindennapi cselekvési stratégiák racionalitásaként felfogott *valósággal* való kommunikációt tekintette elsődlegesnek a hetvenes években Magyarországon, komoly kritikai potenciálja volt. Kuczi e kritikai potenciál kialakulásaként és nyilvánosságbeli artikulációjaként láttatja a magyar szociológia hetvenes évekbeli történetét.

A társadalomtudományok romániai helyzetét nem szeretnénk sarkosan szembeállítani a Kuczi által leírtakkal. Ezért itt is jelezzük (amire a későbbiekben, a romániai magyar társadalomtudományos nézőpontok bemutatásakor ki fogunk térni), hogy a Kuczi által leírt, a társadalmat a piac analógiájára konstruáló nézőpont is egy – a rendszer által propagálttal szembeni – modernizációs projekt része volt. Ugyanakkor Kuczi könyvének egyik végjegyzete bizonyítja, hogy a szerző tudatában van annak is, hogy a hetvenes évekbeli magyar szociológiáról is elmesélhető lett volna egy másfajta, a fentivel ellentétes történet. A társadalomkutató változó intenzitással és gyakran egyszerre kötelezi el magát a mindennapi cselekvési stratégiák megismerése és valamilyen politikai projekt mellett:

„A szociológia modern fogalomhasználata, azaz a társadalomnak mint mennyiségeken nyugvó különbségeknek a kifejezése persze nem zárta ki azt, hogy a szociológusok tanulmányaikat modernizációs szándékkal készítsék. Azaz a leíró, elemző apparátus nemegyszer értékelő apparátussal egészült ki. A szerzők gyakran jelezték a hatalomnak, hogy igényt tartanak tudásuk felhasználására, vagy legalábbis arról igyekeztek meggyőzni, hogy a társadalom nem lehet sikeres objektív (s ezen azt értették: szociológiai) valóságismeret nélkül. Például Kulcsár Kálmán azzal érvelt, hogy a gazdasági tervezés helyét fokozatosan átveszi a társadalmi tervezés.” (Kuczi 1992: 88, 10. végjegyzet)

A hetvenes évek Romániájában mindenesetre egyértelműen a Kulcsár Kálmán által jelzett szerepfelfogás volt domináns, vagyis a szociológus azt tekintette fő

feladatának, hogy tudásán és módszerein keresztül a hatalmi centrumot „világosítsa fel”. Ehhez két dolog járult hozzá: egyrészt a hatvanas évek végén/hetvenes évek elején a korszakban valóban érezhető társadalomszervezési tendencia, a gazdaság viszonylagos racionalizációja iránti igény, amely a társadalommérnöki szerepkört és az ezzel járó modernizációs ethoszt felértékelte, valamint az, hogy ez a folyamat – amint azt a két világháború közötti, a falvak modernizációját sürgető akcionista bukaresti szociológusok kapcsán már említettük – egy, a román társadalomtudományos értelmiség számára mindig is kézenfekvő szerepfelfogást erősített meg.⁴⁹ Lőrincz D. szerint:

„Normális körülmények között a román szociológus mindig igyekezett jó kapcsolatot fenntartani a hatalmi döntési ágazat embereivel, vagy legalábbis kommunikálni velük. A radikálisan kritizáló, a hatalommal rossz viszonyban lévő szociológus e szerint megfosztja magát és szakmáját a jobbítás lehetőségétől, azaz társadalmi szerepétől, létének erkölcsi alapjától. (...) Az »ellenzéki« szociológus tulajdonképpen egy kókler, hiszen nem juthat adatokhoz, így tehát elképzelései alaptalanok, nincsenek eszközei, nem dolgozhat ki konkrét társadalomjobbítási programokat és nem vehet részt bennük.” (Lőrincz D. 2002: 110).

(2) *Modernizációs optimizmus*. Amellett, hogy a demográfiai átmenet Trebici féle értelmezésében kulcsszerepet kap az államhatalom, külön ki kell emelnünk azt is, hogy a teoretikus szempontból kétségtelenül legérzékenyebb román demográfus a hetvenes években (bizonyára leginkább az évtized legelején) elképzelhetőnek tartotta, hogy a reprodukció ténylegesen egy, az állam által monopolisztikusan uralt hatalmi erőterben alakuljon. Ezen a ponton – mivel ez a továbbiak megértését is megkönnyíti – érdemes (ha nagyon vázlatosan is) felleltározni, hogy miben tér el Trebici modernizációértelmezése a Michel Foucault-étól, és miben hasonlít ahhoz. Foucault itt azért érdekes számunkra, mert ő is kiemeli, hogy a modernizáció során az állam ellenőrzése kiterjed a halandósági és termékenységi viszonyokra (vö. Foucault 1992, 1996). Más szavakkal: a népesedés az élet felett gyámságot vállaló, pásztori hatalom

---

⁴⁹ A hatvanas évek végén újrainduló román társadalomkutatás nem eszmeileg kapcsolódott a harmincas évek szociológiájához. Több, a Gusti iskolához kötődő kutató újrakezdte vagy fokozta tudományos aktivitását.

érdeklődésének homlokterébe kerül.⁵⁰ A hatalom és a modernizáció viszonyának Foucault-féle felfogása azonban radikálisan különbözik a Trebici-nél megjelenő reprezentációtól. Foucault az alatt, hogy a népesedés kérdésköre a hatalom látókörébe kerül, egy stratégiai játéktér kinyílását érti, amelyben azonban korántsem érvényesül egyetlen hatalmi centrum monopolisztikus uralma. Trebici demográfiai átmenetről való értelmezéséből azonban árad a hetvenes évek elejének modernizációs optimizmusa. Ez a népesedéstudományban azt a hitet jelentette, hogy az állam valóban képes a népesedési folyamatok egyoldalú, racionális kontrolljára.

(3) *A nemzetállami szint prioritása.* Végül érdemes a nemzetállami szint prioritását kiemelni. Trebici szerint a rendszerként felfogott országos népesség (népesedés) területi (regionális) és társadalmi szempontból tagolt, vagyis alsóbb szintű (al)rendszerekre bontható, ugyanakkor maga is magasabb szintű regionális népesedési rendszerek része (lásd erről bővebben Trebici–Ghinoiu 1986). A nemzetállami szintnél alacsonyabb népesedési rendszernek tekinthető például a történelmi régiók, a városi vagy a falusi lakosság népesedése. Magasabb szintű az európai népesedés vagy a világnépesedés. Trebici, amikor népesedési rendszerről beszél, akkor e mögött mindig valamilyen sajátos kulturálisan meghatározott reprodukciós mintát feltételez.⁵¹ A különböző szintű rendszerek közül a nemzetállami szint a modernizációs folyamat során emelkedik ki, amikor a népesedés irányított kibernetikai rendszerre válik, ugyanis ezen a szinten valósul meg a rendszer kontrollja. Románia egyébként az 1974-es Népesedési Világkonferencián is, amikor a nyugati országok által szorgalmazott, a harmadik világra kiterjedő globális antinatalista népesedéspolitikával szemben az egyes államok szuverenitását hangsúlyozta, ezt az álláspontot képviselte.

Ehhez kapcsolódik az is, hogy a román demográfus ekkor szembetűnően nem volt receptív a demográfiai átmenet területi tipologizálására, illetve a geopolitikai szempontokra. Trebici Romániát – hasonlóan ahhoz, ahogy a román demográfusok az említett népesedési világkonferencián jellemezték – *a fejlődő országok* közé sorolta.

---

⁵⁰ „Megszületik az az orvosi és egyben politikai vállalkozás, amely azt tűzi ki maga elé, hogy megszervezze a házasságok, a születések és élettartamok állami irányítását; a nemiségnek és a népszaporulatnak egyaránt meg kell legyen a maga közigazgatása.” (Foucault 1996: 122); „A második [vagyis a népesség biopolitikája] valamivel később, a 18. század közepe táján alakul ki [...] tekintettel a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazokra a körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában. A hatalom tehát mindinkább számításba veszi ezeket a jelenségeket, megpróbálja szabályozni, ellenőrizni őket.” (Foucault 1996: 143).

⁵¹ Vagyis, mint már mondtuk, például a szőke hajú romániai magyarok, vagy a román mérnökök népesedéséről ugyan beszélhetünk, de ennek nincs semmilyen tétje.

A román demográfia ekkor még láthatóan nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy a demográfiai átmenet különböző fázisainak időpontjai Romániát egy modernizációs lejtőn pozicionálták. A rendszerrel együtt Trebici ekkor egy belső erőforrásokra támaszkodó, autochton modernizációban gondolkodott, és még hitt ennek sikerében. Románia ebben az értelmezésben nem szorult arra, hogy magát más nemzetek modernizációs fokához mérje.

e. Második verzió: Románia kezdeti helye a területi tipológiákban

A hetvenes évek közepétől, végétől a reprodukciós magatartást alakító hatalmi játéktér monopolisztikus struktúráját tételező modernizációs optimizmus fokozatosan megcsappant. Ez a képzet a demográfusok szemében két tényező miatt veszítette el a hitelét:

(1) Egyrészt, mint azt már többször érintettük, a demográfusok kiszorultak a népesedéspolitikai döntéshozatalból, amikor a rendszer „liberális” korszakának lecsengésével a népesedéspolitika hangsúlyai a büntetőjogi eszközök fele tolódtak el. Ilyen körülmények között a demográfusok társadalommérnöki tudására már valójában nem volt szükség. Ezzel függött össze, hogy a nyolcvanas években Ghețau a magas fokon matematizált, az adminisztratív ágazat igényeitől egyre távolabb kerülő elemzések fele fordult. Trebici ezzel szemben egyre gyakrabban foglalkozott a népesedés helyett a népesedéstudománnyal. Reflexív tanulmányok sorában foglalkozott a diszciplína romániai történetével,⁵² határaival⁵³ és társadalmi funkcióival. Ezek között egy sor olyan tanulmányt jelentetett meg, amelyben hitet tett a társadalommérnöki szerepkör mellett (Trebici 1981, 1988, 1989, 1990). E mellett

⁵² A diszciplína romániai múltjára vonatkozóan Trebici a nyolcvanas évek közepétől 1996-ban bekövetkezett haláláig legalább tíz írást jelentetett meg. A kilencvenes évek elején (halála előtt) több írásában hangoztatta, hogy a román demográfia történetének megírását tekinti a diszciplína egyik legfontosabb feladatának. Ebben a periódusban megjelent írásai egy részét egy ilyen munka számára készült útmutatónak, előtanulmánynak szánta (Trebici 1996b). Úgy vélte, hogy az átfogó demográfiatörténetet egyes személyiségek életútját feldolgozó monográfiáknak kell bevezetniük. Az életrajzi monográfiáknak szerinte leginkább a bukaresti szociológiai iskola egyes tagjaira (ő maga Anton Golopenția életútját összegzi), illetve az eugenetikával foglalkozó orvosokra kellett volna/kellene kiterjedniük. Trebici-nél a diszciplináris hagyomány vezérfonala a társadalmi/modernizációs szerepvállalással ötvöződő nemzeti elkötelezettség. A kilencvenes években e kettő közül gyakorlatilag kizárólagosan a demográfia nemzeti/geopolitikai elkötelezettségét hangsúlyozta (Trebici 1996: 66–81, 107–146). Koncepciójának a mai napig igen erős pozíciói vannak a román akadémiai szférán belül.

⁵³ Greenhalgh kiemeli, hogy a diszciplináris határtermelés (*boundary work*) az egyik legfontosabb diskurzív praxis, amivel a demográfia – és más társadalomtudományok – saját belső dilemmáikat kezelik (Greenhalgh 1996: 32). Úgy tűnik, a múltteremtés mellett ennek Trebici esetében is kiemelten fontos szerepe volt.

azonban arra mutatott rá, hogy a körülmények immár „nem normálisak”, ennek következtében a vele szemben egyébként legitim módon megformálható elvárásoknak a román demográfia nem tud megfelelni:

„Végző soron bármely tudomány – kiváltképp a társadalomtudományok, köztük a demográfia – feladata, hogy a társadalmi jelenségeket és folyamatokat megmagyarázza, ezzel tudományosan megalapozza a döntéseket és stratégiákat, amelyeket a döntéshozók meghoznak a társadalmi-gazdasági fejlődés érdekében.” (Trebici 1990: 161)

– írja Trebici a rendszerváltás előtt. Ugyanebben a tanulmányban sérelmezi, hogy 1984-ben megszüntették a CEDOR-t, és a CND-t jó tíz éve nem hívták össze, amely szerinte lehetetlenné teszi a tudományosan megalapozott népesedéspolitikát.

(2) Másrészt a hetvenes évek közepétől – a termékenységi arányszám folyamatos csökkenése közepette – teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy abban az erőterben, amelyben a népesség reprodukciós magatartása alakul, mégsem teljes az állam hatalmi monopóliuma. A születésszámokat – mint azt Kligman leírja, és ahogy arra a későbbiekben visszatérünk – a népesedéspolitika és a népesség ezzel szembeni „hétköznapi ellenállása” (Scott 1996a, 1996b) együttesen határozta meg. Bár a hatalom valóban állandóan a hálósobákban ólálkodott, a népesség reprodukciós viselkedése mégsem a hatalmi akaratnak megfelelően alakult. A román demográfusok szerint ez azt bizonyítja, hogy a termékenységszűkülés – a nyugati szakirodalommal összhangban – tényleg a modernizáció szükségszerű és spontán következménye; azt a népesedéspolitika konjunkturalisan módosíthatja, de az alapvető trendeket képtelen megváltoztatni:

„[A termékenységszűkülésnek] sok alapvető oka van, amelyeket a demográfiai átmenet, a termékenység elmélete, illetve a családszociológia vizsgál. Nem kétséges, hogy az abortusz 1957-es liberalizálása csak abban az értelemben játszott szerepet, hogy gyorsította a folyamatot, miként az abortuszra vonatkozó 1966 restriktív rendelet sem tudta megállítani a folyamatot.” (Trebici 1988: 71).

A termékenység fölötti kontroll alatt a nyolcvanas években már többnyire individuális kontrollt értettek. Ghețău 1987-ben úgy vélte, hogy egy egységes európai trend keretében a román népesség saját termékenységét is teljes mértékben ellenőrzése alá vonta (Ghețău 1987). A román demográfusok, azzal párhuzamosan, hogy a modernizáció okozta termékenységcsökkenést univerzálisként ismerték fel, az ezt meggátolni igyekvő hatalom racionalitásába vetett hitük is megrendült. Ennek összefüggésében a demográfiai átmenet értelmezésében az autochton modernizációval szemben egyre inkább az európai trendek, illetve a nemzetközi szakirodalomban megjelenő nagy regionális tipológiák értékelték fel.

A román népesedéstudomány referenciarendszerében a demográfiai átmenet elmélete a hetvenes évek végétől/a nyolcvanas évek elejétől egyre inkább az Európán belüli regionális sajátosságokra koncentráló összehasonlító tanulmányokon keresztül jelent meg. A francia nyelvű irodalomnak kitüntetett szerepe volt, de angolszász referenciák is megjelentek. Coale, Chesnais, illetve Bourgeois-Pichat átfogó, Európára vonatkozó tipológiáiban rendre szerepelt Románia is. A román demográfusok – elsősorban természetesen Trebici és Ghețău – a továbbiakban az ezekkel a szerzőkkel folytatott párbeszédén keresztül, e szerzők tipológiai rendszerében gondolkodva, majd velük vitatkozva értelmezték a romániai demográfiai átmenetet.

Ahogy már érintettük, a demográfiai átmenet általános, ahistorikus narratívájához a tipológiák rendelik hozzá a modernizációs szintek regionális különbségeit. Azt mondhatjuk, hogy a tipológiák töltik fel a modellt történeti és egyben geopolitikai tartalommal. A tipologizálás alapját a következő tényezők képezik:

- (1) Mikor kezdődött el a demográfiai átmenet (T_α)?
- (2) Mikor kezdődött el a termékenység csökkenése (T_β)? Mekkora időbeli fáziskülönbség van a mortalitás és a termékenység csökkenése között (D_1)?
- (3) Milyen hosszan tart az átmenet (D)?
- (4) Mekkora az átmenet okozta népességnövekedés?

Ezen tényezők alapján határozták meg a fent említett szerzők az Európán belüli regionális típusokat. Ezek (a) az észak-európai, (b) a nyugat-európai, illetve (c) a dél- és kelet-európai országcsoportok. Romániát e tipológiák a harmadik csoportba utalják, kiemelve a demográfiai átmenet jellegzetességét, amely későn kezdődik, és

viszonylag rövid ideig tart. Trebici a nyolcvanas években írt átfogó tanulmányában Bourgeois-Pichat-t idézi, aki a következőt mondja:

„Románia olyan példaként lett kiválasztva, ahol a demográfiai átmenet későn kezdődött és a különböző fázisai nagyon hamar lejátszódtak. A két világháború között a termékenység és a halandóság még nagyon magas értéket mutatott, amely nagymértékben megegyezik a fejlődő országok jelenbeli helyzetével.” (Bourgeois-Pichat, idézi Trebici-Ghinoiu 1986: 52)

Ezen értelmezések szerint a demográfiai átmenet Romániában az 1890-es években kezdődött a halandóság csökkenésével, a termékenységcsökkenés kezdete pedig a második világháború utánra tehető. Ezzel a jellemzéssel a román demográfusok a kilencvenes évek közepéig alapvetően egyetértettek. Konszenzus volt abban is, hogy a halandóság és a születésszám csökkenése a két világháború között igen lassú volt, és ez csak a második világháború után, a kommunista modernizáció hatására gyorsult fel.

Lényeges, hogy amikor a tanulmányok a demográfiai átmenetet beindító modernizációs folyamatokról beszélnek, ez alatt a második világháború után történeteket értik. Trebici szerint a termékenység csökkenését a kollektivizálás, az intenzív iparosítás és az általuk kiváltott nagyfokú urbanizáció és migráció indította be. Gail Kligman, aki az 1998-ban angol nyelven megjelent könyvében a kilencvenes évek első felében (tehát a demográfiai átmenet korszakolásában bekövetkezett fordulat előtt) gyűjtött anyagot, eszerint értelmezte azt (Kligman 2000a: 55–57).⁵⁴ Kligman modernizációs narratívája megegyezett azzal, amit a román demográfusok a nyolcvanas években mondtak. Ezekhez az írásokhoz hasonlóan azt hangsúlyozza, hogy a háború előtt a modernizációs folyamat urbánus szigetekre korlátozódott, míg a lakosság többségét (közel 80 százalékát) kitevő vidéki lakosságot nem nagyon érintette. Elemzésében az hangsúlyozódik, hogy Románia a két világháború között, illetve a kommunista modernizációs kísérlet kezdetén alapvetően elmaradott agrárország volt, a modernizációs folyamatok pedig – legalábbis a túlnyomó többséget képező vidéki lakosság életében – valójában csak a második világháborút követően indulnak be. Az értelmezés, amely abból indul ki, hogy bár léteztek

---

⁵⁴ Magam a román fordítást használtam, így az oldalszámra való hivatkozások ehhez a kiadványhoz kapcsolódnak.

modernizált, urbánus szigetek, ám az ország nagyrészt elmaradott volt, megegyezik a múlt rendszer modernizációs narratívájával. A demográfiai átmenet tárgyalása itt alapvetően a kommunista modernizáció által kiváltott folyamatok elemzését jelenti.

f. Harmadik verzió: A tipológiák átrajzolása, Erdély és Regát

A kilencvenes évek közepéig a demográfiai átmenet leírásakor a kommunista modernizáció előtti periódusra kevés hangsúly esett, amelyben az országot érintő területi változásokkal összefüggő adathiány is szerepet játszott⁵⁵ (Ghețău 1997; Mureșan 2000). A kilencvenes évek második felében azonban Ghețău tanulmánya nyomán markáns váltás zajlott le (Ghețău 1997). A demográfus rekonstrukciója nyomán az adatsorok „visszafele kiterjedtek”, a demográfiai átmenet kezdetei pedig korábbra helyeződtek. A tanulmányt követően a román demográfus szakmában konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy az ország helyét a Chesnais, Bourgeois-Pichat-, vagy a Coale-féle tipológiákhoz képest át kell gondolni.

Technikai-módszertani szinten a probléma abból adódott, hogy míg a bukaresti Statisztikai Hivatal által szolgáltatott adatok mindig az ország éppen aktuális területére vonatkoztak, a demográfusok hajlamosak voltak azokat az ország jelenlegi területére vetíteni. Trebici például az 1918 előtti Ó-Romániára, az 1918–1940 közötti Nagy-Romániára és az 1945 utáni Romániára vonatkozó adatsorokat minden átalakítás nélkül tette egymás mellé (vö. Trebici 1986). Ghețău kimutatta, hogy a korábban említett szerzők, Chesnais, Bourgeois-Pichat és Coale hasonlóképpen jártak el. Ghețău ezzel szemben 1997-ben határozottan foglalt állást amellett, hogy az elemzést az ország jelenlegi területére átszámított adatokra kell alapozni.⁵⁶ Románia

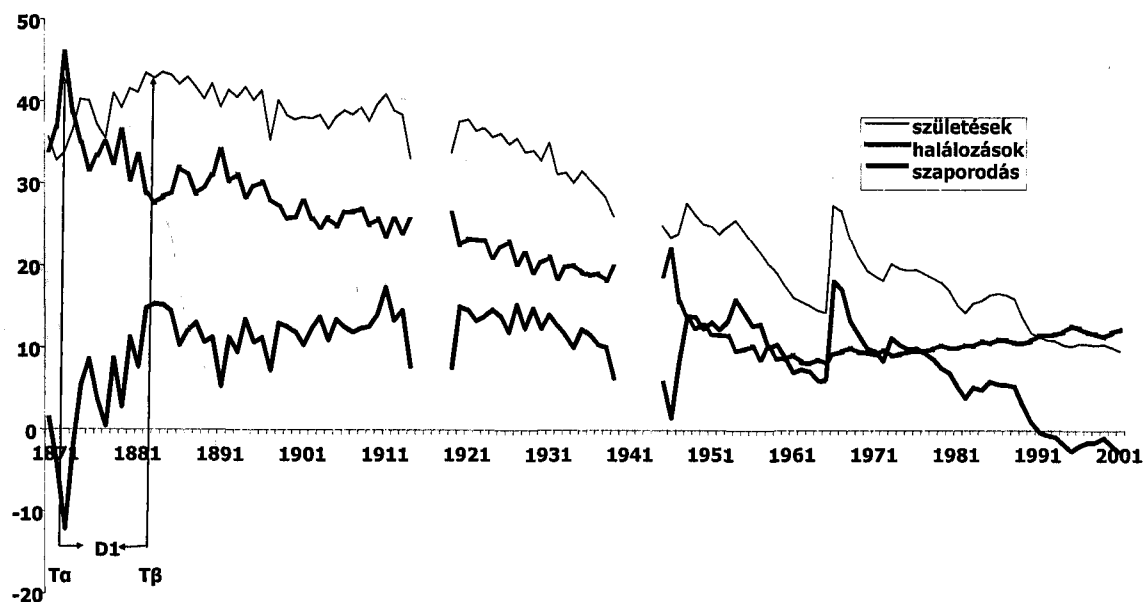
---

⁵⁵ A román fejedelemségek 1859-ben egyesültek. Ekkor Románia területe 123 335 km² volt. 1878-ban az ország elveszítette Dél-Besszarábiát, és megkapta a Dobrudza ma is hozzátartozó északi részét (Területe ekkor: 130 177 km²). 1913-ban megkapta Dél-Dobrudzsát (137 903 km²). 1918–1920-ban megkapta Besszarábiát, Bukovinát, Erdélyt, Partiumot, Máramaros déli és a Bánság észak-keleti részét. Területe 295 049 km²-re nőtt. 1940-ben elveszítette Besszarábiát, Észak-Bukovinát, Dél-Dobrudzsát és Észak-Erdélyt. Ez utóbbit 1945–1947-ben kapta vissza. A területe azóta 238 391 km².

⁵⁶ Itt természetesen felvethető a kérdés, hogy a demográfiai átmenetet milyen területi egységeken, milyen népességeken kell vizsgálnunk. Belefoglalhatók-e Románia történetileg különböző fejlődési pályán lévő tartományai egyetlen modellbe? Ghețău (1997) Cornelia Mureșanhoz (2000) hasonlóan amellett érvel, hogy semmi különös nincs abban, hogy a demográfiai átmenet kezdetei különböznek Erdély és Regát vonatkozásában, hisz egy „populációt” érintő demográfiai változás mindig az egyes „al-populációkban” kezdődik, majd innen terjed át a populáció egészére. Számukra magától értetődő, hogy a Románia jelenlegi területén élők 1918 előtt is egy populációt alkottak. Egy (erdélyi) magyar szerző ezzel szemben az adatsorok különbözőségéből a két terület különleműségét olvassa ki, eltérő fejlődési pályák jelentőségét hangsúlyozza. Tanulmányomnak nem célja, hogy egy ilyen vitában állást foglaljon. Az általam felvett elemzői perspektívából nyilvánvaló, hogy ez a vita alapvetően geopolitikai indíttatású, tétje pedig a mai Románia területének egy- illetve különleműsége.

ezen átmenettipológiákon belüli átpozicionálása az erdélyi és regáti adatok aggregálásán keresztül volt lehetséges.⁵⁷

5. ábra. A demográfiai átmenet Romániában, Ghețău 1997-es tanulmánya alapján

Forrás: Ghețău: 1997: 29–32.

(1) *Halandóság.* Ghețău szerint a halandóság csökkenésével induló demográfiai átmenet kezdete az 1870-es évek első felére (esetleg ezt megelőző időpontra) tehető. Ha az aggregált adatokat a mai Románia területére vetítjük ki (az 1992 utáni periódust és a háborús éveket kivéve), azt látjuk, hogy az 1875-es év volt az utolsó, amikor az elhalálozások száma meghaladta az élveszületéseket. Ghețău erre alapoz, amikor az 1870-es évek első felére teszi a demográfiai átmenet kezdetét. Az általa közölt adatok alapján készített 5. ábrán látható, hogy az 1873-as halandósági csúcsot az akkori Magyarországon végigsöprő – és Erdélyt is jelentős mértékben érintő – 1872–1874 közötti, minden addiginál súlyosabb kolerajárvány okozta. Ennek halálos áldozatait Keleti Károly, a KSH akkori elnöke 350 000 főre becsülte (Andorka 2001: 312). A

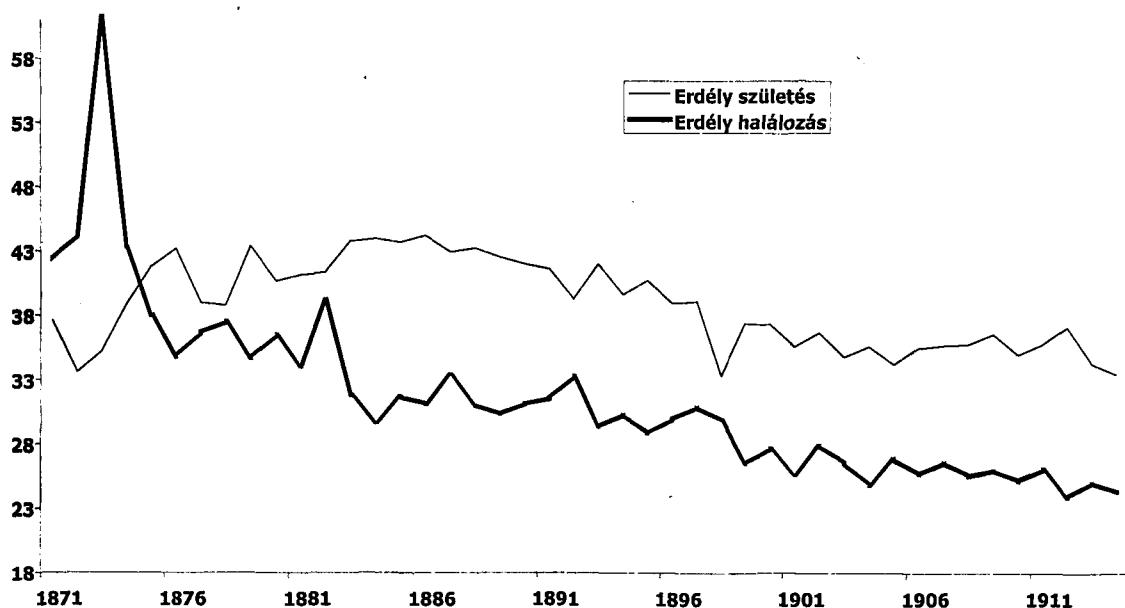
⁵⁷ Ghețăunak a következő adatok álltak rendelkezésére:

- az ország jelenlegi területére (át)számított hivatalos – a statisztikai és demográfiai évkönyvekben közölt – adatok, amelyek (1) a születési és halálozási arányszámokra vonatkozóan az 1930–1939 közötti periódusra, illetve 1946-tól kezdődően; (2) a termékenység vonatkozásában 1956-tól; (3) a várható élettartam tekintetében pedig 1970-től léteznek folyamatosan.
- a CNS (Comisia Națională de Statistică – Nemzeti Statisztikai Bizottság) által 1968-ban előállított, egy 1871-ig visszamenő, az ország jelenlegi területére vonatkozó adatsor. Ghețău alapvetően ezekre alapozta az elemzését, egyben az adatokat nyilvánosságra hozta (Ghețău 1997: 33–38).
- a Retegan által 1962-ben publikált, 1900–1956 közötti időszakra, az ország mai területére vonatkozó általános termékenységi arányszámok (GFR) an (lásd Șerbu 1962). Ghețău ezekre hagyatkozva rekonstruálta a teljes termékenységi arányszámokat (TFR).

járvány az Ó-királyságot nem érintette. Ha az 1873-as – a kolerajárványnak betudható – halandósági csúcshoz viszonyítunk, akkor az évtized második felétől valóban valamiféle csökkenés rajzolódik ki.⁵⁸ A halandósági arányszám tekintetében azonban – a kolerajárványt nem számítva – Erdély és a Regát között a XIX század utolsó negyedében nem volt jelentős eltérés (fáziskülönbség).

(2) A születésszámok és a termékenység vonatkozásában viszont az erdélyi adatok figyelembevétele tényleg jelentős módosulást okoz, mivel ebben a vonatkozásban az Erdély és Regát közötti fáziskülönbség egyértelmű. Erdélyben a születési arányszám az 1890-es évek elejétől – gyakorlatilag a halandósággal párhuzamosan – kezdett csökkenni, míg az Ó-királyságban az első világháború előtt nem beszélhetünk csökkenésről. A születési arányszámok Erdélyben az 1880-as évek végéig meghaladták a regáti értéket, amely a század utolsó évtizedében változott meg. Az aggregát adatok alapján – a csökkenő tendenciát mutató erdélyi és a változatlan regáti adatok mellett – az 1890-es évektől a születésszámok enyhe csökkenése figyelhető meg.

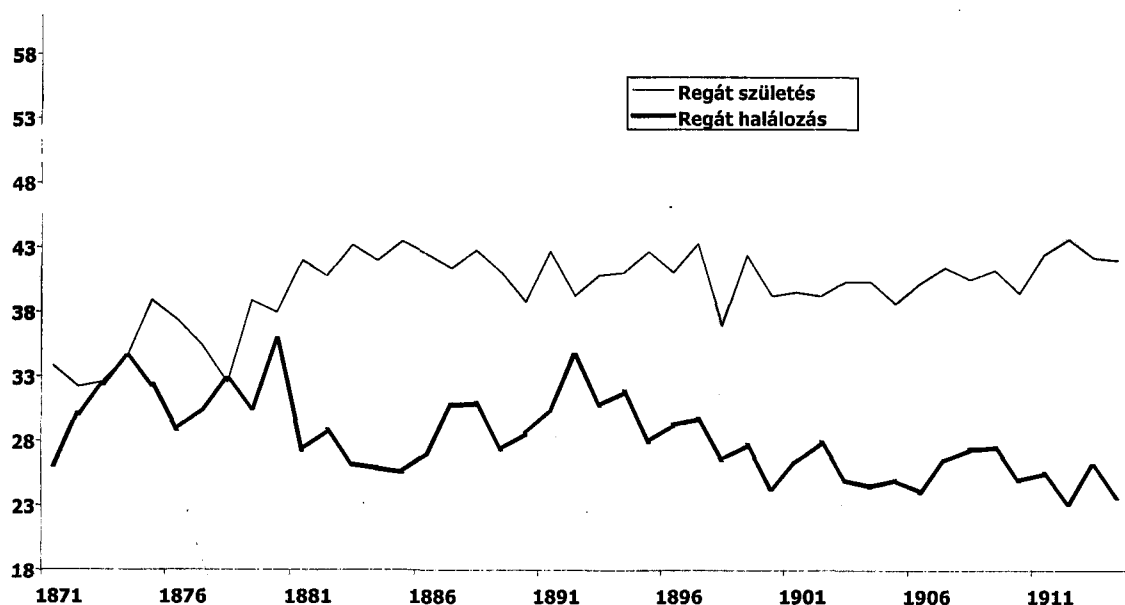
6. ábra. A születési és halálozási arányszámok Erdélyben 1871–1914 között

Forrás: Ghețău 1997.

⁵⁸ Más kérdés, hogy tekinthetjük-e egy tipikusan átmenet előtti halandósági válság évét az átmenet kezdetének, amikor a halandóság évenkénti ingadozása csak később, a XIX. század utolsó évtizedében kezdett csökkenni.

7. ábra. A születési és halálozási arányszámok a Regátban 1871–1914 között

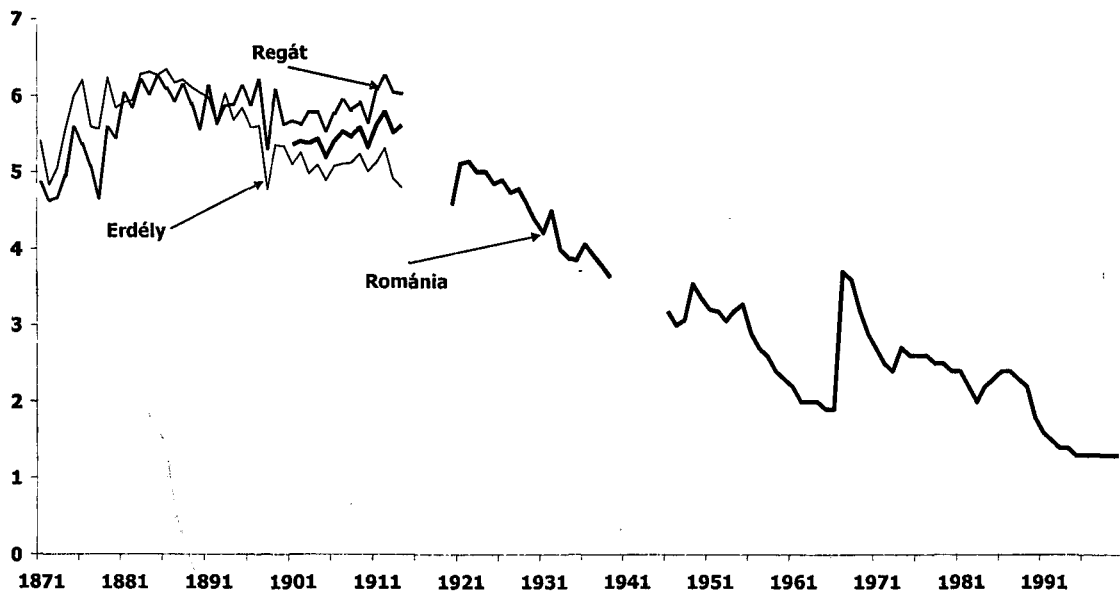
Forrás: Ghețău 1997.

Vasile Ghețău kiszámította a teljes termékenységi arányszámokat (TFR) is.⁵⁹ A fenti ábrán látható, hogy Ghețău Erdélyben a XIX. század nyolcvanas évtizedeire 6 fölötti TFR értékhez jutott, amely a XX. század első évtizedére 5 körülire csökkent. Az Ókirályságot még a második világháborút megelőző időszakban is 6 fölötti érték jellemezte. Ghețău, amellet, hogy a termékenységsökkenést korábbra helyezte, a termékenység átmenetet megelőző szintjét a korábbinál magasabbra becsülte.⁶⁰

⁵⁹ Ebben részben Retegan 1962-ben publikált adatsorára támaszkodott, aki az 1900–1955-ös periódusra adta meg az általános termékenységi arányszámokat (GFR). Ghețău Retegan adataiból $TFR = 35 \times GFR$ képlettel becsülte a termékenységet. Mivel nem rendelkezett általános termékenységi arányszámmal sem, a megelőző időszak vonatkozásában csupán a nyers születési arányszámokra támaszkodhatott (CFR). A termékeny korú nők 1900 és 1914 közötti népességen belüli arányát vetítette ki az 1900 előtti periódusra. $GFR = CFR \times Pf/P$, ahol Pf – a termékenykorú női népesség, P – pedig a teljes népesség. Mivel 1900–1914 között a termékeny nők aránya 24 százalékos, vagyis az általános termékenységi arányszám a nyers termékenységi arányszám 4,1-szerese volt, a $GFR = 4,1 \times CFR$ képlettel számolt.

⁶⁰ Trebici korábban az 1912-es (regáti) népszámlálás befejezett termékenységre vonatkozó adataira hagyatkozott. E szerint a befejezett termékenység 5,3 volt (Trebici–Ghinoiu 1986). Ghețău ugyanezen adatok alapján elkülöníti az 50-59 éves nőket, akiknek leginkább termékeny időszaka a TFR maximumát jelentő 1880-as évek közepére esett. E generáció befejezett termékenysége 5,9, ami magasabb, mint a korábbi generációké. E mellett Ghețău szerint ez a mutató három okból is alábecsüli a valós értéket: (1) A női mortalitás – a magas gyermekágyi halandóság miatt – nem független a szülések számától. (2) A népszámlálás csak a házas, özvegy és elvált nők esetében kérdezte a gyermekszámot, míg a hajadonok esetében eleve 0 értékkel számolt. A termékeny életszakaszuk végén hajadon nők aránya kb. 2,5 százalék. Bár arányuk alacsony, és termékenységük nyilvánvalóan nagyságrendekkel alatta marad a nem hajadonokénak, mégis számításba veendő. (3) A csecsemő, vagy koragyermekkorban elhalálozott gyermekek számát a népszámlálás a bevallás pontatlansága miatt minden bizonnyal alábecsüli.

8. ábra. A termékenység (TFR) alakulása Romániában 1900–2001 között

Forrás: Ghețu 1997.

A demográfiai átmenet újraértelmezése és Románia területi tipológiákon belüli helyének az újragondolása a diszciplína belső nézőpontjából új adatsorok előállításaként jelent meg. Más szóval, a demográfia diszciplináris szabályaiból következően a demográfiai átmenet új értelmezése (is) az *idősorok és mutatók nyelvén* fogalmazódott meg. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a demográfiai átmenet újabb átalakulása nem választható el attól, ahogy a román értelmiség a kilencvenes években egy tágabb szövegkörnyezetben a történeti narratívákat újraértelmezte. Románia a demográfiai tipológiákon belül olyan körülmények között kapott új helyet, amikor a román szellemi elit számára egy új *modernizációs konszenzus* kialakítása és Románia geopolitikai átpozicionálása volt a tét.

A kilencvenes években az új modernizációs konszenzus szükségességét hirdető egyik fő értelmiségi ideológus Lucian Boia volt. A történész ennek kialakításában – lévén, hogy a Ceașescu-féle nacionalista kultúrpolitika a rendszer legitimitását a történeti retorika segítségével támasztotta alá – a történelem újragondolásának szánt központi szerepet. Programja szerint a történettudomány fő feladata a román szellemi élet „européerré” tétele (modernizálása és demokratizálása), amelynek eszköze az antidemokratikus történeti mítoszok partvonalon kívülre helyezése. A demográfia természetesen nem mítoszokkal foglalkozik, viszont a demográfiai átmenet kapcsán modernizációs narratívát mesél. Ezen a szinten Boia, miközben a Ceașescu-féle nemzeti-kommunista modernizációs kísérlettől akart

elhatárolódni, a román modernizáció kezdeteit a távolabbi múltba helyezte (Boia 1997). Szerinte Románia modernizációs története a XIX. század elején kezdődött. Ekkor jelent meg az egykori fejedelemségekben a nyugatosodásként felfogott modernizáció igénye, vagy, amint Boia fogalmaz, az a vágy, hogy a *fejedelemségek belépjenek Európába*. Szerinte a modernizációs folyamat hordozója kezdetben az arisztokrácia, a nagybojári réteg volt.⁶¹ Ebből a közegeből terjedt szét más társadalmi osztályok fele. Az igazi nekilendülést a fejedelemségek egyesülése (1859), majd az Oszmán Birodalomtól való függetlenség elnyerése (1877) hozta meg, újabb nekilendülést pedig Nagy-Románia megteremtése eredményezett. A harmincas évektől azonban olyan elképzelések és kísérletek láttak napvilágot, mint a királyi diktatúra korporativizmusa, a vasgárdista kísérlet, majd Antonescu diktatúrája, amelyek Boia szerint már eltértek a domináns nyugati mintától.⁶² Ettől a mintától a kommunista modernizáció távolította el véglegesen Romániát. Boia meglehetősen kategorikusan kijelenti, hogy a kilencvenes években Románia ugyanott tart, ahol a XIX. században, *újra be kell lépnie Európába*. Ez utóbbi imperatívuszt – egy képzeletbeli és egységes nyugati modellhez való adaptáció igénylését – tekinti Boia a modernizációs konszenzus szükséges alapjának. Egyben kimondja, hogy a *történelemtudomány feladata, hogy e konszenzust szolgálja, vagyis hogy szervesítse Románia nyugati orientációját*. Ebben pedig – az antidemokratikus mítoszok törlésén kívül – az olyan narratív technikák is segítenek, amelyek Románia új – nyugati mintakövetésként felfogott – modernizációtörténetébe a kommunista rendszer előtti periódusokat integrálni tudják. Boia egy helyen maga jelenti ki, hogy aki a közelmúlttal szakítani akar, az a régmúlt fele nyúl.

A demográfia és a népesedéstörténet természetesen nem vallja magáénak Lucian Boia meglehetősen szélsőséges episztemológiai pozícióját – ahol a történeti munka gyakorlatilag felvállaltan politizálódik – hanem diszciplináris krédójából eredően az ellenkező (pozitivist) véletet képviseli. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a demográfusok a Boia által javasolt szemléletmóddal megegyező irányba mozdultak el a demográfiai átmenet értelmezésében.

Amikor a kilencvenes évek közepétől a román demográfusok az átmenet kapcsán a halandóság és különösképp a termékenység csökkenését kiváltó

⁶¹ Ezzel szakít a korábbi marxista szemléletű, akik a modernizáció (kapitalista fejlődés) csírait a polgárság házatáján keresték.

⁶² Boia például a királyi diktatúra korporativizmusát a nyugati modelltől való elhajlásként értékeli, az pedig, hogy milyen kontextusban és milyen korabeli (nyugat-európai) mintákhoz köthetően alakult ki, nem érdekli.

modernizációs folyamatokról beszéltek, ez alatt a XIX. század második felében Ó-Romániában történeteket értettek. Érdeemes kiemelni, hogy Ó-Romániában a termékenység a XIX. században Ghețău elemzése szerint sem csökkent. Vagyis az alábbi modernizációs elbeszélésnek – lévén, hogy nem arra a periódusra/földrajzi helyre vonatkozik, ahol a termékenység csökkenni kezdett – sokkal inkább illusztratív, mint magyarázó szerepe van:

„Az olvasó számára hasznosnak bizonyulhat néhány vázlatos megjegyzés azzal a gazdasági-társadalmi kontextussal kapcsolatban, amelyben a román termékenység a csökkenés évszázados útjára lépett [...] A Modern Román Állam megteremtése [1859 – K.T.] és az 1918-as Nagy Nemzeti Egyesülés közötti periódust Hurezeanu és Constantinescu a következőképpen jellemzik: »Társadalmi és gazdasági téren a felhalmozás és a minőségbeli változás korszaka volt, politikai-intézményi téren az alapvető megújulásé, a nemzeti élet terén a felhalmozásé. A változás lényegét a román társadalom modernizációja, a modern román civilizáció megteremtése jelentette.« Egy sor, a mezőgazdasági termelés, az ipar és a szállítás fejlődésére, a monetáris és a bankrendszer kiépülésére, a belső piac és bizonyos intézmények megteremtésére (Polgárjogi Törvénykönyv 1865, Kereskedelmi Törvény 1875, vámrendszer 1886) vonatkozó adat – amelyeket a szerzők szolgáltatnak – igazolja a XIX. század második felének társadalmi és gazdasági fejlődését. Társadalmi téren a fizetett munka jelentős térnyerése emelhető ki. Constantinescu szerint 1900-ban 800-900 ezer mezőgazdasági és 300 ezer ipari munkással számolhatunk. Mindezek a változások, amelyek a XIX század második felében játszódtak le, a román társadalom modernizációjának alkotóelemei, amely a termékenység csökkenésének kétségtelen okozója.” (Ghețău 1997: 12)

Ghețău – az erdélyi és regáti adatokat aggregálva – átrajzolta a román népesedéstudományban a demográfiai átmenet kezdetéről élő képet. Ezzel a szerző az átmenet-tipológiákban új helyet jelölt ki Románia számára. A művelet jelentőségét Cornelia Mureșan a következőképpen fogalmazta meg:

„A termékenység csökkenését tekintve a demográfiai átmenet kezdete, azzal ellentétben, ahogy a szakirodalom eddig elfogadta, nem a két világháború közé esik, hanem – Magyarországhoz, Szerbiához, Olaszországhoz és Lengyelországhoz hasonlóan – mintegy 35 évvel korábban. Ez a hipotézis az 1918-as egyesülés előtti Erdélyre vonatkozó, eddig figyelmen kívül hagyott adatokon alapszik. Így annak a szerepnek köszönhetően, amit Erdély játszott, ahol a termékenység az [18]80-as évektől kezdődően csökkent, megelőzve a folyamat országos kiteljesedését, Románia a termékenység csökkenésének kezdetét illetően immár nem távolodik el a domináns európai modelltől.” (Mureşan 2000: 70)

4. A tradicionális reprodukzív modell a magyar és a román népesedési diskurzusokban

a. A demográfiai átmenet és a Hajnal-vonal

A demográfiai átmenet elmélete a második világháborút követően divatos modernizációelméletek sémájához igazodott. Ezek olyan dichotóm modellek, amelyek egy, a *tradicionális* és a *modern* struktúra univerzálisan érvényesnek tételezett, egymással szembeállított képét rajzolják meg. A modernizációs elméleteknek, univerzális érvényességre formált igényük ellenére van egy világos történeti és területiális fókuszuk, ugyanis a más régiók vonatkozásában is irányadónak tekintett XIX–XX. századi nyugat-európai és amerikai tapasztalatokat dolgozzák fel. A modell nem a történeti különbségek, hanem egy közös(nak feltételezett) modernizációs tapasztalat megjelenítésére alkalmas, így az átmenet területi tipológiái is – annak ellenére, hogy regionális altípusokat körvonalaznak – alapvetően a közös pontokat hangsúlyozzák.

A demográfiai átmenet elméletével szemben megfogalmazott egyik kritika éppen az volt, hogy a modell a modernizációt megelőző állapotok különbözőségével nem foglalkozik, hanem a *tradicionális* reprodukciós modellt mindegy a modern ellentétéként konstruálja. A kritika a hatvanas évektől kezdődően az angolszász történeti demográfia részéről érkezett. John Hajnal nagyhatású tanulmányában a házassági szokások tekintetében kétféle Európáról beszélt, amelyeket a Trieszt–Szentpétervár vonal választ el egymástól (vö. Hajnal 1965). Kimutatta, hogy Nyugat-Európában már a demográfiai átmenetet megelőző periódusban, illetve attól

függetlenül, magasabb volt a házasságot nem kötők aránya (helyenként 20%) és az első házasságkötés átlagos életkora. Kelet-Európában ezzel szemben általános volt a házasságkötés gyakorlata (ideáltipikus helyzetben a népesség fizikai és szellemi szempontból alkalmas része házasságra lépett), és a házasságkötők átlagos életkora alacsony volt (nők esetében 20 év alatti vagy körüli). Ez a két területen két eltérő reprodukciós modellt eredményezett. Hajnal tanulmánya egy teljesen új, a demográfiai átmenet korábbi elméletétől eltérő irányzatot és demográfiai diskurzust teremtett. A demográfiai átmenet elmélete arról beszél, hogy a különböző népelemek, függetlenül a rájuk jellemző kulturális sajátosságoktól, a modernizáció során azonos típusú demográfiai folyamatokon mennek keresztül. Hajnal tanulmánya ezzel szemben azokról a kulturálisan determinált különbségekről beszél, amelyek megelőzik, illetve keresztbe metszik a modernizációt, illetve a demográfiai átmenetet. A házasságon kívül élők aránya és az első házasságkötés átlagos életkora olyan tényezők, amelyek a házas termékenység szintjétől függetlenül befolyásolják az általános termékenységet, így az átmenet lefolyását is. Hajnal tanulmánya hatással volt azokra az értelmezésekre, amelyek azt vizsgálták, milyen társadalomszerkezeti és családszociológiai sajátosságok okozzák az említett különbségeket.⁶³ E tanulmányok kifejtik, hogy a házasságon kívül maradás lehetősége, illetve a későbbi házasságkötés a birtok, jog és családszerkezeten keresztül a nyugati társadalomszervezet individualizáltabb jellegéhez kötődnek.⁶⁴ Lényeges, hogy ebben a modellben az individualizáltabb jellegű társadalomszervezet nem a modernizáció terméke, hanem a nyugati társadalom jóval korábbról, a történelmi „mélymúltból” származó egyedi jellemzője. Alain Macfarlane tanulmánya például azt igyekszik bizonyítani, hogy Angliában soha nem ment végbe az a „nagy átalakulás”, amit a modernizáció teoretikusai feltételeztek, és amely során felszámolódott a korábban domináns paraszti gazdálkodási forma. A paraszti gazdaság dominanciájára épülő gazdálkodási forma szerint olyan társadalmi valóság, amelyet az univerzális modernizáció talaján álló teoretikusok a kelet-európai tapasztalatok alapján vetítettek a szigetország múltjába. A paraszti gazdálkodás kelet-európai valósága szerint Angliában soha nem létezett, amely egyben azt is jelenti, hogy a különböző társadalmakat nem lehet egy lineáris és szükségszerűen adott modernizációs pályán pozicionálni (MacFarlane 1993). A

---

⁶³ Ezekről jó összefoglalót ad Faragó (2001), illetve Melegh (2006). Hajnal (1982, 1983) maga is visszatér erre egy későbbi tanulmányában.

⁶⁴ Hajnal később írt (1982) tanulmányában a szolgálatvállalást jelöli meg kulcsfontosságú tényezőként, mint olyan elemet, amely biztosítja, hogy a munkaerő ne kizárólag a háztartáson/gazdaságon belül hasznosuljon.

középkortörténész tézise, hogy *a XIX. századi Kelet-Európa nem Anglia régmúltja, ahogy azt a modernizáció teoretikusai képzeltek.*

A Hajnal-tézis sikere azonban részben a társadalomtörténeti vagy történeti demográfiai diszciplínán kívülálló tényezőknek volt köszönhető, nevezetesen annak, hogy a Nyugat-Európában a hetvenes évektől kezdődően lejátszódó, erőteljes diskurzusváltáshoz kapcsolódott. A váltás mögött a koloniális rendszer összeomlása és ezzel összefüggésben a nyugati modernitás univerzális jellegébe vetett hit megrendülése állt. Mindez az univerzális modernizáció talaján álló történeti diskurzusokat és a domináns nyugatcentrikus geopolitikai reprezentációkat egyszerre kérdőjelezte meg.

Az univerzális modernizációs paradigma hanyatlása azonban nem járt egy hasonló legitimitású és magától értetődő alternatív paradigma létrejöttével. A válaszok többfélék voltak. Számunkra itt az a lényeges, hogy a Hajnal-tézisre ráépülhet – persze nem feltétlenül – egy, az univerzális modernizációs diskurzus összeomlására adott konzervatív ellendiskurzus (lásd Melegh 2006: 40–49). Egy ilyen ellendiskurzus szempontjából a MacFarlane-féle tétel fordítottjának van kiemelt jelentősége. Nevezetesen: ha a különböző társadalmakat nem lehet egy univerzális modernizációs lejtőn pozicionálni, akkor *nemcsak, hogy Kelet-Európa nem Anglia múltja, hanem Anglia sem lehet Kelet-Európa (vagy más, a Nyugattól különböző geohistóriai egység) jövője.*

Ez a konzervatív válasz hajlamos egyfajta geopolitikai esszencializmusba torkolni,⁶⁵ aminek a legtöbbet idézett példája Huntington (2002), aki szerint a világ egymással szemben álló civilizációk terepe. A civilizációs kötődéseket, amelyeket elsősorban a vallás mentén határozott meg, eleve adottaknak (vagy a modernizáció előtti „mélymúltban” gyökerezőnek) tekintette, amelyek megelőzik és keresztbe metszik a modernizációt. A tétel geopolitikai következménye, hogy a transznacionális integráció, illetve a modellkövető modernizáció csak abban az esetben lehet sikeres, ha egy adott civilizáció határain belül marad.

---

⁶⁵ Hangsúlyozzuk ismét: hajlamos, de nem torkollik feltétlenül abba. Amikor különböző diskurzív mintázatokat elemzünk, akkor nagyon lényeges – főleg egy politikailag osztott térben – hogy a különböző gondolatmenetek között megpróbáljuk a finom különbségeket meghúzni, és az első pillantásra számunkra rokonnak tűnő modelleket ne vegyük rögtön egy kalap alá.

b. Történeti demográfia és geopolitika Magyarországon és Romániában

A civilizációs különbségek tételeit Kelet-Európában a kilencvenes években az euroatlanti integráció kontextusában kell olvasnunk, amely kontextusban a kelet-európai elitek nyugati civilizációhoz való integrációs törekvései zajlottak, mindamellett, hogy ezt a civilizációt egyébként hol sajátjukkal azonosnak, hol attól eltérőnek érzékelték. Most azt fogjuk nyomon követni, hogy a Hajnal-tézis, amely a demográfiába az univerzalista modernizációs diskurzusok ellenében behozta a különböző régiók kvalitatív különbségeit, ebben a kontextusban milyen jelentést vett fel. Ebben a vonatkozásban tanulságos Romániát Magyarországgal összevetni. Míg ugyanis Magyarországon a kilencvenes években bekövetkezett modernizációs és egyben geopolitikai irányváltást mintegy megalapozták a Hajnal-tézishez hasonló, kvalitatív különbségeket előtérbe állító diskurzusok, addig Romániában ezeknek soha nem volt különösebb hatásuk.

Romániában a nyolcvanas évek demográfiai elemzései a tradicionális román reprodukciós modell felépítésében használták fel Hajnalt. Ennek a – román etnikai sajátossággént felfogott – reprodukciós modellnek egyik sajátossága az európai átlagnál magasabb termékenység volt, amely a korai házasságkötéssel és a házasság jellegével is összefüggött.⁶⁶

„Az európaihoz képest magasabb szintű termékenység mellett az anyák első szüléskori átlagos életkora is alacsonyabb az Európai átlagnál. Ez nemcsak az európai és a kelet-európai házassági szokásokból (»European marriage pattern«, »Eastern marriage pattern«), hanem egyben a termékenységi modell különbözőségéből is adódik.” (Trebici–Ghinoiu 1986: 50).

Az elemzések a házasság intézményének stabilitását, az iránta való elkötelezettséget és tiszteletet a román kulturális modell egyik alapvető vonásának tekintették. Ez a rendszer a családot a társadalom megbonthatatlan alapsejtjeként tételező hivatalos retorikával is összezsugorította. A házasság kvázi-univerzális voltát és korai időpontját a román demográfia a tradicionális román reprodukciós modell

⁶⁶ A házassági szokások Romániában egészen a közelmúltig valóban igen figyelemre méltó stabilitást mutattak. A '89-es fordulat után azonban arra utaló jelek mutatkoznak, hogy a modell átalakulóban van. A házasság időpontjának későbbre tolódása kétségtelen tény. Az, hogy a házasság kvázi-univerzális jellege, illetve a házassággal szembeni attitűdök milyen mértékben változtak (fognak megváltozni), ma még igazából nem látható.

modernizálódó körülmények között is tovább élő elemének tartotta, és pozitívan értékelte. Ebben a retorikában – amely a később bemutatandó romániai magyar népesedési diskurzusokban is feltűnik – az élet csak a családalapítással teljesedik ki:

„Elegendő csupán egy-két vonatkozásra hivatkozni a civilizált világban [értsd Nyugat-Európa – K.T.]: mind a nők, mind a férfiak egyre később lépnek házasságra, nő a pártában maradt lányok, nő az aggregények száma.” (Herédi 1986: 27)

A fenti szövegrészletet azért emeltem ki, mert jellemzőnek tartom azt a diskurzív eljárást, amely egy modernizálódó társadalomban a tradicionális referenciákat a rezsim népesedéspolitikai teleológiájába azáltal építi be, hogy a házasságot nem kötők társadalmi helyét a tradicionális falusi világ fogalmaival határozza meg: „pártában maradt lányokról”, illetve „aggregényekről” beszél.

A Hajnal-vonal a magyar demográfia referenciarendszerében is megjelent, azonban a románétól teljesen elütő szöveggörnyezetben. A román és a magyar olvasat összevetése a tézis helyi értékének jobb megértését ígéri. Magyar közegben a Hajnal-tézis recepciója problematikus volt. Ennek paradox módon épp az állt a hátterében, hogy a magyarországi értelmiség a nyolcvanas és kilencvenes években nagyon fogékony volt a Hajnal-tézishez hasonló, a minőségi különbségeket hangsúlyozó geopolitikai/geohistóriai diskurzusokra. A magyar értelmiség köreiben népszerű megközelítések azonban, Hajnallal szemben, Magyarország nyugatias jellemvonásait emelték ki.

Kuczi szerint Magyarországon a nyolcvanas években az új modernizációs konszenzus lényegében geopolitikai metaforák mentén kristályosodott ki:

„A »kelet-közép«, illetve »közép-kelet« geopolitikai metaforák megjelenése és elterjedése az értelmiségi diskurzusokban a szociológia közbeszédi pozícióját gyengítette, mivel az »egyenlőtlenség«, »mobilitás« absztrakt, elvileg minden társadalomban alkalmazható fogalmait olyanokkal váltotta fel, amelyek magyarázó erejüket valamely konkrét történelmi, térbeli sorstudatból nyerik. Ennek »gyümölcsei« most értek be, hiszen az a »valami«, amiben most élünk döntően az »Európa«, »magyarság« metaforákban értelmeződik. Baudrillard szerint a »társadalmi« fogalma az életerejét az elmúlt két évszázadban a

területiség elvétől való megszabadulásból (deteritorializáció) [...] nyerte. Nálunk a nyolcvanas évek elejétől a geopolitikai metaforák bekerülése az értelmiségi diskurzusba fokozatosan háttérbe szorította a »társadalmi« nézőpontot.” (Kuczi 1992: 90, 15. lábjegyzet)

A nyolcvanas években a rendszerrel szembeni fenntartások, később pedig az euroatlanti csatlakozás igénye (vagy, ahogy a kilencvenes évek Romániájával kapcsolatban is fogalmaztunk, az új modernizációs konszenzus) a Közép-Európa-diskurzuson keresztül nyert kifejezést. Szűcs Jenő a távoli múlt fele nyúlva konstruálta meg Magyarország „(közép)európaiságát”, a Közép-Európa-diskurzusban pedig az euroatlanti integráció nem pusztán modernizációs kérdés volt (Szűcs 1983). Olyan körülmények között, amikor a geopolitikai metaforák felértékelődtek, kifejezetten irritáló lett volna egy olyan, szintén geopolitikai kapcsolódásokat lehetővé tevő diskurzív formáció, mint a Hajnal-vonal, amely Európát kétéle osztja, ezen belül azonban Magyarországot Keletre utalja.⁶⁷

Romániában a Hajnal-vonal által kettészelt Európa, illetve a keleti reprodukciós modell tézise a múlt rendszer autochton modernizációs teleológiájával teljesen kompatibilis volt. Másrészt viszont a román közegben soha nem mutatkozott fogékonyság a geopolitikai (geohistóriai) metaforákra. Az euroatlanti integráció fele mutató modernizációs konszenzust sem geopolitikai (geohistóriai) terminusokban építették fel. Ez teljesen érthető, ha arra gondolunk, hogy a román elit olyan körülmények között szembesült a geopolitikai esszencializmussal (Huntington-vonal, Közép-Európa-projekt stb.), amikor a nyugati integráción kívül más reális geopolitikai alternatívája nem igazán volt. Ebben a kontextusban azok a diskurzív képletek, amelyek a Nyugatot (illetve annak ellentetteit) mint valamiféle *mélytörténeti lényeg*et tételezték, nem is igazán voltak érthetőek. Kiváltképp, mivel ezekben a diskurzusokban (Közép)-Európát az ortodoxiának, a Balkánnak, illetve annak a *Szibériától Montenegróig terjedő válságzónának* (lásd Molnár 1997) az ellenében konstruálták, amelynek e diskurzusok szerint Románia is része.

⁶⁷ A magyarországi történeti demográfiai irodalom igen felületes ismerete alapján úgy látom, hogy az hajlamos a Hajnal vonalat relativizálni, Magyarországot egyfajta köztes helyzetben láttatni: „Magyarország ezen a térképen valahol középpütt helyezkedik el. Hajnal úgy fogalmaz, hogy igazából nem tartozik egyik mintához sem, a kettő keveredése figyelhető meg nálunk, de – teszi hozzá – azért inkább »keletre gravitál«, kelettel mutat több közös vonást” (Gyáni-Kövé 1998). A relativizálás egyik technikája, hogy az országos szintű adatok összehasonlítása mellett olyan, az országon belül regionálisan bontott adatokra hivatkoznak, amelyek azt bizonyítják, hogy az ország egyes területei a nyugati modellhez közelítenek. Ez az eljárás azzal kecsegtet, hogy a törésszerű vonal különböző átmeneteket magába foglaló lejtővé „szelődül vissza”.

A nyugatot a kilencvenes évektől kialakuló új modernizációs konszenzus követendő és követhető mintaként tételezte, amelyhez viszonyítva Románia fáziskésésben van. Ezt figyelembe véve érthetjük meg, hogy, bár manapság a Hajnal-tétel a román népesedésről szóló írásokban is megjelenik, megmarad a (történeti) demográfián belül, nincs befolyással a tágabb modernizációs diskurzusokra. A román szakemberek elismerik a Hajnal-tétel érvényességét, és azt hangsúlyozzák, hogy az általa leírt, Kelet-Európára jellemző házassági szokások egészen az 1980-as évekig nagyfokú állandóságot mutattak. A házassági szokások átalakulására utaló jeleket azonban a népesség által a társadalmi-gazdasági szerkezetváltás hatására átvett nyugati reprodukciós mintaként értelmezik (Mureşan 2000). Ez a román demográfusok számára elegendő bizonyíték a Nyugathoz való jelenbeli közeledésre, a geopolitikai esszenciák iránti affinitás hiányában szükségtelen ezt a „mélymúltba” vetíteni.

c. Paraszti születéskorlátozás: a magyar demográfiai hagyomány és történeti demográfia

Heller Mária, Némédi Dénes és Rényi Ágnes (1990) a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek magyarországi népesedési vitáit elemezve rámutattak, hogy azok egy történetileg előre megkonstruált tematikus térben folytak le. Magyarországon ugyanis létezik egy nagyon markáns, a demográfiai diszciplínától különböző, laikus irányzat, amely a népesedés kérdéskörének birtokosaként lépett fel, és amely megkerülhetetlen a népesedés kérdéséhez nyilvánosan hozzászólók számára. Ez az irányzat, amit a népesedés népi diskurzusának nevezhetünk, a két világháború közötti népi írókhoz kötődik (lásd Ilyés 1994 [1938]; Kodolányi 1941; Kovács 1989 [1937]), a hatvanas és hetvenes évek népesedési vitáiban pedig újra felbukkant (lásd pl. Fekete 1970).

Magyar kultúrkörben a két világháború között (de azt megelőzően is) a népesedési diskurzusok egyik fő csomópontja az egykekérdés, vagyis bizonyos paraszti csoportok születéskorlátozása volt. Ez egyben a történeti demográfiai érdeklődésnek is a homlokterében állt: míg John Hajnal az átmenet előtti reprodukzív modellek különbségeit a házassági szokások mentén ragadta meg, addig Magyarországon Andorka Rudolf (2001) arra hívta fel a figyelmet, hogy egyes paraszti közösségek az átmenet előtti időszakban is széles körben alkalmazták a házasságon belül a születéskorlátozás különböző technikáit. Andorka egyfelől a történeti demográfiához, másfelől az egykeutatásokhoz, illetve a népi

diskurzusokhoz kapcsolódott. Mondhatni, az egykeutatókat emelte a történeti demográfia rangjára.

Kérdésselvetésében a két világháború közötti, illetve korábbi baranyai egykeutatókhoz kapcsolódva, módszertanilag pedig a Henry-féle családrekonstrukciót alkalmazva, Andorka arra a következtetésre jutott, hogy a baranyai református parasztsaládokban a házas termékenység nagyarányú csökkenése a XVIII. század végétől datálható. Ebben a periódusban a baranyai református parasztságot nem érte semmilyen tágabb értelemben vett modernizációs hatás, ez tehát – mondja Andorka – a premodern népeségek körében univerzálisan magas termékenységet és a fogamzásgátlás széleskörű alkalmazásának hiányát feltételező kép sematizáló jellegére szolgál bizonyítékkal. A modernizáció előtti reprodukció magatartást e szerint nem annyira egységes modellként, mint inkább egyfajta társadalomtörténeti mozaikként képzelhetjük el. A baranyai református népesség jó példa arra, hogy tradicionális paraszti közösségekben széles körben ismerték a hagyományos fogamzásgátló módszereket, és ez nem az urbánus, vagy felső rétegekkel való kapcsolat eredménye volt. Ez a belátás az egykeutatók irodalma felől nézve evidenciának számít. Más részről Andorka, a két világháború közötti *progresszív népi* irányzathoz hasonlóan (és azokra hivatkozva) a termékenységcsökkenés és a születéskorlátozás okaként a megrekedt fejlődést, vagy modernizációs terminusokban fogalmazva a modernizációs kisiklást, az elégtelen modernizációt jelölte meg. Ez az értelmezés pedig élesen szemben állt a demográfiai átmenet azon elméletével, amely a termékenységcsökkenést a sikeres modernizáció inherens következményeként látta.

A *progresszív népiek* és a demográfiai átmenet elmélete között feszülő ellentétet Melegh Attila megpróbálta egy általánosabb teoretikus szintre emelni (vö. Melegh 1999, 2006). Melegh egy kelet-nyugat lejtőben gondolkodik. Ez egy centrum-periféria viszonyként vagy modernizációs terminusokban (is) leírható geopolitikai kategória.⁶⁸ Szerinte a népesedési narratívák tartalmát a beszélő lejtőn elfoglalt pozíciója határozza meg (Melegh 2006). Az a modernizációs alpnarratíva pedig, amely a demográfiai átmenet szerkezetét is meghatározza, a központ, a modernizációs lejtő tetején álló beszélő narratívája. Melegh, a korábban idézett kritikai elemzőkhöz hasonlóan⁶⁹ elsősorban a centrum narratíváival, a demográfiai átmenet angolszász

⁶⁸ Ugyanakkor a kelet-nyugat lejtőre mint diskurzív képződményre való rámutatás az univerzális modernizációba vetett hit összeomlása után volt lehetséges.

⁶⁹ Lásd a 43. lábjegyzetet.

kulturális közegben gyökerező eredetvidékével foglalkozott. Véleménye szerint az előképek legfontosabbika Malthus, aki a *negatív fékek* szükségességét hirdette, „vagyis a házasságtól való tartózkodás[t], ha nem párosul a zabolátlan élvezetek keresésével” (Malthus 1982: 75). Malthus számára a problémát elsősorban az alsó osztályok magas termékenysége jelentette, ezek az osztályok nála úgy jelentek meg, mint amelyek nem képesek az önmegetartóztatásra (a „civilizált” embert jellemző késleltetett vágykielégítésre), illetve semmiféle teleologikus cselekvésre:

„A dolgozó szegénység közönségesen szólva egyik napról a másikra él. Figyelmüket teljesen lekötik pillanatnyi szükségleteik, a jövőre ritkán gondolnak. Még ha van is alkalmuk takarékoskodásra, ritkán élnek vele. Keresetük az a része, amely pillanatnyi szükségleteik után fennmarad, a sörözőkbe vándorol.” (Malthus 1982: 107).

A negatív fékek (a vágykielégítés korlátozása) által elkerülhető, hogy a *pozitív fékek* (a szegénység, illetve a nyomában járó járványok és éhínség) működésbe lépjenek. Így az önuralom (a korlátozott vágykielégítés) valójában a kényszerítő körülmények hatása alóli felszabadulás, a szabadság útja. Amikor a demográfiai átmenet elmélete a termékenységsökkenést a modernizáció szükséges velejárójaként tételezi, a nyugati világ fejlődését egyfajta „malthusiánus üdvtörténatként” meséli el.

Mint azt már korábban érintettük, a demográfiai átmenet elmélete a globális népesedéspolitikai kontextusában az ötvenes-hatvanas évektől kezdődően egyre inkább normatív modellé vált. Ezt Melegh az átmenetelmélet malthusiánus fordulatának nevezi, ugyanis az elmélet leíró-történeti változatával szemben ekkor újra az *önuralomra* vonatkozó malthusi imperatívusz került előtérbe. Az *önuralom* egyszerre jelentheti az egyedi testek (ön)fegyelmezését és a magas népszaporulatú államok antinatalista politikáját. Melegh ebben a fordulatban Malthusnak az alsó osztályok magas termékenysége felett érzett régi aggodalmának egy kelet-nyugat lejtőre való kivetítődését látja.

Melegh azt hangsúlyozza, hogy a lejtőn lejjebb álló (periferiális) beszélők természetes perspektívája más, még ha a központ diskurzusait helyenként akarva-akaratlanul magukévá teszik is. A perifériáról szemlélve a modernizáció korántsem az a civilizációs üdvtörténet, mint aminek a centrumból látszik. Ez a perspektíva Melegh szerint az olyan pronatalista diskurzusoknak kedvez, amelyek a

termékenységsökkenést (1) konzervatív változatukban a modernizáció kártékony következményeihez (individualizmus, egoizmus, a közösségi normák bomlása), (2) progresszív változatukban pedig az elégtelen modernizációhoz kötik. A periférián Melegh szerint távolról sincs konszenzus tekintetben, hogy a termékenységsökkenés a sikeres modernizáció inherens velejárója lenne (Melegh 2006: 80–81).

d. Demográfia és etnográfia: a tradicionális román reprodukív modell

A magyar népesedési diskurzusok története – amelynek talaján Melegh felépítette az elméletét – kétségkívül ezt a tételt támasztja alá, és egyben magyarázza, hogy Magyarországon a demográfiai átmenet elméletének hatása miért maradt részleges még a demográfiai diszciplínán belül is. Románia esetében azonban kérdéses, hogy Melegh tétele mennyire alkalmazható. Egyrészt azért, mert, mint láttuk, itt a két világháború közötti népesedési diskurzusok alapvetően a halandóság, és nem a termékenység köré szerveződtek. Másrészt, mert Romániában a Ceaușescu-rendszer hírhedt népesedéspolitikája ellenére sem volt soha olyan típusú pronatalista konszenzus, mint amilyent a magyar népesedési diskurzusok megteremtettek.

A paraszti születéskorlátozás kérdése a két világháború közötti román népesedési irodalomban sem volt ismeretlen,⁷⁰ de nem jelent meg olyan erős toposzként, mint magyar nyelvterületen. Ebben természetesen annak is szerepe volt, hogy a két világháború között Romániában a születési együtthatók magasabbak voltak, mint Magyarországon. Az azonban nem igaz, hogy a magyar parasztokkal szemben a román parasztok – pontosabban bizonyos román paraszti közösségek – ne ismertek és ne alkalmaztak volna különféle születéskorlátozó technikákat már az átmenet kezdetén, vagy azt megelőzően.⁷¹

Romániában a parasztság reprodukciós magatartására vonatkozó diskurzív panelek a demográfia intézményesedését követően kristályosodtak ki, egyfelől a demográfiai átmenet elméletének, másfelől a Ceaușescu-rendszer

---

⁷⁰ Ebben a vonatkozásban a bukaresti iskola harmincas években végzett, bánsági falukutatásaira utalhatunk.

⁷¹ Az 1900–1910 közötti adatokat megvizsgálva, amelyek a demográfiai átmenet egy kezdeti fázisának állapotait rögzítik, láthatjuk, hogy Erdélyen belül a termékenységi magatartás különbségei nem estek egybe az etnikai határokkal. A nyers arányszámokat falu és községsoros bontásban lásd (Rotariu et alii 2005). Paul Demeny (1968), a történeti Magyarország területéről származó, XIX. század végi statisztikai adatokat felhasználva, a Dél-Dunántúl református népességén kívül két kiemelkedően alacsony termékenységű paraszti csoportot talált, nevezetesen a bánsági svábokat, illetve Hunyad és Krassó-Szörény megyék román parasztjait.

népesedéspolitikájának kontextusában, a korabeli csökkenő termékenységgel jellemezhető reprodukív magatartás ellenpontjaiként. A tradicionális román reprodukív modell konstrukciója ugyanakkor paradox módon a múlt rendszer modernizációs teleológiájában kapott helyet. A *tradíció* fele való fordulást, a népi kultúra és a demográfia összefüggését a Trebici és Ghinoiu (1986) által jegyzett *Demografie și etnografie* (Demográfia és etnográfia) című kötet elemzése nyomán próbálom felvázolni. A kötet – már címében is – világosan jelzi, hogy a rendszer „tradicionalizmusának” a népesedéspolitika terén is jelentősége volt.

Trebici írása a néprajz és a demográfiai közös kutatási felületéről beszél. Megfogalmazása szerint a demográfia mindegy meghívja a néprajzot a közös vizsgálódásra, ebben azonban a néprajznak alárendelt szerepet szán: feladata, hogy szállítsa a népi kultúra egy olyan esszencializált és idealizált konstrukcióját, amelyre a *tradicionális román reprodukációs modell* felépíthető. Ennek az idealizált képnek központi eleme a *román nép évszázados natalizmusa*, a gyerekek iránti szeretete:

„A család iránti messzemenő elkötelezettségre, a gyermekek iránti szeretetre és az emberi személyiséget eltöltő erkölcsi erények tiszteletére épülő román kulturális modell erőteljes vitalitását kell kiemelnünk. Végző soron tanulmányunk a demográfia és a néprajz tudományos eszközeivel e modell jelentőségére világít rá, ezzel a humánus, illetve az egyén, a család, az egész nép, nemzetünk fejlődése iránti elkötelezettségének üzenetét továbbítja.” (Trebici–Ghinoiu 1986: 11)

A sok gyermek nem a „tudatlan véletlenre hagyatkozás”, hanem a tudatos családtervezés és a román nép fennmaradása iránt tanúsított felelősségvállalás eredménye (Trebici–Ghinoiu 1986: 23). Az idealizált falukép mellett, ahol a gyermek és az öregek iránti féltő gondoskodás dominál, érdekes az, ahogy a tanulmány a demográfiai eseményekkel kapcsolatos népi tudást tételezi. Az ötvenes évek szigorú tradícióellenessége után felértékelődnek a népi gyógymódok, a népi nőgyógyászat (sic!) (Trebici–Ghinoiu 1986: 21), mi több a „halálhoz való népi viszonyulás” is.⁷²

Niedermüller Péter arra hívja fel a figyelmünket, hogy a néprajz és a hatalmi ideológia között mindig is létezett egyfajta kölcsönhatás. A néprajz a múltba vetítve

---

⁷² Trebici a néprajzot azzal is megbízná, hogy a hosszú élet titkát felfedezze, ugyanis, mint mondja, a legtöbb száz év fölötti állampolgár falun él, majd hosszasan idézi a 150-160 éves falusiakról szóló történeti beszámolókat.

„mindegy »előrajzolta« az uralkodó értékek számára szükséges tudományos koncepciókat; a hatalom pedig különböző módokon jelezte az előrerajzolandó képek kontúrjait, illetve azok felhasználhatóságát, ideológiai értékét.” (Niedermüller 1994: 93)

A néprajznak hasonló szerepe van a mi esetünkben is, a magát *tudomány és társadalompolitikai cselekvés között* láttató demográfia (Trebici 1988) pedig egyfajta közvetítő szerepet vállal. Trebici világosan meg is fogalmazza, hogy a múltba vetített „nemzeti sajátosságoknak” (specificul național), „a román nép nemzeti tulajdonságainak” (trăsăturile naționale ale poporului român) a feltárása, amit a néprajz feladatként megjelöl, nem valamiféle tudományos öncél:

„Természetesen az a reprodukív modell, amely a tradicionális kulturális modell egyik alakváltozatát képviseli, társadalmunk általános modernizációja következtében változik és változni fog. (...) Ezek elmélyült tanulmányozása nélkül azonban lehetetlen megérteni jelenünk demográfiai tendenciáit. És nem ez az egyetlen ok. Egy optimális demográfiai egyensúly megvalósításában – amely szociál- és népesedéspolitikánk központi célkitűzése – a tradicionális modell pozitív jegyeinek egy összefüggő oktatási-nevelési folyamaton keresztül történő kultiválása jelentős szerepet játszhat. Azokról az értékekről beszélünk, amelyek a román nép történelmi fennmaradását biztosító morális kódot alkották.” (Trebici–Ghinoiu, 1986: 24).

e. Modernizáció és homogenizáció

Niedermüller Péter szerint a hatalom a néprajztudományt általában egy „konzervatív-reakciós” ideológiai konstrukcióba illesztette,

„amely állandóan valami »éppen valami eltűnőt« akart megmenteni. Mindig akkor használta fel a hatalom, amikor a társadalmat a változásokkal szemben – szimbolikus eszközökkel – immunizálni akarta; amikor a hagyományt, az »áthagyományozott normákat« a társadalmi gondolkodás megmerevítésére, a

társadalmi mentalitás változásainak feltartóztatására kívánta felhasználni.”
(Niedermüller 1994: 93)

Esetünkben a néprajz, illetve a tradíció szerepe csak részben értelmezhető így. Ceaușescu hatalomra kerülése kétségkívül magával hozott egyfajta konzervatív fordulatot, más szempontból azonban ez a konzervativizmus éppen a társadalmi változás forradalmasítását szolgálta. Ezért úgy véljük, hogy a folyamatok megértése nem lehetséges a *tradíció* versus *modernizáció* (társadalmi változás) fogalmak dichotomizálásán keresztül. A folyamat lényege ugyanis éppen az, hogy a népesedéspolitikán keresztül az etnográfia eszközeit is felhasználva megkonstruált tradíció a modernizációs teleológiába épült be.

Trebici könyve alapján azt mondhatjuk, hogy a *nemzeti homogenizáció* kifejezésnek az alapjelentése is egyfajta, a *tradíciót* magába építő modernizációelképzeléshez kapcsolódott.⁷³ Mint már érintettük, Trebici a kibernetikai metaforára épülő tanulmányában kiemelte, hogy a társadalmi rendszerként értelmezett országos népesedés területi és társalmi ismérvek alapján elkülönülő alrendszerekre bomlik, illetve tágabb rendszerekbe tagolódik be (Trebici 1978). Trebici szerint ebben a hierarchikus struktúrában a nemzetállami szint élvez prioritást, mivel – a népesedéspolitikán keresztül – erről a szintről képzelhető el a népesedési folyamatok irányítása. A rendszerként elképzelt népesedési folyamatokat kulturálisan determinált modellek irányítják. Az országos rendszeren belül vannak regionális, településtípus szerinti stb. alrendszerek, amelyek mögött eltérő kulturális modellek állnak. A nemzeti homogenizáció kifejezés alatt Trebici a kulturális modellek, és rajtuk keresztül a demográfiai viselkedés egységesülését/összeolvadását érti. Ennek az egységesülésnek a kiváltó okai a spontán társadalmi folyamatok, illetve a (népesedés)politikai intézkedések.

Az országos szint alatti elkülönülő kulturális modellek közül Trebici-nél (is) kiemelt a falu–város törésvonal. A falu–város dichotómiája, a falusi és városi Románia kettőssége mind a két világháború között, mint a második világháború után a román modernizációértelmezés kulcsa volt. Mint érintettük, a múlt rendszerbeli modernizációértelmezések szerint a második világháborút megelőzően Románia dominánsan agrárország volt, a modernizáció pedig urbánus szigetekre korlátozódott. A második világháború után a modernizációs folyamat (urbanizáció, iparosítás, falu-

---

⁷³ Vagyis a fogalom elsődlegesen nem a nemzeti/etnikai kisebbségek és a többség viszonyát volt hivatott leírni, ahogy az a magyar nyelvű jelenkortörténeti irodalomban gyakran megjelenik.

város irányú migráció) eredményeként a városi (modern) Románia teret nyert a falusi (tradicionális) Románia rovására. Ennek a mennyiségi szemléletnek (amelyben egyértelmű, hogy a változások nyomán a falu egyoldalúan a városhoz hasonul), a világháború utáni román társadalomtudományos gondolkodásban kulcsszerepe volt. Ehhez a „magától értetődő” modernizációs narratívához képest a homogenizációs modell – amit a Ceaușescu-rendszer mintegy alternatívaként propagált – valójában másodlagos volt. A „magától értetődőhöz” képest mindig is ideológia maradt.

Trebici kérdése az, hogy milyen modell szerint alakul a városokba áramló falusaik, illetve a falusi tömegek által felduzzasztott városok reprodukzív magatartása. Az első variáns – amely a domináns modernizációs diskurzusnak, és mellel a demográfiai átmenet elméletének is megfelel – hogy a beköltözők fokozatosan átveszik a városi népesség reprodukciós viselkedését. A *homogenizáció* ideológiája ezzel szemben egy olyan hibridet támogat, amelyben a falvakkal társított pozitív értékek is helyet kapnak:

„Egy újabb írásában Ilie Bădescu⁷⁴ kiemeli, hogy a parasztság társadalomlélektanának két egymást kiegészítő oldala a kooperáció-készség és a vendégszeretet, amit a tolerancia és a nagylelkűség egészít ki. A városi népességet jellemző és az individualizmus következményeként kialakuló egoizmussal szemben a falut »közösségi személyiségnek« (*personalitate comunitară*) tekinthetjük, amelyben a közösségi jog, a szokásrend és a hagyomány alkotta normatív rendszer élesen különbözik a várositól. [...] Ma lassanként kiépül és megszilárdul a szocialista társadalom új kulturális modellje, amelynek keretén belül a paraszti kultúra egyes elemei – köztük a házasság, a család és az anyaság iránti elkötelezettség által jellemezhető demográfiai modell – tovább fognak élni, amit a jövőbeli demográfiai tendenciák becslése során kiemelten figyelembe kell vennünk.” (Trebici–Ghinoiu 1986: 170–171)

Trebici (és Bădescu) a falvaknak tulajdonított pozitív értékvilágot valójában a városi jelenségként láttatott individualizmussal állította szembe. Az individualizmus

⁷⁴ Ilie Bădescu szociológus jelenleg a Román Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója, a Bukaresti Egyetem Szociológia Tanszékének vezetője. A nevéhez fűződik a Ceaușescu-rendszer autochton modernizációs ideológiájában kulcsszerepet játszó protokronizmus kidolgozása. A rendszerváltást követően újrászerveződő szociológiai mezőn belül az ultra-nacionlaista tábor emblematikus figurája.

jelentéstartománya itt egyértelműen negatív, a szerzők egyéni önzést, a közösségi célok hiányát értették alatta, és a rendszer népesedési propagandájával összhangban a termékenységsökkenés fő okát látták benne. Ebből – a kommunista rendszerekre általában jellemző perspektívából – a hétköznapi cselekvések ésszerűsége rövidlátó, kispolgári számításnak, egoizmusnak minősül, amit a „modernitás tradicionalitásával” kell semlegesíteni⁷⁵, hisz :

„Ezzel a demográfiai magatartással nem valósulhatnak meg a pártunk, programjában megfogalmazott népesedési előirányzatok, amelyek normális népszaporulat biztosításával a lakosság helyes korcsoportarányának a kialakítását, népünk fiatalságának fenntartását kívánják elérni.” (Kesz-Harmath 1984)

---

⁷⁵ Kuczi Tibor szerint a kommunista rendszer – amelyet alapvetően modernizációs terminusokban írhatunk le – a tradicionális parasztságra emlékeztető technikákat épített be abba, ahogyan az erőforrásokkal, a munkaerővel és a reprodukcióval gazdálkodott (vö. Kuczi 1992). Verdery szerint – aki elsősorban romániai tereptapasztalatra épített – a kommunista modernitást egy, a nyugati modelltől alapjaiban különböző integrációs formaként írhatjuk le, ahol nem érvényes a nyugati modernitás alapját képező megkülönböztetés a termelés és a reprodukció szférája között (lásd Verdery 2001). Románia esetén a *zadruga* állam metaforát javasolja. A családfő atyai szerepét a párt(állam) látja el, meghozva a termeléssel és a javak elosztásával kapcsolatos döntéseket, az állampolgárok pedig a jótéteményeiből részesülő gyermekek. A *zadruga* kifejezés arra utal, hogy – miként a kiterjedt nagycsaládok esetében – a társadalom alapját a szocializmusban is a „magcsaládok” képezték, amelyek Ceaușescu népesedési propagandájában a társadalom alapegységeként kiemelt szerepet kaptak. Azt természetesen látnunk kell, hogy ennek a modellnek a plauzibilitása a demográfusok szemében korántsem volt egyértelmű, illetve, hogy a nyolcvanas évek fele haladva – azzal fordított arányban, ahogy a hivatalos propagandában erősödött – időben csökkent. Más szempontból pedig, bár az a mindennapokban is jelen volt, a társadalom természetesen nem „zadrugában” élt.

II. A magyarságtól a romániai magyar társadalomig: az erdélyi társadalomkutatás és változó témakonstrukciói a népesedéssel foglalkozó szövegek alapján

Ebben a fejezetben azokat az eljárásokat követem végig, amelyek segítségével az elmúlt évtizedekben az erdélyi magyar társadalomtudomány saját, változó megnevezésekkel illetett tárgyát, a „magyarságot”, a „romániai magyar társadalmat”, a „magyar népeiséget” megalkotta. A népesedéssel szőló szövegeket helyezem középpontba, de ezeken kívül nem demográfiai jellegű tanulmányok is szóba kerülnek.

Bourdieu modellje, amely különbséget tesz az állásfoglalások tere és a pozíciók mezeje között, ebben az esetben jól alkalmazható (lásd Bourdieu 1998). Az állásfoglalásokat itt is olyan diskurzív stratégiákként értelmezem, amelyeken keresztül a szereplők a mezőn belül pozicionálják magukat. Lényeges azonban, hogy az előzőekben bemutatott román példával szemben a magyar népesedéssel szőló szövegek esetében a referenciakeretet nem a demográfia diszciplináris szabályai jelölték ki. Ebben döntő szerepe volt annak, hogy a magyar kultúrkörben létezett egy, elsősorban a két világháború közötti népi irányzatban gyökerező, a demográfia szempontjából „laikus” diskurzív hagyomány, amely történeti beágyazottsága folytán gyakran képes volt a nyilvánosságban a diszciplináris keret felülírására. Elemzésemben azt állítom középpontba, hogy mivel a múlt rendszerben a népesedés kérdéskörével kapcsolatos „állítások” (tágabban értelmezve, a diskurzív aktusok) ehhez, a népi referenciák által dominált, történetileg előre megalkotott tematikus térhez igazodtak, a kommunista hatalomhoz (és annak népesedéspolitikájához) lojális megnyilatkozások is kettős értelmet kaptak. Már itt előre kell bocsátanom, hogy ezen a ponton (a referenciakeret kettőssége miatt) „felfesleni látszik” az eddig követett, a pozíciók és a diskurzus szétválasztására építő alapmodell.

Az elemzés során két kérdésre fogok összpontosítani:

(1) A különböző társadalomtudományos konstrukciókban hogyan tételeződik a magyarság/magyar társadalom mint kisebbségi közösség viszonya a modernizációhoz?

(2) Hogyan tételeződik a kutatói (vagy a tíz-tizenöt éve még divatban lévő szóhasználatlal élve, értelmiségi) pozíció viszonya a hatalomhoz, illetve a vizsgált társadalomhoz (magyarsághoz, néphez, népeiséghez, mindennapokhoz stb.)?

Először a hatvanas évek végén/hetvenes évek elején létrejött és megszilárdult diskurzív eljárásokat fogom bemutatni, majd az előbb említett két probléma mentén azt tárgyalom, hogy a kilencvenes évektől milyen irányú elmozdulások érhetők tetten. A múlt rendszerben kialakult diskurzív stratégiák nem pusztán történeti szempontból (mint letűnt múlt) érdekesek. Egyrészt azok az eljárások, amelyeken keresztül az értelmiség a hetvenes-nyolcvanas években a *magyarságot* közösségként megformálta, az azokat létrehozó társadalomtörténeti kontextus megváltozása után is tovább éltek. Biró A. Zoltán (1995), Lőrincz D. József (2004) és Bárdi Nándor (2004) amellet érveltek, hogy a kilencvenes évek elitdiskurzusaira és intézményépítési stratégiáira a hetvenes-nyolcvanas években megformált kollektivista magyarságkonstrukció nyomta rá a bélyegét. Ráadásul a népesedés kérdésköre – a történetileg kialakult témakapcsolódások miatt – e kollektivista konstrukció egyik utolsó bástyáját jelenti a társadalomtudományokban. Ezzel az előzetesen megformált referenciarendszerrel magam is folyamatosan kénytelen vagyok számolni, amikor a népesedési kérdéseket érintő állításaimat pozicionálok. Másrészt a mai erdélyi társadalomtudományos gondolkodást – ezen belül pedig azt, ahogy a népesedésről beszélünk – a múlt rendszer öröksége közvetlenebbül is befolyásolja, mégpedig hipotézisem szerint azáltal, hogy a fogalmi építkezés során negatív referenciaként szolgál a mai „középgeneráció”⁷⁶ számára.

1. A demográfiai kontextus: az erdélyi magyarokat érintő népesedési folyamatok 1965 és 1989 között

Mielőtt a múlt rendszerbeli népesedési szövegek tárgyalását megkezdeném, röviden vázoló az erdélyi magyar népességet érintő demográfiai folyamatokat. Ebben részben saját számításaimra voltam kénytelen hagyatkozni, a román Statisztikai Hivatal ugyanis a második világháborút követően nem tett közzé nemzetiségi bontású népmozgalmi adatsorokat, annak ellenére, hogy, a regisztrációs ívek tartalmaztak erre vonatkozó kérdéseket.⁷⁷ Ez alól az egyetlen kivételt az 1967-es Statisztikai Évkönyv képezte, ahol szerepelt a születések száma az anya, illetve az apa

⁷⁶ Középgeneráció alatt azokat a társadalomkutatókat értem, akiknek karrierje a kilencvenes évek elején indult, vagy teljessé vált ki, szakmai szocializációjukban azonban a nyolcvanas évek játszottak döntő szerepet. Hogy csak néhány nevet említsünk: Biró A. Zoltán, Gagy József, Oláh Sándor, Lőrincz D. József, Magyar Nándor, Magyar-Vincze Enikő, Salat Levente, Keszeg Vilmos.

⁷⁷ Az anyakönyvi regisztráció során rákérdeznek az anya, az apa és a gyermek nemzetiségére. Az 1989 előtti nemzetiség szerint bontott népmozgalmi adatokat azóta sem sikerült beszerezni, szemben az 1992 utáni adatokkal, amelyeket a Statisztikai Hivatal digitalizált formában tárol.

nemzetisége szerint, tartomány⁷⁸ és településtípus szerinti bontásban (Anuarul Demografic al Republicii Socialiste România 1967: 52–55). A hiányzó adatokat egy, az 1992-es népszámlálás korév, nem és nemzetiség szerinti adataiból kiinduló becsléssel kíséreltem meg pótolni. Eljárásom a kohorsz-komponens módszerrel végzett népességelőreszámítás inverze volt, vagyis a magyar népesség népszámláláskor rögzített állapotából következtettem a korábbi évek korév és nem szerinti struktúrájára, illetve egyes népmozgalmi mutatószámokra, mint a nyers halandósági és szüléti együttható, vagy a termékenység.⁷⁹

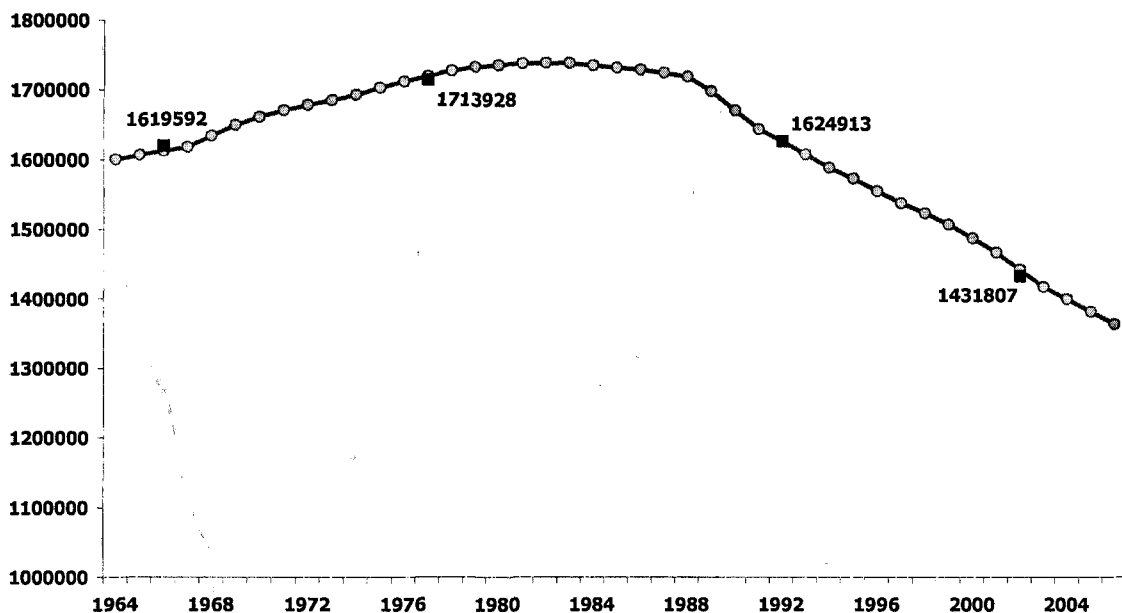
a. A magyar népmozgalmi egyenleg

Az alábbi ábra azt szemlélteti, hogy a visszaszámítás szerint miként alakult a magyar népesség abszolút száma Romániában. A modell szerint a magyarok száma a represszív népesedéspolitika kontextusában 1982-ig növekedett, ezt követően pedig csökkenni kezdett. A legmagasabb, 1982-es népességszám 1 739 000 fő körül volt.

⁷⁸ Az 1968-as közigazgatási reform előtt az ország területe a mai megyéknél nagyobb tartományokra, azon belül pedig a megyéknél kisebb rajonokra volt osztva.

⁷⁹ A következő képlettel számoltam: $P_x^{1990} = (P_{x+1}^{1991} + mig_x^{1990}) / (1 - q_x^{1990} / 2 - q_{x+1}^{1990} / 2)$, ahol P_x - megfelelő korú év-eleji népesség; mig_x - adott életkorú kivándorlók; q_x - adott életkorhoz tartozó elhalálozási valószínűségek. Ettől a képlettől az élvszületések kiszámításánál annyiban tértem el, hogy feltételeztem, hogy az egy év alatti elhalálozások 80%-a az első félévben történik. Az idős korúak esetében a becslés eredménye természetesen jóval bizonytalanabb, illetve a 99 és 100 évesek esetében teljesen önkényes. Matematikai segédhipotézisként azzal a feltételezéssel éltem, hogy a 100 évet betöltöttek fele ezt az életkort az előző évben érte el. A *halandóság* tekintetében feltételeztem, hogy a magyar népesség korszecifikus halandósági együtthatói (illetve elhalálozási valószínűségei) 1964–1992 között megegyeztek az országos értékekkel. Bemeneti változóm tehát az országos korszecifikus halandóság, új információ pedig a halálesetek éves száma, illetve a nyers halandósági arányszám. A *migráció nagyságrendjére* vonatkozóan a meglévő statisztikákból becslésekből indultam ki (vö. Horváth 2004a, 2005). Erre a III/1 fejezetben még kitérek. A *migráns népesség korszerkezetére* a KSH Romániából Magyarországra vándorló népességre vonatkozó adataiból következtettem. Az eljárás segítségével a népesség száma és korösszetétele mellett a *születésszámokat* és a *termékenykorú női kontingens* méretét is rekonstruálni tudtam. A III/3 fejezetben részletesen kitérek arra, hogy a kisebbségi népességek esetében a biológiai és az *etnikai reprodukció* mutatói között különbség van. Ezért a női termékenység kiszámításakor korrigálnom kellett a népszámlálási adatokból nyert születésszámot. A teljes termékenységi együttható (*TFR*) kiszámításakor feltételeztem, hogy a termékenységi naptár (a termékenység szintkülönbségei ellenére) megegyezik az országos értékekkel.

9. ábra. A romániai magyarok számának alakulása az 1992-es népszámlálás korösszetételéből kiinduló visszaszámlálás alapján

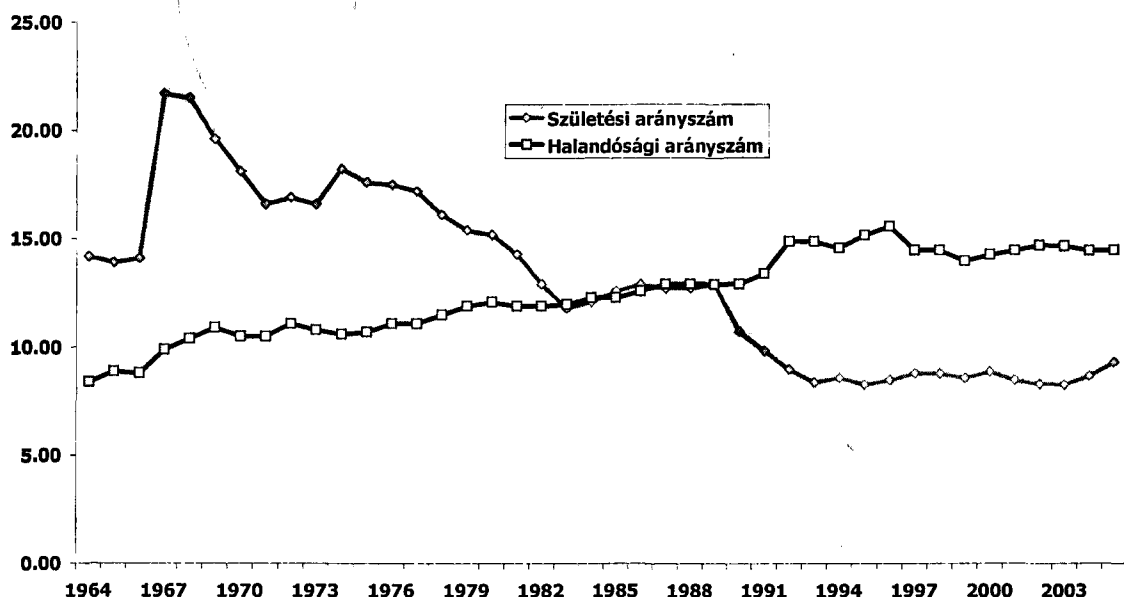

Az 1992-es korstruktúrából kiindulva a magyarok természetes szaporulata a korabeli becsléseknél alacsonyabbra tehető.⁸⁰ Amennyiben az országos értékkel megegyező születéskor várható élettartammal számolunk, és tekintetbe vesszük, hogy 1987 és 1992 között közel 100 000 magyar hagyta el Erdélyt, a természetes

⁸⁰ A nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején készült becslések (Dávid 1988; Süle 1988; Varga 1988), amelyek a magyaroknak a népszámlálási értékeknél magasabb számából indultak ki, a természetes népmozgalmi egyenleget érthető módon felülbecsülték. Ezekre az írásokra most nem térek ki részletesen. Érdekes viszont kitérni Veres Valér utóbbi években közölt tanulmányaira (Veres 2002a, 2004a, 2004b, 2006). Veres először 2002 februárjában vállalkozott a magyarok 1977–1992 közötti nyers népmozgalmi mutatószámainak rekonstruálására. Eljárása során azonban nem alapozott semmilyen konzisztens demográfiai modellre. Az országos nyers halandósági arányszámokat egyszerűen lecsökkentette, míg a születési arányszámokat megnövelte 10 százalékkal (Veres 2002a: 9). A születési arányszám vonatkozásában ez az eljárás teljesen önkényes. A halandóság vonatkozásában Veres a korszpecifikus elhalálzási valószínűségek azonossága mellett érvelt. A probléma azonban az, hogy miután az országos nyers elhalálzási arányszámot 10%-kal növelte, még mindig a magyaroknak az országosnál kedvezőbb halandóságával számolt. Meglepő, hogy Veres erre a tényre nem reflektált, hisz 1992-re a *direkt standardizálási eljárás* segítségével – a magyar és az országos korszpecifikus halandóságokat azonosnak feltételezve – kiszámolta a magyarok standard halandósági arányszámát. Eredményként 13,8-at kapott, mégis, miután az országos arányszámot 10%-kal növelte 12,7-es értékkel számolt. A második becslést Veres 2004-ben készítette. Itt a születésszámok tekintetében már – hozzám hasonlóan – az 1992-es népszámlálás koréves struktúrájából indult ki. A különböző koréveket azonban egyszerűen megfeleltette az adott évek születésszámával, mondván, hogy „a halandóság és a kivándorlás a 12 éven aluliak körében elenyésző” (Veres 2004b: 39). Ezzel az eljárással a születésszámokat időben visszafele növekvő mértékben becsülte alá. Visszaszámításomhoz képest a különbség már 1988-ban 2000 fő, ami 1977-re 3000-re emelkedik. A halandósági együttható tekintetében az 1992-es nemzetiség szerint bontott hivatalos népmozgalmi regisztrációból indult ki, azonban számításai semmilyen algoritmust nem követtek. 1992-ben a népmozgalmi regisztráció 24 035 magyar elhalálzotat mutatott ki, ami 14,7-es nyers halandósági együtthatót jelentett. Veres ezzel az értékkel számolt 1990-re és 1991-re is, majd ezt (csupán saját intuíciójára hagyatkozva) 1983–1988 között 13, 1977–1979 között pedig 12 ezrelékre csökkentette. Veres első becslése a nyolcvanas években még pozitív, a második pedig egyértelműen negatív népmozgalmi egyenleggel számolt.

népmozgalmi egyenleget 1982 és 1989 között nulla körüli értékre tehetjük. Az országoshoz képest jóval kedvezőtlenebb trendek fő oka az volt, hogy az 1983-as termékenységi mélypontot követő népesedéspolitikai intézkedések a magyar nők termékenységére minimálisan hatottak. E mellett az idős korosztályok magasabb arányából fakadóan a magyarok nyers halandósági arányszáma meghaladta az országos értéket. A magyar népesség csökkenését a nyolcvanas években az évtized második felében beinduló elvándorlási és menekülthullám okozta.

10. ábra. A nyers születési és halandósági együtthatók a visszaszámolás eredményei alapján

Forrás: Saját számítás

Egyértelmű, hogy a korabeli népesedésről szóló írások legfontosabb kérdése a magyar népesség számának alakulása volt. A népesedési folyamatok felvázolása mellett azonban lényeges tisztázni, hogy a korabeli elemzők milyen adatokkal dolgoztak, ők maguk milyen folyamatokat láthattak. A magyarok számával és szaporulatával kapcsolatban az 1966-os és az 1977-es népszámlálás eredményeiből lehetett kiindulni. Ezeket az eredményeket azonban az erdélyi magyar és a magyarországi közvélemény fenntartásokkal kezelte,⁸¹ a természetes szaporulatra, elvándorlásra és az asszimilációra vonatkozó adatok hiányában pedig a népesedési folyamatok rekonstrukciója gyakorlatilag lehetetlen feladatnak bizonyult.

⁸¹ Ez a kétely a romániai magyar szakmai nyilvánosságban 1989 előtt természetesen nem jelenhetett meg explicit módon. Magyarországon a nyolcvanas évek második felében sokasodtak meg a kérdéssel foglalkozó etnodemográfiai, népességt statisztai írások. Lásd Dávid 1988; Süle 1988; Varga E. 1988.

Az 1966-os népszámlálási adatok nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlásait a Statisztikai Hivatal konzisztens formában nyilvánosságra hozta. E szerint Románában 1 619 592-en vallották magukat magyar nemzetiségűnek, míg a magyar anyanyelvűek száma 1 651 873 volt. A magyar nemzetiségűek Románia népességének 8,5, Erdély népességének pedig 23,8 százalékát tették ki. Az 1977-es népszámlálás etnikai viszonyokra vonatkozó közleményei már távolról sem nevezhetők konzisztensnek. Az előzetes közlemények 1 706 874 magyar *nemzetiségű* állampolgárról szóltak (*Scînteia*, 1977. július 17.), míg a végleges eredményeket bemutató népszámlálási kötet az „anyanyelv és nemzetiség” kategória szerint 1 670 585 magyart tüntetett fel (Direcția Centrală de Statistică 1980: 614–621). Az „anyanyelv és nemzetiség” kategória használatával a Statisztikai Hivatal olyan csúsztatást követett el, amit csak 1990-ben, illetve 1992-ben korrigált (a Statisztikai Hivatal ma érvényes közleményei 1 713 928 magyar nemzetiségűről szólnak). A nemzetiségek esetében a kiadvány csak azokat az eseteket tüntette fel, ahol az anyanyelvi és nemzetiségi regisztráció konzisztens volt, míg az olyan eseteket, ahol a nemzetiség és az anyanyelv nem egyezett, és a kettő közül valamelyik a román volt, a kiadvány automatikusan a román nemzetiségűek (és anyanyelvűek) közé sorolta. Ez alól egyedül a zsidó nemzetiség képzett kivételt. Az eljárás ráadásul nincs feltüntetve a módszertani útmutatóban. A torzítással a román Statisztikai Hivatal hozzájárult ahhoz, hogy a népszámlálási adatokat a magyar kutatók szkepszissel kezeljék.⁸²

Erdélyben az 1977-es népszámlálás eredményeire leginkább a *Korunk* 1980-as évkönyve reflektált. A napvilágra került eredmények bizonyították azt a, mindennapi észlelés szintjén amúgy is nyilvánvaló tényt, hogy az erdélyi nagyvárosok etnikai arculata az előző évtizedben nagymértékben átalakult. 1910-ben a magyarok aránya a városi lakosságon belül 64, a németeké és egyéb kisebbségeké további 18 százalékot tett ki. Így az Erdély teljes népességén belül 54 százalékkal többséget alkotó románság aránya a városi lakosok között csak 18 százalékos volt. A két világháború között a románok aránya emelkedett, 1930-ra elérte a 34,9 százalékot, de a magyar, illetve más kisebbségek dominanciája a városi lakosságon belül megmaradt. A románok aránya 1948-ban érte el az 50 százalékot, Észak-Erdély városai azonban az ötvenes évek elején is magyar többségűek voltak. Mindez az ötvenes évek második felétől, majd gyorsuló ütemben a hatvanas-hetvenes években alakult át. A falusi román rétegek a magyarokénál nagyobb arányú városba áramlásával párhuzamosan a

---

⁸² A kiadvány és az 1977-es népszámlálás nemzetiségi adatsorainak kritikai elemzését lásd Nyárádi R. 1998: 64–72 és Varga E. 1998a: 72–117.

románok és a magyarok urbanizáltságban megmutatkozó különbségek is kiegyenlítődtek. A korabeli közhiedelemmel ellentétben, az Észak-Erdély nagyvárosain belüli etnikai arányeltolódásban nem a regáti betelepedésnek, hanem a megyén belüli migrációnak volt döntő szerepe.

A nyolcvanas-kilencvenes évekre a románok már a magyaroknál nagyobb arányban voltak városlakók. Ebben már elsősorban a nyolcvanas évektől beinduló, leginkább a városi magyarokat érintő elvándorlás játszott közre. A nyolcvanas években Magyarországra érkezőkről tudjuk, hogy közöttük a nagyvárosiak (elsősorban a kolozsváriak, nagyváradiak, marosvásárhelyiek) felülreprezentáltak voltak (Regényi–Törzsök 1988). Ugyanezt a későbbi, bevándorlókra reprezentatív vizsgálatok is megerősítik (Tóth 1997; Gödri–Tóth 2005). Mára a szelektív elvándorlás következtében Erdélyen belül a magyarok egyre inkább a periférikus jellegű településeken és régiókban koncentrálódnak, amely természetesen a rétegszerkezetben és az iskolázottsági mutatókban is érezteti hatását.

b. A termékenység nemzetiségi különbségei

A represszív népesedéspolitika kontextusában különösen érdekes, hogy miként alakultak a termékenység nemzetiségi különbségei. A Korunk 1980-as évkönyve ezzel kapcsolatban nagyon fontos adalékkal szolgált. Semlyén István közölte a magyarok nyers születési arányszámait az 1966 és 1976 közötti időszakra (Semlyén 1980a: 49):

3. táblázat. A nyers születési arányszámok 1966 és 1976 között.

Év	Magyar nemzetiség	Országos átlag	Különbözet
1966	12,8	14,3	1,5
1967	21,2	27,4	6,2
1968	22,9	26,7	3,8
1969	21,4	23,3	1,9
1970	19,8	21,1	1,3
1971	17,9	19,5	1,6
1972	17,4	18,8	1,4
1973	16,6	18,2	1,6
1974	18,0	20,3	2,3
1975	17,3	19,7	2,4
1976	17,1	19,5	2,4
Átlag	18,4	20,8	2,4

Forrás: Semlyén 1980a: 49.

Az adatok kizárólag ebben a kötetben jelentek meg. Nyárádi R. Károly a következőket írta Semlyén közlésével kapcsolatban:

„Tanulmánya lábjegyzetében Semlyén az *Anuarul Statistic* 1967–1978 évi köteteit, valamint a *Revista de Statistică* 1975–1979 között megjelent számait jelöli meg, de ezek gondos áttanulmányozása után ilyen adatoknak nyomát sem leltük. Éppen ezért csak arra gondolhatunk, hogy adatai az illetékes statisztikai szolgálattól kapott személyes információon alapulnak és innen kaphatott engedélyt, vagy felhatalmazást. Ellenkező esetben ugyanis elképzelhetetlen, hogy a soha még nyilvánosságra nem hozott adatokat publikálni merte volna.” (Nyárády R. 2003: 571)⁸³

Az adatok, amelyek nyilvánvalóan a Statisztikai Hivatal tudtával és közreműködésével kerültek a magyar nyelvű nyilvánosságba, azt bizonyították, hogy a magyarok születési arányszáma elmaradt az országos átlagtól, illetve az „egészséges népességfejlődéshez szükséges” (lásd Kligman 2000a) 20 ezrelékes arányszámtól. Semlyén ennek kapcsán a következő összefüggést emelte ki:

„A legnagyobb különbséget 1967-ben (6,2 ezrelék) és 1968-ban (3,8 ezrelék) regisztrálták, és ismét magasabbra szökött fel a különbséti érték az 1974-től mostanig eltelt esztendőkből. Ebből az következik mind a legutóbbi tizenegy esztendőre, mind az azelőtti hosszabb időszakra kiterjedő érvénnyel, hogy az élveszületési arányszámok csökkenő irányzata idején a két arányszám általában közeledik egymáshoz, ellenben a születésszám növelését célzó adminisztratív intézkedések a magyar nemzetiségre nem hatottak olyan mértékben, mint az ország egész népére. Ennek egyik lehetséges – és valószínű – magyarázata az, hogy a magyarság körében a családtervezés és a terhesség-megelőzés más módszereivel szemben a művi terhesség-megszakítás az országos átlagnál kisebb mértékben volt elterjedve.” (Semlyén 1980a: 49)

Számításom megerősíti Semlyénnek a megfigyelését a termékenység szintjére vonatkozóan. E szerint 1967–1968-ban, mialatt a TFR országosan 3,7-3,6-ra

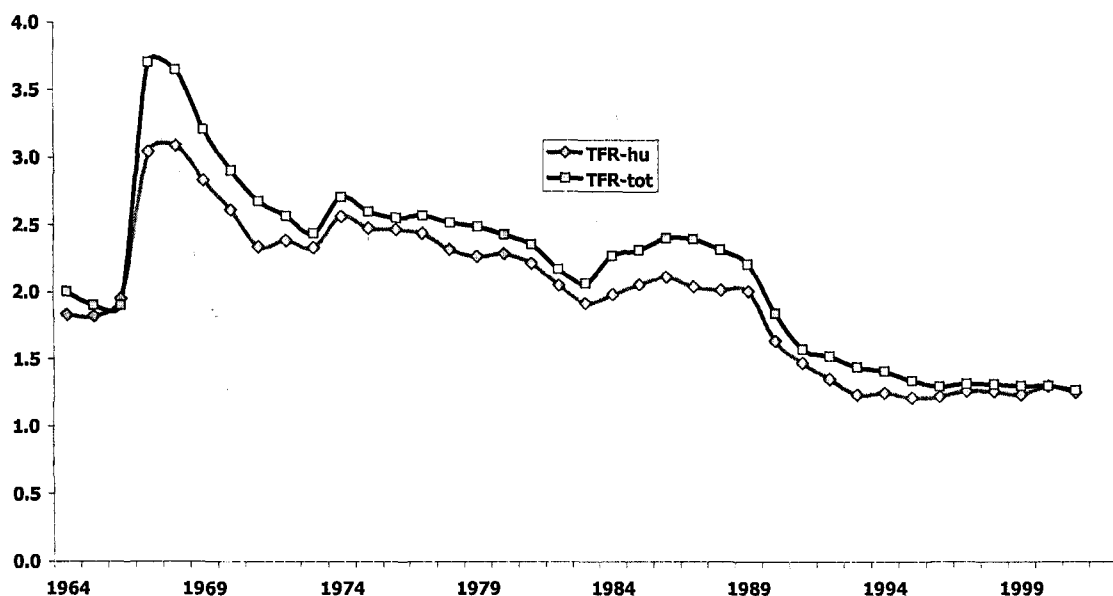
---

⁸³ Az idézetet Varga E. Árpádnak köszönöm.

emelkedett, a magyar nők esetében csak a 2,9-3-as értéket érte el. A különbség még élesebben mutatkozik meg az 1983-as mélypontot követő periódusban. Ekkor a magyar nők termékenysége, szemben az országos átlaggal, már nem emelkedett az egyszerű reprodukcióhoz szükséges érték fölé.

11. ábra. A teljes termékenységi arányszám alakulása a visszaszámolás alapján

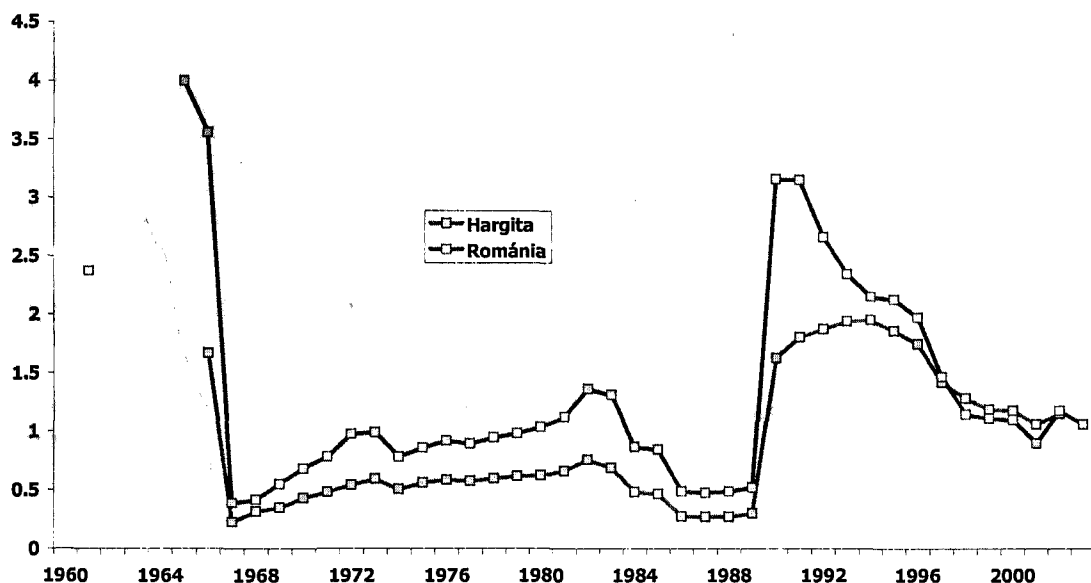

Forrás: INS, saját számítás

Gail Kligman kiemelte, hogy a népesedéspolitika nem minden társadalmi csoport esetében érte el ugyanazt a hatást, a népesedéspolitikai intézkedésekkel szembeni ellenállóképesség ugyanis egy sor, társadalmi szempontból egyenlőtlenül megoszló tényező függvénye volt (vö. Kligman 2000a). Egyrészt a különböző csoportok eltérő mértékben voltak részesei az ötvenes évektől kialakuló „abortusz kultúrának” (Stloukal 2001), vagyis, hogy a terhességmegelőzéssel szemben inkább a terhességmegszakításra hagyatkozzanak. A szexuális kultúra a családon belüli társadalmi nemi viszonyok tágabb kontextusába ágyazódott. Péter Angéla a reprodukciós szokásokra vonatkozó interjúk kapcsán kiemeli, hogy e tekintetben az jelentett fontos választóvonalat, hogy a fogamzásgátlás felelősségét ki viselte: mindkettőjük, vagy csak a nő. A különbségek falu és város, alacsonyan és magasan iskolázott rétegek között és a különböző régiók között egyaránt megvoltak. Másrészt azonban a fogamzásgátlás hatékonysága nem csak szexuális kultúrától, hanem a fogamzásgátló eszközökhöz való hozzáféréstől is függött. Harmadrészt, ha a

fogamzás már megtörtént, az illegális abortuszhalózatokhoz való hozzáférés szintén rétegfüggő volt (lásd. Péter 2005)

12. ábra. Az egy élveszületésre jutó abortuszok száma országosan és Hargita megyében 1964 – 2003 között

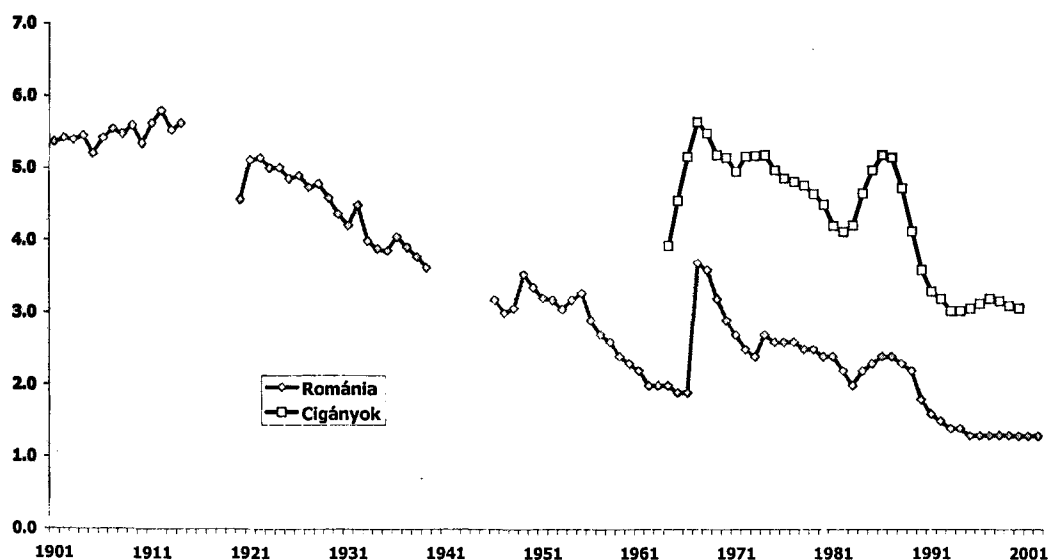
Forrás: Péter 2005 (Harghita Megyei Egészségügyi Igazgatóság).

Az abortusz viszonylag kisebb jelentőségét húzzák alá a Harghita megyei statisztikák, amelyek szerint a múlt rendszerben az egy élveszületésre jutó abortuszok száma végig alacsonyabb volt az országos átlagnál. Amikor a magyarok múlt rendszerbeli reprodukzív magatartásának az országos mintától való eltérését elemezzük, több tényezőt kell figyelembe vennünk. Egyrészt elképzelhető, hogy a nemzetiségi különbségeket a regionális eltérések magyarázzák. Erre utal, hogy a regáti és erdélyi nyers születési arányszámok közötti különbség a magyar/országos arányhoz hasonlóan oszcillált. A regionális összetevőre több kolozsvári demográfus (Rotariu 1993; Veres 2004a) felhívta a figyelmet. Ennek általános alaptétele, hogy a demográfiai viselkedés különbségeit Erdélyben elsősorban regionális, nem pedig nemzetiségi törésvonalak mentén magyarázhatjuk. Rotariu szerint minél kisebb területi egységeket vonunk be az elemzésbe, annál kisebb nemzetiség szerinti különbségeket fogunk találni (Rotariu 1993). Ez kétségtelen, mi több, a tétel mögötti metaparadigmatikus elvvel is részben egyetérthetünk. A mindennapi élet (ha úgy tetszik: a „társadalmiság”) színtereit, egy szűk értelmiségi és politikai elitet

leszámítva, a földrajzi közelség alapján szerveződő *szomszédságok*⁸⁴ jelentik, és nem annyira az etnikai ismérvek alapján szerveződő tágabb közösség. Azonban a múlt rendszerbeli reprodukzív magatartás pusztán regionális sajátosságokra való redukálása félrevezető lehet. Feltehető ugyanis, hogy a magyarországi kapcsolathálókon, illetve a nyolcvanas években intenzívvé váló magyarországi „Erdély-járáson” keresztül a fogamzásgátlási eszközök a magyar lakossághoz nagyobb mértékben eljutottak, mint a velük akár egy utcában vagy tömbházban élő románokhoz.

Az összehasonlítás kedvéért: a magyarok esetében alkalmazott módszerhez hasonlóan az 1992-ben magukat cigánynak valló nők termékenységét is megkíséreltem megbecsülni. Itt természetesen a népesség határainak demográfiai eszközökkel történő „adminisztrálhatóságához” (amelyekről a III/3 fejezetben lesz szó) kapcsolódó kérdőjelek hatványozottan jelentkeztek, az eredmények heurisztikus értékét azonban akkorán éreztem, hogy megkockáztattam a számítást.⁸⁵

13. ábra. A termékenység alakulása Romániában és az 1992-ben cigányként regisztrált nők körében 1964–2002 között

Forrás: saját számítás; INS, Ghețau 1997

⁸⁴ Az ilyen típusú esetek empirikus elemzéséhez fogalmi keretet adhat Appadurai módszertani javaslata, miszerint érdemes analitikusan szétválasztanunk a földrajzi értelemben vett helyet, a társadalmi kapcsolatoknak teret adó „szomszédságot” és a hely társadalmilag konstruált jelentését („lokális”). (vö. Appadurai 1996)

⁸⁵ A termékenység 1992-es korstruktúrájából kiinduló becslésem minden elemében egy regisztrációra hagyatkozik, így a különböző regisztrációk közötti inkonzisztencia kérdését megkerüli. Becslésem nem a cigányok számára, hanem a termékenységre mint (a születések és a termékeny korú nők közötti) viszonyszámra vonatkozik. A problémák inkább abban mutatkoznak meg, hogy a cigányként regisztrált népességre a halandóság, illetve a termékenység országos szerkezetét voltam kénytelen rávetíteni. Ez a magyar népességgel összehasonlítva nagyobb mértékű torzításhoz vezet. A halandóság a cigányság körében minden korosztályban magasabb az országos átlagnál, ami a csecsemő és gyermekhalandóság tekintetében fokozottan jelentkezik. E mellett a termékenységi naptár is nagymértékben eltér az országos mintázattól (Zamfir–Zamfir 1993; Achim 2001). Amennyiben ez igaz, a termékenység így kapott értékeit inkább egyfajta alsó határnak tekinthetjük.

Az 1992-ben cigányként regisztráltak termékenységre vonatkozó becslés szintén azt húzza alá, hogy a múlt rendszer népesedéspolitikájának hatása státusfüggő volt. A reprodukív viselkedésre vonatkozó 1989 utáni felmérések longitudinális adatai szerint az „abortuszra hagyatkozás” a cigány etnikum esetében jóval nagyobb mértékű az országos átlagnál. Ugyanakkor az abortusztilalom alatt az egészségügyi személyzettel kialakított személyes kapcsolathálónak, illetve az ezt esetenként helyettesítő anyagi erőforrásoknak a hiányában a cigányság illegális abortuszcsatornákhöz való hozzáférése is korlátozottabb volt. Ennek következtében, 1967/68-ban esetükben a termékenységi együttható 6 körüli (!) értékre növekedett. A későbbi, 1973-as, illetve 1984-es intézkedések szintén fokozottan érintették őket.

Ceaușescu népesedéspolitikai forgatókönyvében a szakirodalom által eddig feldolgozott információk alapján nem voltak eugenetikai elemek. Ahogy Kligman fogalmaz:

„(...) nem utalnak rá adatok, hogy például magyar, vagy roma nőknek [szelektív – K.T.] abortuszt engedélyeztek volna. A születésszám emelése valamennyi romániai nő közös küldetése volt.” (Kligman 2000b: 53; 22 lábjegyzet)

A népesedéspolitika társadalmi szempontból egyenlőtlen hatása azonban nemzetiségi vonatkozásban is megmutatkozott. Míg a magyar nők könnyebben jutottak fogamzásgátlási eszközökhöz, addig a cigányok a hivatalos népesedéspolitikai forgatókönyvvel szemben védtelenebbnek mutatkoztak.

2. Magyar népesedési diskurzusok a múlt rendszerben.

a. A kontextus: az ötvenes-hatvanas évek és a hatvannyolcas váltás

i. Az ötvenes évek

Mint láttuk, a román népesedési diskurzusok neuralgikus pontja a két világháború között elsősorban a halandóság és a népegészségügy volt. A magas halandóságot és csecsemőhalandóságot a szociológusok, illetve az eugenetikai nyelvezetet használó orvosok nemzeti tragédiaként aposztrofálták, és az állami egészségügyi hálózat

kiépítését követelték. Ez végül csak az ötvenes-hatvanas években történt meg. Az egészségügyi nevelésben (egyfajta felvilágosítói szerepkörben) jelentős szerepet kaptak a falusi értelmiségiek. Ez a *felvilágosítói szerepkör* sokuk számára legitimmé és vonzóvá tette a kommunista modernizációt.

A népesedés kérdése – amennyiben nyilvánosan megjelent – elsősorban „egészségügyi propagandaként” jelent meg. A termékenység, annak ellenére, hogy 1948–1955 között *de jure* abortusztilalom volt érvényben, gyakorlatilag nem problematizálódott. A magas termékenység semmiképpen nem volt önérték, kíváltképp, ha magasabb gyermekhalandósággal kapcsolódott össze (Veress 1957). Másik jelentős szempont, hogy az egészségügyi propagandát (a *felvilágosítást*) középpontba helyező diskurzus, amelynek tágabb kontextusa a falvak társadalomszerkezetének teljes átalakítását célzó projekt volt, a „tradíció”, „tradicionális” kifejezéseket és a köréje szerveződő teljes szemantikai tartományt az elmaradottság szinonimájaként használta.

A modernizáció, a halandóság és a népesedés kérdéskörének összekapcsolása erdélyi magyar vonatkozásban sem volt ismeretlen, ugyanis a két világháború között az erdélyi magyar szellemi életre is jelentős hatása volt a Gusti-féle monografikus szociológiának és falukutató mozgalomnak.⁸⁶ Ezzel együtt azonban a rendszer népesedéspolitikája, illetve az egészségügyi propagandát középpontba állító legitim beszédmód nyilvánvalóan nem fedte le a népesedéssel kapcsolatos magyar diskurzív hagyományt, hanem inkább ütközött azzal. A magyar kultúrkörben jól beágyazott, elsősorban a két világháború közötti népi írókhoz visszanyúló *egykeirodalom* ugyanis az alacsony termékenységet problematizálta. Erdélyben a termékenységcsökkenés emblemikus toposza a kalotaszegi egyke volt (lásd Schneller 1944), amely a román etnikum térnyerésével összefüggésben merült fel, hasonlóan ahhoz, ahogy a baranyai egyke a sváb térnyerés vonatkozásában volt érdekes. Azonban a baranyai egyke és a sváb térnyerés körül építkező diskurzussal szemben Erdélyben a románok „szaporasága” és a magyarok relatíve alacsony termékenysége mindig is az erdélyi szimbolikus etnikai hierarchiát (német/magyar/román/cigány) leképező civilizációs lejtő képzetéhez kötődött. Németh László kalotaszegi útinaplójában olvashatjuk a következőket:

---

⁸⁶ Venczel József, aki a második világháború utáni erdélyi társadalomkutatásban is jelentős szerepet töltött be, 1941–1944 között Bálványosváralján falukatató tábort szervezett, a Gusti-iskolához hasonló monografikus-akcionista szellemben (Székely 1988).

„Kérdelem, küszködik-e a nép a vegyes községekben. Nem. A nép megérti a népet. Az ő mérközésük nem jut el az ágyéktól a tudatig. (...) végül itt is a magasabbrendű, túlrettebb, úrhatnámabb és bölcselőbb bukik el a virulensebbel, éretlenebbel szemben.” (Németh 1992: 802)

Ez egyben azt is maga után vonta, hogy Erdélyben a magyar népesedési diskurzusok *progresszív* (strukturális reformokban gondolkodó) és *konzervatív* (modernizációellenes, az egyke okát az értékvesztésben, erkölcsi züllésben, individualizációban fellelő) arca közül általában az utóbbi került előtérbe. Ez a népi hagyomány azonban az ötvenes években jószerével kiszorult az írott nyilvánosságból. A népesedéssel foglalkozó erdélyi tanulmányok között egyetlen olyan írásra akadtam (a Keszi-Harmath házaspáréra), amely a kalotaszegi egyke problémáján keresztül tett kísérletet a magyar népesedési diskurzusok és a kommunista modernizáció fogalmi kelléktárának összebékítésére (Keszi-Harmath – Keszi-Harmathné 1957).

Az egykekérdéssel kapcsolatos irodalmat Keszi-Harmathék is két részre osztották: azokra a megközelítésekre, amelyek az egyke okát a tudati tényezőkben (vö. marxi felépítmény) illetve a gazdasági struktúra szükségszerűségeiben (vö. marxi alap) jelölik meg. Keszi-Harmathék szerint az egyke mögött természetesen nem tudati okok állnak:

„Czira Bálint, a falu lekipásztora egész életét a nádasdaróci egyke felszámolásának szentelte. Korholta a falu lakosságát a családonkénti egy gyermek miatt. Neki tíz gyermeke van – amint ő mondja – »azért, hogy megmutassam a falunak, hogy tíz gyermeket is fel lehet nevelni, s mind a tíznek kenyeret lehet adni a kezébe«. Sajnos Czira Bálint példáját nem követték Nádasdaróc földművesei. Az egykét jó példával és felvilágosítással felszámolni nem lehet, ameddig fennáll az a gazdasági tényező, amely az egykét a falu lakosságára rákényszeríti. Ezt pedig Czira Bálint egymaga nem tudta felszámolni.” (Keszi-Harmath – Keszi-Harmathné 1957: 738, 1. lábjegyzet)

Keszi-Harmathék legfőbb törekvése az volt, hogy megszüntessék az egykekérdés nemzeti tematizálását. Az egyke, pontosabban a tudatos születéskorlátozás – mondták – Erdélyben nem magyar sajátosság; a XVIII. századtól

jelen volt a szászok között, Kalotaszegen, illetve az egykori Hunyad és Krassó-Szörény vármegyék román paraszti közösségeiben. Ezek közül csak a kalotaszegi egyke érintette a magyar etnikumot:

„Ami pedig az erdélyi egykét illeti, azt az eddigi irodalom sajátosan magyar jelenségnek tartotta és nemzeti sajátosságként kezelte. Azon siránkozott, hogy az egykézéssel az erdélyi magyarság tért veszít, a románság pedig tért nyer. Tette ezt azért, mert a nacionalista, sovén politikai irányzat csak a magyar vidékeken akarta felszámolni az egykét. Az egyke azonban nemcsak a magyar falvakban jelentkezett, hanem román vidékeken is. Így a már említett Hunyad és Krassó-Szörény vármegyében. Az 1901-1910-es évek népmozgalmi adatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az erdélyi román községek 9,83%-ában terjedt el az egyke.” (Keszi-Harmath – Keszi Harmathné 1957: 737)⁸⁷

Azokat, akik felismerték az egyke gazdasági viszonyokban rejlő okát, szintén két csoportra osztották: *reakciósokra* és *progresszívekre*. E csoportok szerintük helyesen ismerték fel az egyke-rendszer mibenlétét, nevezetesen azt, hogy a születéskorlátozást a birtokrendszer felaprózódására adott válaszként kell érteni. A *reakciósok* azonban a két világháború között ebben a nagybirtokrendszer fenntartása melletti érvet láttak, mondván, hogy a latifundiumokat felosztásával csak a kisbirtokos osztályt növelik, s ez az egyke további terjedését vonja maga után. A *progresszív* oldal, noha a parasztság nyomorának megoldását a nagybirtok eltörlésében látta, Keszi-Harmathék szerint „megoldhatatlan ellentmondásba keveredett” az egykekérdés vizsgálatakor, ugyanis felismerte, hogy a földosztás, mivel érintetlenül hagyja a kisbirtokrendszert, az egyke okát nem számolja fel:

„A feudális földbirtokokat fel kell számolni, a földet ki kell osztani a nincstelen és szegényparasztok között. Itt azonban nem állhatunk meg. A dolgozó parasztság és az egész nép érdeke azt követeli meg, hogy a földjükkal szabadon rendelkező dolgozó parasztok tömegei meggyőződésük alapján, önként térjenek át a társas nagyüzemi

---

⁸⁷A nyers születési arányszámban megmutatkozó különbségek valóban nem esnek egybe az etnikai határokkal. (az adatsorokat lásd Rotariu et alii 2005).

gazdálkodás formájára, amely magasabb rendű a kisbirtok rendszernél és egyben út az egyke-kérdés felszámolása fel is. Mert a szocialista termelési viszonyok, a dolgozó parasztság új életfeltételeinek kialakulása egyben átalakítja tudatukat, megváltoztatja erkölcsi felfogásukat, szokásaikat is.” (Keszi-Harmath – Keszi-Harmathné 1957: 737)

Tételüket három kalotaszegi faluval példázták: a termelő szövetkezettel ekkor még nem rendelkező Bogártelkét és Nádasdarócot a szövetkezesített Kispetrivel vetették össze. Megállapították, hogy ez utóbbiban növekedett a születésszám. Kifejtették, hogy a falusi gazdasági struktúra felbomlásával annak „kulturális rezíduumai”, „a közfelfogást még mindig befolyásoló torz nézet, hogy a több gyermek szégyellni való” (Keszi-Harmath – Keszi-Harmathné 1957: 746) is el fognak tűnni. Ennek érdekében azt javasolták, hogy a termelő szövetkezetek hozzanak létre alapot a sokgyerekes családok segítségére, illetve, hogy a munkanapok megállapításakor részlegesen a gyermekgondozást is vegyék figyelembe.

Keszi-Harmathék tehát az egykekérdés megoldását a kollektivizációban látták, ez a gondolatmenet pedig a termékenységsökkenés okát a vakvágányra futott fejlődésben látó, és azt egy sikeres modernizációs programmal orvosolni kívánó *progresszív* népi diskurzusok logikáját követte. Keszi-Harmathék szintézisre törekedtek a népesedéssel kapcsolatos magyar diskurzív hagyomány és az ötvenes évek kommunista modernizációs projektje között. Törekvésük tágabb társadalmi kontextusa az erdélyi magyar baloldali értelmiség által az ötvenes években osztott *leninista konszociáció* elképzelése, amely szerint a sajátos nemzeti(ségi) problémák a sikeres kommunista modernizációban oldódnak fel. Keszi-Harmathék tanulmánya tehát mint az ezen törekvéseket tükröző diskurzív tény (és nem mint a kollektivizáció és a termékenység közötti kauzális összefüggésre vonatkozó elemzés) érdekes számunkra.

ii. A hatvannyolcas fordulat

A Ceaușescu hatalomra kerülésével beállt változások többrétegűek voltak. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján bekövetkezett a diktatúra időleges fellazulása, ez elsősorban azt jelentette, hogy az ideológiai érvek mellett a tervezési folyamatban (és a rendszer legitimációjában) megnőtt a technikai-rationális érvrendszer súlya. A

korszakban a lakossági fogyasztás és az életszínvonal is látványosan megemelkedett (Gagyí 2005a). A román különút megfogalmazásával párhuzamosan pedig a nemzeti retorika és a nemzeti történelem rendszert legitimáló elemként kerültek előtérbe. Ezeken kívül az 1966/770-es, az abortuszt törvényen kívül helyező rendelettel a népesedéspolitikában is radikális fordulat állt be (Kligman 2000a).

A népesedéssel kapcsolatos szövegeket vizsgálva kirajzolódik, hogy Ceaușescu hatalomra kerülése a magyar szaksajtóban is egyértelmű diskurzív váltást hozott, amelynek szerkezete az országos trendeket követte. A hetvenes-nyolcvanas években a *Korunk*ban a néprajz, népi kultúra tematikáján kívül a népesedés volt a leggyakrabban megjelenő társadalomtudományos téma. Amellett, hogy – szemben az ötvenes-hatvanas évekkel – a demográfiai témával foglalkozó közlemények folyamatosan jelen voltak, a *Korunk* tematikus lapszámokat, illetve évkönyveket szentelt a témának. Ilyen volt az 1971/9-es, az 1977/12-es lapszám, illetve a várossal, urbanizációval foglalkozó 1980-as, a családdal foglalkozó 1986-os és a társadalmi változásokkal általánosabban foglalkozó 1982-es *Korunk Évkönyv*. Emellett a népesedés kérdésköre a Kriterion Kiadó repertoárjában is viszonylag hangsúlyos volt. Itt egyrészt az 1978-as *Változó valóság* című válogatást (Imreh 1978), másrészt a Semlyén István által írt, illetve szerkesztett köteteket kell kiemelnünk (Semlyén 1980b; Semlyén 1982). A *Korunk* 1967 és 1989 közötti számaiban 55 népesedéssel foglalkozó tanulmányt találtam, ez a szám a társadalomtudományok korabeli helyzetét és intézményes státusát figyelembe véve jelentősnek mondható.⁸⁸

A korszakkal magyar szempontból foglalkozó társadalomtörténeti tanulmányok hangsúlyosan jelzik, hogy a rendszer és a magyar értelmiségi elit között történt valamiféle kiegyezés. Bárdi Nándor az erdélyi magyar „értelmiségi folklórhoz” hasonlóan, Ceaușescu hatalomra kerülésének kulcsmomentumaként értékeli az úgynevezett *hatvannyolcas kompromisszumot* (Bárdi 2004). Ezzel egy olyan találkozóra utal, amelyen a kommunista vezetés és a prominens magyar értelmiségiek vettek részt, és ahol ez utóbbiak az anyanyelvhasználat és a nemzetiségi oktatás kérdését vetették fel. Az értelmiségiek javaslatait a pártvezetés ugyan formálisan elutasította, a találkozót követően azonban egy sor nemzetiségi intézményt alakított ki. A másik, ugyancsak a történeti munkákban megjelenő kérdés a megyésítés. Az ezzel foglalkozó szerzők (Gagyí 1997; Lőrincz D. 2004: 18–28;

⁸⁸ Itt azt kell kiemelnünk, hogy Romániában egy rövid ideig tartó fellendülést követően a hetvenes évek közepére gyakorlatilag megszűnt az önálló társadalomtudományos képzés, és ezzel párhuzamosan a kutatás intézményrendszere is visszafejlődött. Magyar vonatkozásban az intézményes keretek az országoshoz viszonyítva is szűkösek voltak.

Novák 2006) azt emelik ki, hogy egyes székelyföldi, elsősorban csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi elitcsoportok az 1968-as területi reform nyertesei közé tartoztak. Itt a változás azon aspektusa érdekes, hogy a magyar kisebbségi diskurzusokban – a korábbi korszakkal szemben – lehetőség nyílt a nemzeti retorika egyes elemeinek újratermelésére. Ez természetesen szigorúan a rendszer által megszabott intézményes és kultúrpolitikai keretek között mehetett végbe (Bárdi i.m. 60). Bárdi kronológiája 1972-re teszi a Ceaușescu-féle „nemzeti homogenizációs”⁸⁹ politika kezdetét. Azzal párhuzamosan ugyanis, mondja Bárdi, hogy a rendszer felmondta a „hatvannyolcas kompromisszumot”, a magyar elit saját intézményes játéktérének szűkülésével szembesült. Ha meg akarjuk érteni, hogy ez az intézményes változás miként hatott a magyar értelmiségi elit tudatára, az általa termelt diskurzusokra, azt kell nagyon világosan látnunk, hogy a „hatvannyolcas kompromisszum” felmondása nem volt explicit, és nem kötődött egy konkrét dátumhoz, eseményhez. A magyar intézmények leépülése fokozatos volt, és ráadásul parciális engedmények kísérték. Ez Bárdi szerint oda vezetett, hogy sokak (valószínűleg a többség) számára a nyolcvanas évek végén is plauzibilis maradt, hogy a nemzeti retorika egyes elemeinek újratermelése érdekében az egyetlen járható út a rendszerrel történő kompromisszumkötés.

b. Magyarság és modernizáció: az etnográfiai paradigma szerepe

A fejezet bevezetőjében elsőként kiemelt problémát, a *magyarság* és a *modernizáció* között tételezett kapcsolatot, azt a módot, ahogyan hatvannyolc után a magyar értelmiség saját közösségét látta és láttatta, döntő módon meghatározta az etnográfiai paradigma.

A hatvanas évek végén bekövetkezett kultúrpolitikai váltást több szempontból is megközelíthetjük. Az etnográfia státusát jelentősen meghatározta a „nemzeti múlt visszavételének” nevezhető kísérlet. A vidéki (nem akadémiai) értelmiség számára nem annyira a különböző, két világháború közötti gondolkodási iskolák rehabilitálásának, mint a hagyományos népi kultúra újrafelfedezésének volt gyakorlati – a réteg ethoszát befolyásoló – jelentősége.⁹⁰ 1969-ben „a néprajzi gyűjtőmunkálatok óriási nevelőerejét felismerve a gyermekek hazafias érzelmeinek kialakításában”, a

⁸⁹ Korábban, a Trebici–Ghinoiu (1986) tanulmánya kapcsán láthattuk, hogy a *homogenizáció* kifejezésnek a magyar nyelvű szakirodalomban megjelenő asszimilációs politikánál tágabb jelentéstartalma volt.

⁹⁰ Mint az I/4 fejezetben láttuk, „a pozitív népi hagyományok”, amelyeket a rendszer megpróbált saját modernizációs teleológiájába beépíteni, a népesedéspolitikában is szerepet kaptak.

Pionírszervezet Országos Tanácsa útjára indította a Kincskereső Mozgalmat, amely országos néprajzi és helytörténeti gyűjtőmozgalommá nőtte ki magát (Szabó 1976: 75). Ekkor ugyanazok a vidéki pedagógusok, akik az ötvenes-hatvanas években a kifejezetten tradícióellenes retorikára építő egészségügyi felvilágosító propagandát végezték, most a tradíciók felleltározása fele fordultak. A hagyományos – az ötvenes években „reakciós” és „nacionalista” hírében álló – néprajzi paradigma és a népi tradíciók újrafelfedezése országos trend volt. E trend oldalvázán hajózott be a magyar önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom is. A Pionírszervezet Országos Tanácsa alárendeltségébe tartozó, magyar nyelvű *Jóbarát* gyermeklap is beindította a maga pályázatait, amelyek több ezer iskolást és több száz pedagógust mozgattak meg.⁹¹

A gyűjtőmozgalom, illetve a magyar hagyományápolás intézményes támogatottsága a hetvenes évek végére megszűnt, vagy legalábbis megcsappant, párhuzamosan azzal, hogy a rendszer fokozatosan és csendben felmondta a „hatvannyolcas kompromisszumot”. Addigra azonban, részben épp a kompromisszum felmondása következtében, a magyar értelmiség körében a néprajzi paradigma az országos trendekhez viszonyítva is jelentős presztízssre tett szert. Lőrincz D. József szerint a néprajz a hetvenes-nyolcvanas években túlmutatott önmagán, egy általános legitimitásnak örvendő, „archiváló” magatartásformába ágyazódott, illetve az erdélyi (romániai) magyarságot – mint „elképzelt közösséget” – konstruáló elvvé, eljárássá vált (Lőrincz D. 2004).

A romániai magyar elit – etnográfiaiából kölcsönzött – közösségkonceptióját és modernizációról való elképzelését a *moldvai csángók példáján* keresztül közelítem meg. Moldva a néprajzos szemében egyrészt az „archaikus vidék”, a „tökéletes terep”, olyan elrejtett terület, amely a modernizáció sodrán kívül maradv a népi kultúra és hagyomány őrzője. Másrészt azonban a csángóság nemcsak archaikus közösségként érdekes, hanem mint az idegen nemzetállam vonzásába került magyar népelem is, ahol a modernizáció és az asszimiláció a társadalmi mobilitáson keresztül kapcsolódik össze. A hagyományos néprajzi paradigma a kutatása tárgyát képező népi kultúra jelenben fellelhető elemeit egy, a múltba vetített valamikori teljesség maradványaiként képzelte el, és folyamatosan ennek az egykori teljességnek a pusztulásáról, széteséséről beszélt (Niedermüller 1994: 97). A csángók esetében az archaikus népi kultúra pusztulásának néprajzi narratívája az etnikai eredet

---

⁹¹ A kérdéssel kapcsolatban interjút készítettem Szabó Zsolttal, aki a *Jóbarát* szerkesztőjeként a gyűjtőmozgalmat koordinálta, illetve több, a mozgalmába bekapcsolódott vidéki pedagógussal.

elvesztésével (asszimilációval) kapcsolódott össze. A moldvai csángó népi kultúrával nem pusztán az egykor volt paraszti világ, hanem a csoport magyarsága is elenyészik.

A csángóság néprajzi és történeti kutatása már az első világháború előtt megkezdődött,⁹² azonban igazán Trianont követően értékelődött fel. Ekkor ugyanis a csángó-magyar népelem sorsa olyan példázattá sűrűsödött, amely potenciálisan 3,5 millió magyarra volt vonatkoztatható. A hetvenes-nyolcvanas évek Romániájában, amikor a „hatvannyolcas kompromisszum” felmondása és a homogenizációs politika a magyar nyelv használatának, illetve a nemzetiségi intézmények működésének egyre kisebb teret engedő intézményes feltételrendszert teremtett, e példázat központi jelentőségre tett szert. . Más szóval, a modernizációnak egy olyan reprezentációja vált kizárólagossá (mind a hatalom, illetve a román többség, mind a magyar értelmiség szemében), amelyben a társadalmi változás domináns iránya szemben állt a nemzetiségi, etnikai partikularitással.

Ebben a helyzetben, mondja Lőrincz D. József, a magyar értelmiség egy már korábban is létező „népi ideológiához” nyúlt, amelyet a néprajzi paradigmában is kulcsfontosságú esszencialista közösség- és hagyományfogalmak alkottak. A(z etnikai) közösséget Lőrincz D. szerint a hetvenes-nyolcvanas években egyértelműen a modern társadalommal szembenálló *Gemeinschaft*ként határozták meg. E közösség „hagyományainak” – amely alatt a néprajzi paradigma hagyományfogalmához hasonlóan egyfajta időben állandó *lényegiséget* értettek – kellett a modernizáció sodrába került egyén etnikai identitása számára kötőanyagul, egyfajta „kemény magként” szolgálniuk (Lőrincz D. 2004: 35). A modernizáció (iparosítás, urbanizáció, földrajzi mobilitás) – függetlenül attól, hogy azt a román nemzetépítés (asszimilációs politika) pusztán eszköznek, vagy természetes és szükségszerű folyamatként gondolták el – a nyolcvanas években mindenképpen egyfajta szocialista *melting pot*ként tűnt fel, amely átrajzolta az erdélyi városok etnikai arculatát, a magyar falusi vidékek lakosságát pedig a román többségűvé vagy vegyes etnikumúvá vált városi központok fele terelte, ezáltal az egyének etnikai identitását célozta meg.

Úgy vélem, hogy e reprezentáció egyeduralkodóvá válásában, amely a modernizációt és a magyar identitást szembeállította egymással, nemcsak azoknak a tényleges társadalmi folyamatoknak volt szerepük, amelyek bizonyos – elsősorban városi – társadalmi terek etnikai arculatát radikálisan átrajzolták. *Az alapvető különbség a nyolcvanas évek és napjaink között, hogy akkor a bukaresti hatalmi*

---

⁹² Az első világháború előtti csángókutatás irodalmát Mikecs László foglalta össze (Mikecs 1941).

központ által propagált projekttel szemben nem létezett semmilyen alternatív modernizációs diskurzus. A magyarságot a néprajzi paradigma közösségfogalmának analógiájára konstruáló „archiváló magatartásnak” nevezett eljárás azonban olyan kontextusban tehetett szert a szokásosnál nagyobb hitelre, amikor esélytelennek tűnt minden olyan kísérlet – akár a diskurzustermelés szintjén is – amely egy, az etnikai-nemzetiségi jellemzőkkel is rendelkező modernizációs erőter kialakozását célozta volna meg.

c. Laikusok és szakértők

A *magyarság* és a *modernizáció* fent tárgyalt viszonyán kívül a népesedéssel kapcsolatos szövegek megértéséhez szükséges röviden arról az intézményes háttérrel is szólni, amely ezek termelését befolyásolta. A nemzetállami tértől eltérő kisebbségi intézményes szerkezet is hozzájárult ugyanis a népesedésről való beszéd sajátos helyzetéhez, leginkább ahhoz, hogy a diskurzustermelésben a diszciplináris kereteknek kisebb szerepük volt.

A Heller–Némedi–Rényi szerzőhármass (1990) magyarországi népesedési diskurzusokat elemző tanulmányukban rendkívül érdekesen írják le a népesedés témájának birtoklása fölötti küzdelmet. Ebben a vonatkozásban ők két rivális csoportról beszéltek. Egyik oldalon a népi írók csoportját látják, akik számára a népesedési vita kulcsszerepet töltött be a nyilvános önreprezentáció és saját maguk csoportként való újjászervezése szempontjából. Az irányzat a két világháború közötti diskurzív hagyományra támaszkodva, a hatvanas években „jelentkezett újra legitim tulajdonáért és azt lényegében meg is szerezte” (Heller et alii 1990: 19). A szerzők azt hangsúlyozták, hogy a népesedési vitákban a korábban legitimként elfogadtatott témakapcsolódások a szereplők számára erőforrásként jelentek meg. Ezekre lehetett a különböző diskurzív stratégiákat felépíteni, és ezektől nem lehetett elvonatkoztatni.⁹³ Ebből a történeti beágyazottságból adódott például, hogy a népesedés kérdése nem bizonyult előnyös terepnek a népiekkel szembenálló csoportok („liberálisok” vagy „urbánusok”) nézeteinek artikulálására. A népi íróktól elkülönülő, jól azonosítható csoport a demográfusoké volt, akik diszciplináris értelemben a népesedés témájának legitim birtokosaiként léphettek fel. A két csoport – az elemzés szerint – helyenként szemben állt egymással, máskor pedig hallgatólagos szövetséget kötött. A népesedés

---

⁹³ A szerzők itt szintén Bourdieu-nek a bevezetőben vázolt fogalmi keretére építettek.

témája fölött folytatott küzdelmet a szerzők a konfliktus, a csere és a különböző alkuk bonyolult játékaként írják le. Önmagában egy pregnáns magyar kulturális sajátosság, hogy a népesedéssel kapcsolatban létezik egy olyan, a dominánsan angolszász és nyugat-európai diskurzusokat intézményesítő szaktudománytól jól elhatárolható, annak szemszögéből „laikus” hagyomány, amely a nyilvános beszédben képes volt (és gyakran képes ma is) a szakdiszciplína legitimitását felülírni. Ez a kulturális sajátosság, illetve a magyarországi népesedési viták szerkezete Erdélyben is éreztette hatását.

A *Korunk* népesedéssel kapcsolatos írásai között vegyesen találunk olyanokat, amelyeket tudományosnak, esetenként publicisztikainak minősíthetünk. Az elemzés során ezeket nem választottam mereven szét, ugyanis az első dolog, amely kiderült, az volt, hogy a *szakmai* és a *laikus* diskurzus az elemzett időszakban nagymértékben összefolyt. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a szakértő/laikus megkülönböztetés teljességgel hiányzott volna. Herédi Gusztáv, Vasas Samu vagy Csép Sándor például laikusokként határozták meg magukat, míg Semlyén István, Keszi-Harmath Sándor vagy Kósa-Szánthó Vilma szakértők voltak. A szakértő/laikus megkülönböztetésnél azonban nem a mi utólagos értékelésünk a fontos, vagyis az, hogy egy tanulmány megüti-e vagy sem a diszciplína akkori vagy mai tudományos szintjét. Ennél fontosabb az önmeghatározás. Ebben az értelemben pedig a népesedésről laikusként (vagy szakértőként) írni diskurzív stratégia. A laikus stratégia egyfajta szubjektív, érzelmi, elfogult pozíció felvállalását jelenti:

„Hiába na, emberek vagyunk, s ha valami a húsunkba vág, fölszisszenünk. Amiből következik, hogy az én írásomban is helyt kap az elfogultság, a szubjektív megközelítés, s ez nyilván visszatetszést válthat ki. Vállalom.”
(Herédi 1986: 28).

Az ilyen értelemben laikus írások mellett a lapban tömegével láttak napvilágot olyan cikkek (ezek leggyakrabban valamely település népesedéstörténetével, vagy valamilyen akkor lejátszódó demográfiai folyamattal foglalkoztak), amelyek nem feleltek meg semmilyen társadalomtudományos/módszertani standardnak. Ezen tanulmányok szerzői általában vidéki értelmiségiek (tanárok, esetleg orvosok, tehát semmilyen értelemben nem felkent társadalomtudósok) voltak, akik azonban szándékaik szerint valamiféle tudományos standardokhoz kívántak alkalmazkodni. Az

alkalmazkodás kísérlete leginkább azt jelentette, hogy ezek a szerzők – szemben a laikus stratégiával – objektív témakezelésre törekedtek. Ezeket a tanulmányokat, bár normatív értelemben nem szakcikkek, nem tekinthetem laikus írásoknak.

A laikus/szakértő megkülönböztetés a magyarországi népesedési vitákban is alapvető rendezőelv volt, ez azonban az eltérő intézményes-pozicionális háttérből adódóan teljesen másként működött, mint Erdélyben. Erdélyben ugyanis a különböző stratégiák sokkal fluidabbak voltak, közöttük lehetséges, gyakori és bizonyos értelemben talán elvárt volt az átjárás. A szakértői szerepek intézményes meghatározottsága nem volt egyértelmű. A demográfia esetében pedig ez a tényező sokkal lényegesebb, mint más társadalomtudományok esetében. A demográfusi szerepkör és identitás ugyanis nem választható szét a hatalmi, döntéshozói ágazathoz fűződő viszony kérdésétől. A szakértői szerepkör és legitimitás a magyarországi népesedési vitákban is nagymértékben kötődött az intézményes pozíciókhoz: a demográfusok az állami főhivatalként működő KSH alkalmazottai voltak, és a laikus írókhoz képest a népesedéspolitika *bennfenteseinek* érezhették magukat. Arra, hogy a laikus/szakértő felosztásban az utóbbi jelentéséhez a bennfentes nagymértékben hozzátartozott, a Heller–Némedi–Rényi tanulmány is többször utal. Ha azonban a tanulmányt követő tudományos ülés írásos hozzászólásait – az említett tanulmány bírálatait – elolvassuk, azonnal nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a demográfus szerzői berkekben a bennfentességnek kiemelt jelentősége van.

A szakértői pozíciónak ez, a hatalmi centrum közelségéből adódó jellegzetessége Erdélyben hiányzott. Itt a szakértők nyilván nem gondolhatták, hogy népesedéspolitikát művelnek. Nemhogy társadalommérnökök nem lehettek, de a társadalomtudományi működésük intézményes keretei is alig léteztek. A hivatkozásokból jól látható, hogy a kétfajta csoport és kétfajta stratégia közötti hierarchia korántsem egyértelmű: a laikusok esetenként cáfolták a szakértők téziseit, a szakértők pedig buzgón hivatkoztak a laikusokra. A *Korunk*-ban író szakértők intézményes pozíciói gyakran gyengébbek voltak, mint a laikusokéi. Herédi Gusztáv például, aki a laikus csoport legjellegzetesebb képviselője, a *Korunk* (vagyis a magyar vonatkozásban legjelentősebb társadalomtudományos fórum) szerkesztője, és ráadásul a lapban a demográfiai téma egyfajta felelőse volt. Ehhez képest például a korabeli mezőben nagyon igényesnek számító családszociológiai vizsgálatot lefolytató Kósa-Szánthó Vilma sepsiszentgyörgyi tanári pozíciója marginális volt.

A közművelődési lapok körül szerveződő intézményes szerkezet sem kedvezett az elkülönült diszciplináris diskurzusoknak, illetve a specializált szakértői szerepkörnek. Ennek következtében a laikus és a szakértői stratégiák egy életpályán, vagy egy íráson belül is keveredtek. A társadalomtudomány és a publicisztika, illetve az irodalom határai ezen a szinten is képlékenyek voltak. A korszak jellegzetes műfaja, a szociográfiai riport egyszerre volt publicisztika, irodalom és társadalomleírás; a korszak jellegzetes beszélője pedig az amorf műfajokat termelő *diffúz értelmiségi* volt. A laikus stratégia, amelynek központi eleme az érzelmi involváltság volt, így bizonyos értelemben a szakértők számára is modellé vált.

d. Népi referenciák

Az értelmiség a modernizációval és a modern *Gesellschaft*-tal szembenálló (vagy a modernizáció viharában álló) *Gemeinschaft*-ként felfogott magyarságkoncepcióhoz egy kollektivista *népszolgálati ethoszt* társított (lásd erről Lőrincz D. 2004; Bárdi 2004). Ennek értelmében az értelmiség társadalmi praxisa és nyilvános diskurzusa csak abban az esetben volt legitim, ha az a *magyarságot*, annak érdekeit, fennmaradását szolgálta: „minden elképzelés, tevékenység, csak akkor lehet értékes és megkérdőjelezhetetlen, ha értékei, céljai, funkciói valamilyen formában hozzákapcsolhatók a közösséghez és értékeihez” (Lőrincz D. 2004: 35). Az *ethosz* kollektivista jellege abban is megnyilvánult, hogy a *magyarság* érdekeit és értékeit tekintve homogén közösségként, „artikulálatlan, monolit tömbként jelent meg” (Lőrincz D. i.m. 34).

A Lőrincz D. és Bárdi által emlegetett kollektivista népszolgálati *ethosz* a népesedésről való beszéd konstitutív eleme volt, amely mellesleg igen jól összefért a magyar népesedési hagyománnyal. Azt is mondhatjuk, hogy a népesedésről való beszéd könnyen vált a *népszolgálat* kitüntetett terepévé, itt ugyanis a történetileg adott diskurzív hagyomány automatikusan biztosította a megfelelő keretet. A népesedés kapcsolata a nemzeti, közösségi érdekekkel magától értetődő volt, még akkor is, amikor a beszélő erre nem utalt konkrétan. Ugyanilyen magától értetődőnek bizonyult az a tétel is, miszerint a népesedésről való beszéd morális kötelezettség. Annak elősegítése, hogy „az egyke kérdése ismét napirendre kerüljön irodalmunkban” (Herédi 1971: 1294), magától értetődően a „magyarság fennmaradását” szolgálta. A két világháború közötti, illetve a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években

Magyarországon zajló népesedési vitákban – miközben rengeteget beszéltek a népesedésről – folyamatosan felmerült, hogy a téma nem kap megfelelő publicitást (lásd Andorka 2001, Heller–Némedi–Rényi 1990). Ez az elem a *Korunkban* is feltűnik. A beszéd, amely felhívja a veszélyt a közösséget fenyegető „fehér pestisre”, és felrzza a nemzet lelkiismeretét, a népi hagyomány szerint önmagában vett érték, amiből *soha nem elég*.

A népesedéssel kapcsolatos szövegek azonban nem csak hallgatólagosan építettek a népi hagyományra, hanem újra felrajzolták a különböző népesedési viták terét. Ez azért is érdekes, mert a korszakban népesedéssel kapcsolatos tényleges vita nem volt; a hetvenes és nyolcvanas években az erdélyi sajtónyilvánosságban a népi referenciákkal bíró pronatalizmust soha senki nem kérdőjelezte meg. A szerzők ennek ellenére – vagy e helyett – gyakran képzeletbeli ellenfelekkel vitatkoztak. Újra megjelentek a két világháború közötti és a hetvenes évekbeli magyarországi viták szereplői. Ez utóbbi vonatkozásában igen gyakori pozitív referencia a népesedési vitákban központi szerepet játszó Fekete Gyula volt, míg negatív referenciaként a nemzetietlen „szociológusnő”, Ferge Zsuzsa alakja jelent meg:

„Jellemző erre Ferge Zsuzsa szociológusnő pár évvel ezelőtt elhangzott nyilatkozata. A népesedésvita során lenézően kijelentette, hogy az egyoldalúan csak a mennyiséget érinti, de – szerinte – különben sem lényeges a szaporulat, hiszen magas fokú társadalmi hatékonyság, termelékenység esetén nem fontos a fiatalság s a munkaerő száma, aránya. A nyilatkozatból áradó fölényességnél csak a meggondolatlansága nagyobb. [...] A tények így cáfolnak rá Ferge Zsuzsa érvelésére. Ilyen esetben szokták mondani: Hallgattál volna bölcs maradtál volna. Errare humanum est. Tévedni emberi dolog – vélhetnők. De a latin közmondásnak folytatása is van: Sed perseverare, diabolicum. De kitartani (a tévedés mellett) ördögi dolog. Ezt teszik a szaporulat ellenségei.” (Herdédi 1986: 41–42)

A népi referenciák ilyen típusú megjelenése az ötvenes-hatvanas évekhez viszonyítva radikális fordulatot tükröz, amit a kalotaszegi egyke toposzán keresztül fogok megközelíteni. A kalotaszegi egyke kérdése azért is jó kiindulópont, mert ez **Keszi-Harmathék** paradigmaticus írásában az ötvenes évek vonatkozásában is megjelenik, így a hetvenes évek írásait ezzel tudjuk kontrasztba állítani. Az ötvenes

években – mint láttuk – az egykediskurzust a hatalom nem támogatta, mivel egyrészt a nacionalista retorikával azonosította, másrészt pedig nem a termékenység, hanem a halandóság képezte a népesedéspolitika prioritását. Keszi-Harmathék korábban bemutatott írása volt az egyetlen kísérlet a korai kommunista modernizációs ideológiának a magyar népesedési diskurzusokkal való összebékítésére.

Keszi-Harmathék az egyke kérdést (1) egyrészt igyekeztek leválasztani a nemzeti problematikától, (2) a születéskorlátozás okait gazdasági tényezőkre – a paraszti magángazdálkodásra – redukálták, miközben elutasították a kérdés erkölcsi-morális alapú tárgyalását, (3) azt bizonyították, hogy a problémát a sikeres kommunista modernizáció (a Kalotaszeg kollektivizálása) automatikusan megoldja. Keszi-Harmathék éles különbséget tettek egyfelől a *progresszív*, másfelől a *reakciós*, *konzervatív*, illetve *idealista/moralista* megközelítések között.

A hetvenes évek elején, amikor újra „berobbant” a nyilvánosságba a kalotaszegi egyke, a Keszi-Harmathék által vázolt legitim irányvonal mintegy a visszájára fordult. A hetvenes évek írásai a Keszi-Harmath-féle tanulmányra mint az ötvenes évek fontos, de időközben meghaladott vizsgálatára hivatkoznak:

„Valaha azt reméltük, hogy a magángazdálkodás megszűnése, a kisbirtok egybetagosítása megszünteti a paraszti egykét. Nem így történt. Ma már tudjuk, hogy nem csak a földéhség szülte az egykét, hanem sok más körülmény is, s az anyagaikat mellett tudatiak is” (Herédi 1971: 1303).

Keszi-Harmath Sándor a hetvenes-nyolcvanas években is folyamatosan közölt demográfiai tárgyú írásokat. Köztük kalotaszegi témájú írásai is megjelentek. Ezekben az írásokban továbbra is az egykekérdés „progresszív” kezelése mellett foglalt állást. A *Változó valóság* című tanulmánykötetben továbbfejleszti a kalotaszegi egyke gazdasági okaira vonatkozó tézisé. E szerint az egykezés az 1930-as években, a tanulmányban vizsgált Inaktelkén a gazdasági világválsággal összefüggésben honosodott meg (Keszi-Harmath 1978). Keszi-Harmath a hetvenes és nyolcvanas években is került a kérdés nemzeti összefüggésben való tárgyalását, azt sokkal inkább modernizációs összefüggésrendszerben láttatta. Tanulmányaiban a népi kapcsolódás rovására – más szerzőkkel ellentétben – domináns volt a *szocialista referencia*, a népesedéspolitikára és a Ceaușescu való közvetlen hivatkozás. Ebben talán az is közrejátszott, hogy Keszi-Harmath Sándort 1959-ben A *Maros Magyar*

Autonóm Tartomány a gazdaságfejlődés útján című kötet szerkesztéséért, nacionalista elhajlás vádjával kizárták a pártból (vö. Gagy 2004b).

A hetvenes-nyolcvanas években megjelent tanulmányok döntő többsége viszont arra utal, hogy a kérdés – többé vagy kevésbé hallgatólagosan – visszakerült a nemzeti/nemzetiségi keretrendszerbe, olyannyira, hogy a hetvenes évek (erdélyi magyar) népesedéssel kapcsolatos munkáit manapság leginkább az RMDSZ nemzeti-jobboldali ellenzéke hivatkozza.⁹⁴ A korszak emblematisztikus alkotása, Csé Sándor *Egyetlenem* (1975) című filmje körül a Királyhágó Melléki Református Püspökség által kezdeményezett *Áldás Népeség Mozgalom* valósgagos kultuszt alakított ki.⁹⁵ Csé Sándor filmje mellett emblematisztikusnak tekinthető Vasas Samu *Korunkban* megjelent szociográfiái riortja, az *Egyke és cifrálkodás* is (Vasas 1971). Vasas, Csé Sándorhoz hasonlóan, a népi diskurzusokhoz kapcsolódva a kalotaszegi egykét egy általános (nemzeti) hanyatlás- és pusztulástörténetbe ágyazza:

„Kalotaszeg az egyke földje. Nincs az országnak még egy szöglete, ahol az egykézés, vagy az »egyse«, a gyermektelenség olyan mély gyökeret vert volna. Elárvult telkek, palotának beillő üres házak gyászolják e maroknyi népcsoport életfelfogásának végzetes tévedését.” (i. m. 1288. old.) „Ahogy e falvakat járja az ember, elkerülhetetlenül az az érzése támad, hogy Kodolányi János megrendítő drámájának a Földindulásnak a színhelyére került. Mi az oka, hogy e két faluban ennyire meghonosodott az önmaguk kipusztítását jelentő életfelfogás?” (i. m. 1291. old).

Amellett, hogy a kérdés visszakerült a nemzeti keretbe, Vasas is tételesen szakított Keszi Harmathék felfogásával:

„Többször felvetődött már a kérdés a lapok hasábjain, ha más vonatkozásába is. Gazdasági, társadalmi okokra hivatkoztak. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek idestova több mint tíz éve megszűntették a társadalmi

⁹⁴ (Igaz, nem olyan mennyiségben, mint az én tanulmányom.)

⁹⁵ Az *Áldás Népeség Mozgalom* 2004. szeptemberi, több száz főt megmozgató népesedési konferenciájának – amelyen magam is részt vettem – egyik rituális eseménye volt Csé Sándor filmjének a megtekintése. Csé Sándor egyébként a mozgalom egyik kulcsembere. Az alkotó nyilvános életrajzában kiemeli, hogy az alkotást a hatalom nacionalista indíttatásának bélyegezte. A korszak népesedési témájú írásai (és egyéb alkotásai) kétségkívül magukon viselik a magyar nyelvű nyilvánosság újraetnicizálódását, másrészt azonban egyértelműen a múlt rendszer népesedéspolitikájához kapcsolódnak.

egyenlőtlenséget, a kisbirtokrendszert, nem kísért a földhiány az elnyomorodás. Korábbi vagyoni helyzetétől függetlenül mindenki termelőszövetkezeti tag. Az 1966-os törvényerejű rendelet megtiltotta a magzatelhajtást, más vonatkozásban az egeresi ipartelep alkalmazza a férfiak nagy részét, tehát semminemű »ínség« nem tapasztalható, hanem ellenkezőleg »tollasodás«, s mégis, az egykezés öngyilkos játéka folytatódik” (uo).

Vasasnál is látható, hogy érvényüket veszítették azok a felosztások, amelyeket Keszi-Harmathék a (legitim és nem legitim) népi diskurzusokkal kapcsolatban javasoltak. Felértékelődött a morális/tudati szempont. Míg Keszi-Harmathéknál az egykezés a kényszerítő gazdasági körülményekre adott (racionális) válasz volt, amelynek morális felelőssége alapvetően a rendszert és nem az egyént terheli, addig a hetvenes években kialakuló beszédmód a népszaporulat kérdésén keresztül a közösség (a *magyarság*) érdekét morálisan szembeállította az egyéni érdekekkel. Ebben a folyamatban az egyéni érdek, illetve az egyéni életvezetés racionalitása (az „individualizmus”) az amoralitás szférájába kerül. Ezen a ponton a népszolgálati kollektívizmus összeesengett a rendszer modernizációs diskurzusával, amelyben a tervkészítő hatalom és az egyéni cselekvő racionalitása került szembe egymással. A hatalmilag konstruált projekt (a népesedéspolitika által megállapított, az „egészséges gazdasági fejlődéshez szükséges” születésszámok) szempontjából a párok reprodukív magatartása, amely az egyén (vagy család) társadalmi újratermelését, illetve mobilitását tartotta szem előtt, irracionálisnak (és amorálisnak) minősült. Mint láttuk, a rendszer román vonatkozásban is egyfajta kollektívizmus és tradicionalizmus propagálásával próbálta kiiktatni a hatalmi projekt útjába álló individuális (ir)racionalitást.

Vasas cikke az egyéni racionalitásra alapuló életvezetésnek szintén nem csak az amoralitására, hanem az ezzel összefüggő végső irracionálisára (az egyéni racionalitás „rövidlátására”) próbál rámutatni. Szociográfiai riportjának következtetése, hogy a vagyongyűjtési hajlam, amely korábban a „földéhségben” nyilvánult meg, a kollektívizációt követően az asszonyok öltözködésében, a „cifrálkodásban” nyert kifejezést. A kalotaszegi cifrálkodás a hetvenes években az irracionális fogyasztás, és egyben a közösség jövőjét aláásó individualizmus/egoizmus metaforájává vált:⁹⁶

---

⁹⁶ A cifrálkodás a baranyai egykezesek kutatásainak is visszatérő motívuma.

„A századfordulótól kezdve polgári hatások is hangsúlyozták az itt lakó emberek vagyongyűjtő hajlamát. Sivárságot, rideg számítást és rövidlátást eredményezett életükben a kuporgatás, a vagyongyűjtés. Ma pedig, amikor már nem gyűjtenek földvásárlásra, az asszonyok sértő híjúsággal értékelik a brossok ragyogását, pénzbeli árát. Ádáz versengésük, cifrázkodásuk közepette eszükbe sem jut, hogy vajon versenyezhet-e piros arcú kisded szemének csillogásával a gyöngyök sora, bármilyen rikító is.” (Vasas 1971: 1293)

A népszaporulat kérdéskörében az egyéni és a kollektív nem csak az érdek (racionalitás) terminusaiban állt szemben egymással. Ebben a személetben a születéskorlátozással járó (egyéni) bűnös szokások egyszerre vezetnek a közösség társadalmi és biológiai degenerálódásához. Egyrészt a társadalmi nem (*gender*) problematikáján keresztül. Amennyiben az anyagiasság és individualizmus születéskorlátozáshoz vezet, veszélyezteti a „természetes” (biológiailag determinált, de társadalmilag fenntartott) társadalmi-nemi rendszert. A *Korunk* tanulmányokban is hangsúlyosan megjelenő anyaság mint természetes női „hívás” asszociáció, a hivatalos népesedési propaganda egyik kulcseleme volt (lásd még Kligman 2000a; Verdery 2001).

„Míg a régi világban a nőt szinte kizárólag anyának és feleségnek nevelték, a mi oktatásunk – nagyon helyesen – egyéniségének teljes kibontakozása, egyenjogúsága biztosítása végett minden pályára előkészíti őt. Eközben azonban úgy tetszik, elfeledkezünk arról, hogy a nő természetes hivatása az anyaság [...] A férfiak számára kötelező a nemük jellegéből adódó katonáskodás [...] Ha szükségesnek tartjuk bizonyos férfias erények fejlesztését, miért mondunk le a nagyon is szükséges női erények ápolásáról [...] Miféle jelenséggel állunk szemben, ha a nő nem óhajt már gyermeket? Ha fontosabbnak tartja a kocsit, az új bútort, csónakházat, miegymást?” (Herédi 1971)

Másik oldalon azonban mindez a népi diskurzusokhoz kapcsolódik. A baranyai egyke-irodalomban is kulcsszerepe volt a születéskorlátozás és a nőuralom kapcsolata hangsúlyozásának, amely kapcsolat rendszerint egy általános társadalmi

degenerálódáshoz vezet. Ezt a referenciát Vasasnál is megtaláljuk. A cifrázkodás, az értelmetlen felhalmozás és fogyasztás nála is az asszonyok bűne, akik gyermekszülés helyett inkább a gyöngyöket és a cifra ruhát hajszoják, kizsákmányolva férjeiket, és aláásva a közösség jövőjét:

„Mindez megerősítette bennem a már régebben is érlelődő gondolatot, hogy a két faluban – de az egész Nádas mentén – valami matriarchátus-félével állunk szemben. A férfiak nagy része nem jár igazi népviseletben, megelégszenek üzleti árúból készült ruházattal. Jó keresetüket, a közös és egyéni gazdaságok nem kis jövedelmét, szorgos ipari munkájuk eredményét mint feneketlen kút nyeli el az asszonyok öltözködési szenvedélye.” (Vasas 1971: 1292).

e. Malthusiánus referenciák

A korszak legkidolgozottabb, leginkább összefüggő népesedési koncepciója Semlyén Istvántól származik. Semlyén a népesedés kérdéssel globális perspektívában kezdett foglalkozni. A későbbiekben a romániai magyarok népmozgalmi jelenségeit is ebbe a globális perspektívába illesztette bele. Írásainak megértésében kulcsfontosságúak a malthusiánus referenciák, illetve a szerző neomalthusiánus népesedéspolitikával való viszonya.

Semlyén, aki nem demográfusként, hanem közíróként, illetve kultúrfilozófusként határozta meg magát, 1967-ben jelentette meg első demográfiai témájú tanulmányát a *Korunkban*, *A világelelmzés néhány koordinátája* címmel (Semlyén 1967). A tanulmányban az élelmiszer-termelés és a demográfiai növekedés közötti összefüggéssel foglalkozott, elsősorban a harmadik világ vonatkozásában. Ez a tanulmány az első olyan szöveg volt a *Korunkban*, amelyben a demográfiai átmenet elmélete megjelent. Semlyén ekkor, a hivatalos román népesedéspolitikához hasonlóan elutasította a neomalthusiánus szemléletet. 1974-ben a bukaresti Népesedési Világkonferencia nyilatkozta leszögezte, hogy „a szegénységnek és a nélkülözésnek nem a népesség gyors növekedése a fő oka. Az ember nemcsak fogyasztó, hanem termelő is, és a népességet a legfontosabb erőforrásnak kell tekinteni” (idézi Keszi-Harmath 1978: 20). Az erőforrások és a népesség közötti pozitív kapcsolatra való hivatkozás mellett a román álláspont két érv alapján ellenezte a harmadik világra kiterjedő globális antinatalista népesedéspolitikát. (1) Egyik érv az

volt, hogy a modernizáció a túlszaporodás problémáját automatikusan megoldja („a fejlődés a legjobb fogamzásgátló”). A demográfiai átmenet elméletének ez az olvasata, mint már érintettük, szemben állt Malthus-szal vagy a neomalthusiánus állásponttal. Az 1967-es cikkben Semlyénnél is ez jelenik meg:

„Japán⁹⁷ példája bizonyítja, hogy az ilyenszerű ciklus nem csak Európára, hanem az egész világra érvényes. Jó példa az Egyesült Államok néger lakosságának gyarapodása is. A déli államok ültetvényein dolgozó szegény néger munkások gyermekeinek száma jelentősen meghaladja a fehér lakosságét, az északi iparvidékre felvándorló néger családok szaporulata viszont a fehéreké alatt marad.” (Semlyén 1967: 430)

(2) Másrészt azonban a román álláspont kialakulásában lényegesebb volt a nemzetállami szint autonómiájának a hangsúlyozása, mint a neomalthusiánus nézetekkel való szembenállás. A nemzeti kommunizmus és a (többek között) geopolitikai ambíciók fűtötte népesedéspolitika antiimperialista retorikával társult, amely szerint a globális népesedéspolitika prioritásai nem indokolják a fejlődő országok (Románia is ekként definiálta magát) belügyeibe való beavatkozást.

Semlyénnek a demográfia a hetvenes évek közepére vált törzstémájává. Ekkora egyrészt a kérdést egy differenciáltabb összefüggésrendszeren keresztül közelítette meg („a népesedés zavaros »arcvonalán« érvényét veszti minden egysíkú jóslat [...] úgyszólván minden egyszerre igaz is meg nem is” (Semlyén 1982: 8), másrészt gondolkodásában egyértelműen felértékelődött a malthusiánus szemlélet. Ezzel összefüggésben 1982-ben a *Népeségrobbanás és az egyke* (Semlyén 1982) című tanulmánykötetében Malthus-fordítást adott közre. Malthus írását, akitől a román népesedéspolitika természetesen továbbra is elhatárolódott, a következőképpen vezette be:

„Akárcsak a történelemnek, a tudomány és gondolkodástörténetnek is megvannak a maga rokonszenves hősei és a maga ellenszenves figurái; az utóbbiak iránti ellenszenvet olykor az sem enyhíti, ha később látnokinak bizonyultak. Az ellenszenv azonban nem ment fel az alól, hogy ismerjük a gondolkodót.” (Semlyén 1982: 11)

⁹⁷ Japán mint a demográfiai átmenet univerzális jellegének bizonyítéka Notesteinnél (1945) is megjelent.

A Malthus-hoz való viszonyának ellentmondásosságát jelzi a következő idézet is:

„Mind az angol, mind az európai polgárság Malthus idejében súlyos válságban volt. Bibót parafrázálva: válságban volt, mert félelemben félt [...] Ha Malthust ma sokan aktuálisnak érzik, ez csak azt bizonyítja, hogy a világ ismét válsághelyzetbe került – és ismét fél.” (Semlyén 1982: 21)

Malthus és a neomalthusiánus álláspont egy differenciált népesedéspolitika felértékelődéséhez kapcsolódott: „amit az egyik világban – adott pillanatban teljes joggal – pozitív jelenségnek tekintünk, az a másik világban súlyosan negatív lehet.” (Semlyén 1982: 8). A hetvenes évek közepétől Semlyén több tanulmányában kifejti, hogy a harmadik világban a modernizáció nem oldhatja meg hatékony antinatalista népesedéspolitika nélkül a túlnépesedés problémáját. Több helyen szemléletes képekkel vizionálja a túlszaporodás nyomán életbe lépő „pozitív fékeket”:

„Hogy mi lenne akkor, ha egy nap az éhség és a vízhiány, a patkányok és a tetvek riasztó elszaporodás valami szörnyű - esetleg minden antibiotikumnak ellenálló - járványt zúdítana a bádogvárosok szerencsétlen népére, azt ebben a pillanatban senki sem tudja.” (Semlyén 1983: 207)

Ezzel szemben Északon (ebbe a kategóriába beletartozik Nyugat és Kelet-Európa, Észak Amerika, Ausztrália és Japán), pronatalista népesedéspolitikára van szükség – e területek népesedési folyamatait a malthusi elmélet nem magyarázza. Ezen a ponton próbálja meg összekapcsolni a malthusiánus elméletet a magyar népi diskurzív hagyománnyal. Erre utal az is, hogy a szóban forgó kötetben újraközölte Fülep Lajos tanulmányát. Ez az, mondja, „ami Malthus-ból kimaradt”. Semlyén szerint a népi diskurzusok egy Európában ma általános népesedési jelenségre mutattak rá:

„Malthus népesedési tanulmányának nem csekély részét az innen-onnan összeszedett bizonyító anyag teszi ki, [...] megtalálunk ebben a kaleidoszkóp szerű példatárban szinte minden népet, [...] csak egyetlen nagy európai népcsoportot keresünk hiába: Kelet-Európa ekkor még egytől-egyik elnyomott nemzeteit. [...] Pedig éppen abban az időben, amikor Malthus

közzétette népesedési elméletét, valahol Dél-Kelet-Európa szívében – a Dunántúltól a mai jugoszláviai Vajdaságon át a Bánságig terjedő négy nemzet és számos szórvány-nemzetiség lakta, gazdagon termő területen – új erkölcs kezdett meghonosodni, mely eleven cáfolata volt mindennemű malthusi tételezésnek, másfelől korai előfutára az Európában manapság pusztító nagy járválynak: a fehér pestisnek, vagyis a népesség fogyásának.” (Semlyén 1982: 45)

A termékenységcsökkenést a szerző egyértelműen a demográfiai átmenet és a modernizáció összefüggésébe helyezte, jelezve, hogy a termékenységet elsősorban egy adott társadalom vagy csoport modernizációs foka, kulturális fejlettsége és életszínvonala határozza meg. Ilyen szempontból pedig a termékenység szintje a civilizációs szint függvényében változik. Azt is hangsúlyozza, hogy e mellett a gyermekvállalási kedvet értékrendbeli és szociálpszichológiai tényezők (a „társadalmi közérzet”) is komolyan befolyásolják. A termékenység fő okaként megjelenő társadalmi-kulturális fejlettségbeli különbségek pedig nem csak globális viszonylatban vannak jelen, hanem egy adott társadalmon belül is. Ezek a különbségek nem pusztán a termékenység szintjét befolyásolják, hanem oda vezetnek, hogy a népesedéspolitikai intézkedések is eltérő módon hatnak a különböző csoportokra:

„Több helyütt nyújtanak különböző előnyöket a fiatal pároknak, Az eredmény azonban nem egyértelműen pozitív. Az anyagi kedvezményeket néhol azok a rétegek veszik igénybe, amelyek – eufemisztikusan szólva – nem élnek saját koruk színvonalán, s így az anyagi ösztönzés közvetett úton az illiteráció újratermelődéséhez vezet.” (Semlyén 1983: 210)

Ezzel gyakorlatilag összeállt az a keret, amelyben az erdélyi magyarság elhelyezhető, és amelyben alapként a demográfiai átmenet elméletének malthusiánus olvasata szolgál. Mint már érintettük, a malthusiánus referenciák beépülése a demográfiai átmenet elméletébe megegyezik a globális népesedéspolitikai diskuszusok fejlődési irányával (Hodgson 1983; Szreter 1993; Melegh 2006).

Malthus elmélete a modernizáció azon alapnarratívájával állítható párhuzamba, amelyet Norbert Elias (2004) tárt fel a *Civilizáció folyamatában*. Ez az

alapnarratíva azt írja le, ahogy a felső osztályokból az alsó osztályok fele haladva egy, a késleltetett vágykielégítés irányába mutató ösztönháztartás kialakult. Malthus hasonló dolgokról beszélt, amikor azt mondta, hogy „az ember felsőbbrendű észbeli képességeiből fakadóan” (Malthus 1982: 72) az önmege tartóztatás által képes úrrá lenni „minden élőnek az állandó hajlandóságán” (u.o.: 62), hogy a lehetőségein túl szaporodjon. Az önmege tartóztatás által – amely ugyan átmeneti boldogtalanságot okoz, mivel természetes ösztönök elnyomásával jár – az ember képes úrrá lenni a nyomor és a halál fenyegetésén. Mint már érintettük, Malthus számára a problémát elsősorban az alsó osztályok magas termékenysége jelentette.

Norbert Elias mellett Foucault is azt hangsúlyozza, hogy az új ösztönháztartást, illetve testpolitikát az uralkodó osztályok a maguk számára dolgozták ki. A késleltetett vágykielégítésen alapuló, interiorizált viselkedés, illetve a testpolitikák olyan elemek, amelyek kezdetben arra szolgáltak, hogy a felső rétegek saját magukat másoktól megkülönböztessék. Az alsóbb osztályok ebben a vonatkozásban később váltak érdekessé, Foucault szerint a különböző társadalmi terek birtoklásával összefüggésben.⁹⁸ Malthus egy ilyen pillanatot rögzített. Mint Melegh Attila mondja, ebből a perspektívából problematikussá válik, hogy „mi már alkalmazzuk a negatív fékeket, azaz korlátozzuk terménységünket”, mások pedig nem, hisz „az életünk függhet mások szaporodási hajlandóságától, amennyiben nem hagyjuk meg őket a pozitív fékek áldozatának.” (Melegh 2000: 161). Több helyen érintettük már, hogy az ötvenes években a demográfiai átmenet elméletében és a globális népesedéspolitikában váltás következett be, amelynek során uralkodóvá vált az a nézet, hogy a fejlődő országok nem várhatják meg, amíg a modernizációs folyamatok elvezetnek a termékenység csökkenéséig. Melegh (2006) szerint a váltással Malthusnak az alsóbb osztályok termékenységével kapcsolatos aggodalma vetítődött ki egy globális Kelet-Nyugat lejtőre.

Semlyén munkásságában a malthusiánus referencia áramlása fordított irányú: a globális szinten megfogalmazott neomalthusiánus elmélet segített neki a saját társadalmán belüli népesedési folyamatok gondolati keretbe foglalásában, ezen belül pedig az erdélyi magyarság lokalizálásában. Semlyén (a népi diskurzusokra építő szerzőkhöz hasonlóan) teljesen egyértelmű, a mindennapi tudáskészlet részét képező

---

⁹⁸ „...hogy a proletariátusnak is legyen teste és szexualitása, hogy az egészsége és szaporodása problémává váljék, ahhoz konfliktusokra volt szükség (főleg a városi tér birtoklása kapcsán kiobbant összetűzésekre: együttélés, fertőzések, járványok, mint az 1932-es kolerajárvány, prostitúció és nemi betegségek” (Foucault 1996: 131).

dolgokra utalt, illetve ezeket foglalta rendszerbe. A civilizációs lejtő képzete ugyanis Erdélyben „magától értetődően” a szimbolikus síkon létező etnikai hierarchiával összefüggésben nyert értelmezést. A szimbolikus hierarchia tetején a németek, alattuk a magyarok, majd a románok, legalul pedig a cigányok helyezkednek el. Az is köztudomású, hogy a termékenység ennek a civilizációs lejtőnek a mentén oszlik meg. Mindez pedig az etnikai arányok és a különböző (elsősorban városi) társadalmi terek birtoklásával kapcsolatban problematizálódik.

Ebben az elméleti keretben kulcsfontosságú a ruralizáció, vagy rurál-urbanizáció fogalma, amely nem csak a magyar nyelvű társadalomtudományos szakirodalomba vonult be, hanem sok szálon kapcsolódott például a Trebici kapcsán kifejtett modernizáció és homogenizáció problémakörhöz is. Szó szerinti formájában azonban (amennyire én tudom) Ion Aluaşnál⁹⁹ jelent meg, a magyar szakirodalomba pedig Várhegyi István révén került be. Mint érintettük már, a modernizáció alatt a román szociológia – a falu–város irányú migráción, illetve az urbanizáción keresztül – a „városi Romániának” a „falusi Románia” rovására történő, alapvetően mennyiségileg leírható terjeszkedését értette: az érdekelte, hogy a lakosság hány százaléka városlakó, ipari dolgozó stb. Aluaşék fogalma egy, ezzel a mennyiségi értelmezéssel tudatosan szembeállított „minőségi” ismérvet, illetve egy másik perspektívát jelölt meg. Azt a tapasztalatot jelenítette meg, hogy Kolozsvár belvárosából nézve a kommunista urbanizáció – annak ellenére, hogy országosan ugrásszerűen megnövelte a városlakók arányát – egyáltalán nem tűnt a modernizációs szintet növelő/erősítő folyamatnak. Ellenkezőleg: a nagytömegű, a városi kultúrához asszimilálhatatlannak tűnő falusi lakosság beáramlásával a városi tér korábban elért modernizációs/civilizációs szintje visszaesett, a város ruralizálódott:

„A hagyományos régi városközpont, illetve annak társadalmi magja nem képes megbirkózni a számban óriási túlerőt képviselő falusiak gyors integrálásának feladataival. Emiatt nem a város formálja a maga képére a beköltözött sokaságát, hanem az integrálódók győzik le a mennyiség erejével a minőségi elvárásokat lassan feladó várost.” (Várhegyi 1980: 182)

---

⁹⁹ A kolozsvári szociológia alapító atyjaként tisztelt professzor, aki a „középgenerációhoz” tartozó szociológusok számára meghatározó szocializációs élményt jelentett, írott hagyaték azonban – sajnálatosan – nem igen maradt utána.

A magyar nyelvű irodalom az urbánus szigetek modernizációs hanyatlástörténetének természetesen az etnikai vonzatát emelte ki. Nem alaptalanul, hisz a városok arculata Erdélyben hagyományosan magyar, illetve német dominanciájú volt, a városlakók között pedig a magyarok még az 1977-es népszámlálás szerint is felülreprezentáltak voltak. Semlyénnél az urbánus magyarság toposza, az alacsony termékenység és városi civilizáció hanyatlása egymással összefüggő fogalmak:

„A városba frissen betelepettek, különösen ha nagyobb számban érkeznek és sok közülük az ugyanarról a vidékről származó, ugyanahhoz az etnikumhoz tartozó, többnyire magukkal hozzák közösségi értékeik és szokásaik egy részét – köztük termékenységi szokásaikat is –, s ezeket a lehetőségeikhez képest igyekeznek beépíteni a városi struktúrába. A nagy tömegben városba települők szokásaikkal életmódjukkal, sajátos szemléletükkel szüntelenül alakítják a város megszokott arculatát, s ily módon közvetve hozzájárulnak a falu és a város közötti különbség elmosódásához. [...] A gyors fejlődésből adódó hazai sajátosság, hogy miközben a város alakítja a betelepülők nagy tömegét, emezek a ruralizáció irányában hatnak vissza a városra. Ez is egyik oka a sok közül annak, hogy az ország városlakóinak körében nem érvényesül még teljes mértékben a városi emberre jellemző alacsony termékenység. Ettől az átmeneti népesedési előnytől a városban lévő magyarság zöme éppen a régebbi urbanizáltság, valamint a magyar beköltözők csekélyebb száma és ezeknek a városi magyar etnoszba való gyorsabb integrációja miatt esik el.” (Semlyén 1980a: 45, 53)

A globális érvényességű maltusiánus népesedési diskurzust Semlyén az erdélyi magyarságra alkalmazta, ennek etnikai arányvesztését a „Nyugat alkonyával” kapcsolta össze. Ez az asszociáció más szerzőknél is többször megjelent. Másik kérdés, amit a malthusiánus kontextusban értelmezhetünk, a népesedéspolitika differenciált hatása. Mint korábban érintettük, az 1977-es népszámlálás eredményeit elemző tanulmányában közzétette az 1966–1976 közötti periódusra a magyarok nyers születési arányszámait. Ez alapján megállapította, hogy amellet, hogy az arányszám végig alacsonyabb volt az országosnál, a különbség az abortusztilalom bevezetését követően nőtt meg. Ezt az eltérő családtervezéssel és a fogamzásgátlás különböző mértékű elterjedésével magyarázta.

Érdemes végül kitérni azokra a tudati tényezőkre, amelyeket Semlyén nem tekintett a modern konstelláció (civilizációs szint) inherens részének, de amelyek a termékenységet nagymértékben befolyásolják:

(1) Semlyén szerint a termékenység hatvanas évektől kezdődő csökkenése Nyugat-Európában az ötvenes években a jólétben felnőtt ('68-as) generáció fogyasztói tobzódásához, a családi értékek hanyatlásához köthető. A szerző itt egy, a fogyasztói társadalommal szembeni kultúrakritikát fogalmazott meg. Azt a folyamatot, amelynek során a hagyományos családi formák és értékek megkérdőjeleződtek – és amely a kurrens népesedési irodalomban általában a második demográfiai átmenet címszó alatt szerepel (van de Kaa 1987) – a „szex-forradalom” címszóval foglalja össze, és a „Nyugat alkonyát” ezzel kapcsolta össze.

(2) Másrészt a tudati tényezőket több helyen olyan – a nemzetállami határok megváltozására vonatkozó – példákkal illusztrálta, amelyeket analógiás értelmezéssel az olvasók könnyen kiterjeszthettek az erdélyi magyarságra:

„Számos jel mutat arra, hogy a társadalmi fejlettség bizonyos fokán az úgynevezett balsors pszichózis kordába szoríthatja, a derülátó pszichózis pedig magas szinten tarthatja a gyarapodást anélkül, hogy a gazdasági helyzet jelentősebb befolyást gyakorolna. Példaként elsősorban azokat a kedvezőtlen jelenségeket szokták felemlíteni, amelyek a múlt században a francia, jelenleg a német gyarapodásra hatnak [...] Pozitív példa viszont Lengyelország, amely az Odera-Neisse határ megvonása óta szinte megkétszerezte lélekszámát.” (Semlyén 1983: 211)

Máshol a gyermekvállalási hajlandóság hiányát a kisebbségi csoportok identitászavarához köti: „lanyha a gyarapodási kedv a legtöbb olyan kisebbségi népcsoport soraiban is, amely már régebben túljutott a patriarchális fejlődés fázisán, és amelynek azonosságtudatában zavarok lépnek fel” (Semlyén 1982: 56). Ebben, miszerint ezeknek a tudati tényezőknek a szintjén próbálhatjuk meg a gyermekvállalási hajlandóságot befolyásolni, egy olyan értelmiségi ethosz fedezhető fel, amely a későbbiekben Szilágyi N. Sándornál jelenik majd meg. Röviden, ha az erdélyi magyar értelmiség nincs abban a helyzetben, hogy népesedéspolitikát csináljon, tegyen valamit a társadalomban eluralkodó kedvetlenség, a derű fogyatkozása, a balsorspszichózis ellen; vagy ahogy Szilágyi N. Sándor mondaná,

legalább azt tegye meg, hogy nem tesz semmi olyat, amely ezeket fokozza. Mindezt, Semlyén szerint, a termékenység vonatkozásában egy átmeneti stratégia jegyében kell tennie, amely lehetővé teszi a „nehéz időkben való kitartást”, azaz biztosítja, hogy a demográfiai átmenet, illetve a népesedéspolitika által generált etnikai arányeltolódás a lehetséges minimális legyen. Az alábbiakat Semlyén természetesen nem explicite az erdélyi magyarság, hanem általában, a „civilizált emberiség” vonatkozásában fogalmazza meg:

„A megmaradás érdekében átmenti jellegű stratégiákat kell kidolgozni, amelyek a kontraszelekció veszélyét elkerülve elősegítik a korunk színvonalán élő, egészséges gondolkodású, bizonyos alpműveltséggel és erkölcsi felelősségérzettel rendelkező családok – a sajátos kultúrák és hagyományok többes számának jövőndő hordozói – gyarapodását. Azért hangsúlyozzuk a stratégiák átmeneti jellegét, mert nyilvánvaló, hogy ezeknek nem a végtelenségig való gyarapodás irreális vágyát kell szolgálniuk, hanem csupán az egyensúly fenntartását [...] amíg meg nem szűnnek a gyarapodási fáziskülönbségek oldaláról fenyegető veszélyek.” (Semlyén 1983: 215)

f. Hatalom – értelmiség – magyarság

A hetvenes-nyolcvanas évek demográfiai tanulmányai sikeresen termelték újra azt a keretrendszert, amelyben a népesedés kérdésköre nemzeti/nemzetiségi összefüggésben problematizálódott. Ez elsősorban a népesedéssel kapcsolatos két világháború közötti diskurzív örökség beemelésén keresztül valósult meg. Másrészt a demográfiai átmenet elméletének is kialakult egy sajátos „helyi olvasata”, amely az Erdélyen belüli etnikai arányváltozásokra és ezzel összefüggésben a különböző – elsősorban városi – társadalmi terek feletti dominanciára fókuszált. A demográfiai átmenet elmélete, amely a modernizációs különbségeket a termékenység eltérő szintjével kapcsolta össze, a mindennapi tudás számára magától értetődően egy szimbolikus etnikai hierarchia mentén nyert értelmet.¹⁰⁰ A legjelentősebb „tét” az

---

¹⁰⁰ Fontos hangsúlyozni, hogy ez a mindennapi tudás semmi esetre sem a demográfiai átmenet elméletének hatására, vagy annak kontextusában alakult ki. Az ilyen típusú jelentések történelmi beágyazottságát mutatja, hogy a század elején kiadott magyar lexikonok „oláhok” szócikkeiben a nevezett népelem „köztudomású szaporasága” központi elemként jelenik meg (*Pallas Nagy Lexikona*, oláhok szócikk). Valójában az erdélyi „oláhok” termékenysége, illetve szaporodása a századelőn, a

etnikai arányok alakulása volt, amely nemcsak – és nem elsősorban – a tanulmányokban megjelenő elemzési szempontként volt fontos, hanem – a népi diskurzív hagyományhoz hasonlóan – olyan keretként jelent meg, amelyet az olvasó a népesedés témájával magától értetődően asszociált.¹⁰¹ A népesedésről írni akkor is az etnikai arányok változása miatt volt fontos, ha a szövegben megjelenő elemzés valójában nem erre vonatkozott. Ezt mutatja a nyolcvanas években kialakuló magyarországi népesedésszociológiai irodalom hazai fogadtatása. Ezek a munkák, amelyek minden társadalmi és demográfiai folyamatot (az urbanizációtól, a demográfiai átmenetig) az etnikai arányok prizmáján keresztül értelmezték, '89 után Erdélyben bestsellerek lettek.¹⁰²

A nemzeti/nemzetiségi referenciák mellett azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szövegek számára a Ceaușescu-rendszer népesedéspolitikai propagandája szolgáltatott keretet. A lapban megjelenő pronatalista írások, mialatt a nemzeti keretrendszert termelték újra, a hatalmi diskurzust is visszhangozták.

Ezt a kettősséget – ezen belül pedig a magyar értelmiség hatalomhoz, illetve saját közösségéhez való viszonyát – két, egymással rímelő fogalmi keretben próbálom meg értelmezni. Ezek a megfontolások – a *magyarság* és a *modernizáció* viszonyáról korábban mondottakhoz hasonlóan – abban is segítenek majd, hogy azokat az elmozdulásokat érzük tetten, amelyek a kilencvenes években következtek be. Az *ambivalens diskurzus* fogalmát, a tanulmányban működtetett más fogalmi eszközökhöz hasonlóan, Lőrincz D. Józsefnek köszönhetem (Lőrincz D. 2004). A második, ezzel komplementer fogalom, a *hatalommal folytatott nyilvános alku koreográfiája* pedig James Scott elemzéséből származik (Scott 1996a, 1996b). Végül arra vonatkozóan próbálok meg hipotéziseket felállítani, hogy a körvonalazott értelmiségi diskurzív stratégiáknak – vagyis a nemzeti keretrendszerbe ágyazott pronatalizmusnak – milyen lehetett, és mit jelentett a legitimitása.

---

lexikon szerkesztésének idején összességében nem múlta felül az erdélyi vagy a magyarországi magyarokét. A társadalmi beágyazottsággal kapcsolatban tanulságosak a magyar mintán készült felmérések románokkal szembeni sztereotípiákra vonatkozó kérdései. A nyílt kérdésekre adott válaszok között rendre megjelenik a „teleszülték Erdélyt” jellemzés. A románok szaporaságával kapcsolatos sztereotípia az elmúlt 15 évben valószínűleg nagymértékben átalakult, a nyolcvanas években viszont – bár erre nincsenek empirikus anyagok – igen nagy bizonyossággal feltételezhető, hogy a románok termékenységét a magyar értelmiségi közvélemény jelentős része „átmenet előttiként” reprezentálta, a magyar és a román termékenység közötti különbséget jócskán felülbecsülve.

¹⁰¹ Marosvásárhelyen a nyolcvanas években családi körben, barátok, ismerősök társaságában folyamatosan felmerülő kérdés volt, hogy vajon a város magyar többségű-e még. A kérdésnek mindenki számára óriási tétje volt, és a választ senki sem tudta.

¹⁰² Elsősorban Kocsis Károly és Kocsis Károlyné (1991), gyakran meglehetősen pontatlan becsléseket tartalmazó olvasókönyve terjedt el.

Induljunk ki Herédi Gusztáv példájából, aki a „laikus” stratégia egyik jellegzetes képviselője volt. A stratégia alapját képező szubjektivitás nála az önéletrajzi referenciák folyamatos használatában is megnyilvánult. A demográfiai témában közölt írásai egyszerre voltak népesedésről szóló esszék és önéletrajzi vallomások. A népesedés kérdésével való foglalatosság legitimálta az életutat és viszont, a mondanivaló érvényességét pedig az életút (a személyes példázat) biztosította:

„Ezen a téren tehát illik nyílt kártyákkal játszani. [...] Én családpárti, házasságpárti és gyermekpárti vagyok. De miért? És milyen alapon? Van-e hozzá elég tudásom, tapasztalatom? Vagy – más megfogalmazásban – erkölcsi fedezetem?” (Herédi 1986: 28)

1971-es tanulmányában a népesedési diskurzusok alakulását és saját élettörténetét közös keretbe foglalta. Ifjúkorában, a második világháború előtt így ír erről:

„Elolvastam, milyennek rajzolta meg Herder a mi jövőnket, kijegyzeteltem, amit Móricz Zsigmond, Veres Péter, Kós Károly, Németh László és Illyés Gyula mondtak az egykéről, s egy önképzőköri gyűlésen beszámolót tartottam olvasmányaimról. Aztán sokat vitatkoztam, tárgyaltam az ügyről az internátusban, ifjúsági konferenciákon, szemináriumokon. Az iskolában én lettem az egykeszakértő. És gyűlöltem mindent, amely az egykéhez vezet: nagybirtokrendszert, a magántulajdont, a kuporgató fősvénységet, vagy a ridegparaszti érzelmellenességet. És azt hittem, hogy minden komoly, népe jövőéért aggódó ember így gondolkodik.” (Herédi 1971: 1294)

Az ötvenes években aztán „a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése, a szocialista kultúra kialakítása kötötte le a figyelmemet” - írja (uo.). Azonban ebben a periódusban is foglalkozott, ha marginálisan is, a népesedéssel (termékenység/születésszám kérdésével), amelynek azonban még nem volt meg a

kellő támogatottsága a hatalom részéről. Egy Makkfalváról készült riportjában 1957-ben többek között a falu népesedési helyzetét így mutatta be:

„(...) barátaim közül néhányan, miután elolvasták a cikket, értetlenül kérdezték: miért izgat a születések száma? És úgy tekintettek rám, mint aki ismert arca helyett szokatlan, mi több gyanús képét mutatja be.” (uo.)

Ebben a periódusban azon fáradozott, hogy a téma napirenden maradjon, annak ellenére, hogy ezt a hatalom nem támogatta. A szaporulat kérdése csak akkor került a magyar nyilvánosság homlokterébe:

„amikor a statisztika tényei könyörtelenül bebizonyították, hogy csökken a szaporulat, s a párt és a kormány jelentős intézkedéseket foganatosított e tekintetben” (uo. 1295). „Akkor [vagyis 1967-ben – K. T.] örömmel üdvözöltem – a kolozsvári *Igazságban* megjelent két cikkemben – a demográfiai visszaesést gátolni célzó jogi rendszabályokat, szociális juttatásokat.” (uo.)

Herédi önéletrajzi beszámolója „két lábon áll”: egyrészt a népi referenciára, másrészt a rendszer abortuszpolitikájára támaszkodik. Ez az eljárás szinte kivétel nélkül jellemzi a *Korunk* népesedéssel kapcsolatos szövegeit. Ami változó, az az, hogy a „népi” és a „szocialista” referencia mennyiségileg miként aránylik egymáshoz. A szövegrészlet nagyon szemléletes példája annak, amit Lőrincz D. József ambivalens diskurzusnak nevez, és amire a népesedésről való nyilvános beszéd az erdélyi magyar szaksajtóban bizonyos értelemben ráépült. Ez a stratégia lehetővé tette, hogy a beszélő ne térjen el a hivatalos retorikától: az önéletrajzi beszámoló végső soron arra fut ki, hogy Herédi 1967-ben üdvözölte a Ceaușescu-féle abortusztilalmat, annak életbelépésekor. Ebben a vonatkozásban egyébként a szerző a későbbiekben meglehetősen messze ment el. Cikkeiben több helyen sürgette az abortusztilalmat megsértők elleni nyilvános kampányt:

“Megengedhetetlen, hogy ha egy ittas traktoros az árokba fordul, arról nyomban írnak a lapok, de ha egy faluban lelepleznek egy terhes asszonyok

tucatjával abortuszt végző »védőnőt« (miként ez pár évvel ezelőtt Vistán történt), arról szemérmesen hallgat a sajtó.” (Herédi 1978: 29)

Az ilyen típusú kampányok, amit Herédi „magyar vonalon” is szeretett volna meghonosítani, a rendszer pronatalista propagandájának fontos részét képezték (Kligman 2000a).

A szöveg ugyanakkor a népi referenciarendszer rekonstruálásával a népesedést egyértelműen nemzeti/nemzetiségi keretrendszerbe helyezte. Lőrincz D. azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti retorika egyes elemeinek reprodukálása által az ambivalens diskurzus stratégiáját alkalmazó beszélő meg tudta őrizni legitimitását (a közönség, az olvasók bizalmát), hisz annak ellenére, hogy a hatalmi álláspontot képviselte, egy olyan keretbe helyezte ezt, amellyel azonosulni lehetett (Lőrincz D. 2004: 61.).

Az ambivalens diskurzus stratégiája a beszélő pozíciójában meglévő kettősséget képezi le. Ezt a pozíciót – mint az előzőekben láthattuk – egyfelől a népszolgálati ethoszon keresztül írhatjuk le, amelynek jegyében a beszélő (önértelmezésének megfelelően) a *magyarság* kollektív érdekeit képviselte. Demográfiai szempontból (a magyar népesedési diskurzusok talaján) pedig a *magyarság* érdekei egyértelműnek látszottak. Ugyanakkor azonban a beszélő a hatalmat képviselte, pontosabban, amikor „örömmel üdvözölte a demográfiai visszaesést gátolni célzó jogi rendszabályokat” (Herédi 1971: 1294), a hatalmi szót közvetítette magyar nyelvű olvasóközönsége fele. Az elemzett tanulmányokban sokszor feltűnik, hogy „nekünk, magyaroknak”, akik a szocialista munka mezején jól megálljuk a helyünket, demográfiai tudatosságra lenne szükségünk, amely a termelési mutatók mellett a születési arányszámok tekintetében is felzárkózást jelentene az országos értékekhez. Ebben a megfogalmazásban a szövegek egy másfajta perspektívában tárulnak elénk. Bennem legalábbis, önkéntelenül felötlik a kép, amit Gail Kligman festett a népesedéspolitika eszközrendszeréről (Kligman 2000a). A nyolcvanas években az ország egészségügyi körzetei számára egy kötelezően teljesítendő 20 ezrelékes születési arányszámot írtak elő. Amennyiben ez nem valósult meg, a hatalom és a népesség között közvetítő egészségügyi személyzetet szankcionáltak. Azokat az egészségügyi körzeteket, amelyek sorozatosan nem produkálták a megfelelő születésszámokat, „vesélyeztetett övezetnek” (*zonă de risc*) nyilvánították, fokozott ellenőrzésnek és propagandának vetették alá. A romániai

magyarságot, amelynek nyers születési arányszámai az országos átlag alatt maradtak, egy képzeletbeli „veszélyeztetett övezetnek” is tekinthetjük, ahol a hatalom és a *magyarság* között közvetítő értelmiségnek is ki kellett vennie a részét a propagandamunkából. A propaganda pedig akkor lehet hatékony, ha társadalmilag jól beágyazott diskurzív panelekre támaszkodik.

Ebből az optikából a népi referenciák működtetését akár eufemizációs stratégiaként is leírhatjuk, vagyis – strukturalista beállítottságú szociológusként – megpróbálhatjuk a helyzetet a Bourdieu-féle fogalmi keretben értelmezni (Bourdieu 2001). Ennek lényege, hogy szétválasztjuk a társadalmi praxist a rá vonatkozó diskurzustól. A praxist a mezőn belül működő hatalmi képlet határozza meg, míg a diskurzust az az igény, hogy ezt a képlelet elfedjük. Ezt a fajta értelmezési lehetőséget villantja fel – egyébként meglehetősen óvatosan – Bárdi Nándor is:

„A szocializmus keretei között azonban a kisebbség érdekeiért, a magyar kultúra képviselésében munkálkodóknak, mivel nem választott, hanem kívülről kiválasztott személyek voltak, legitimitásuk is bizonytalan volt: döntéseiket, áldozataikat, kompromisszumaikat önmaguk előtt is igazolniuk kellett. Erre volt jó a népszolgálat jelszava – használatáról azt is feltételezni lehetett, hogy ő az, aki ismeri a közösség érdekeit.” (Bárdi 2004: 54)

Lőrincz D. ezzel szemben a kettősséget nem redukálja a praxis és diskurzus szembenállására, ugyanis ha ezt tenné, úgy tenne, mint egy „szociológus”, aki önkényesen (a státusából fakadó objektív tudás jogán) rámutat arra, hogy a két elem közül melyik a praxis (a társadalmi tény) és melyik a diskurzus (a társadalmi ténytető elfedő magyarázat), más szóval arra, hogy mi fed el mit. Szerinte a nevezett stratégia (diskurzív praxis) lényege épp abban áll, hogy a két elem viszonya folyamatosan felcserélhető, kontextusról kontextusra változik. Ha ezt – szociológus létünkre – végiggondoljuk, igazat kell adnunk Lőrincz D. Józsefnek, hiszen, amikor a cenzúrán kellett átcsúsztatni egy népesedéssel kapcsolatos cikket, minden bizonnyal a rendszer által propagált pronatalizmushoz való ragaszkodás volt az az eufemizációs narratíva, amely elfedte a nemzeti keretrendszer újratermelésére irányuló praxist. Az olvasókkal való érintkezés során viszont a nemzeti keretrendszer újratermelése – mint eufemizációs narratíva – azt a társadalmi praxist fedte el, hogy a beszélő népesedéspolitikai propagandát művel. A diskurzus ambivalenciája tehát nem

választható le a beszélők pozíciójának kettősségéről, akik egyszerre képviselték a hatalmat és a *magyarságot*; egyszerre közvetítették a hatalmi propagandát és próbálták újratermelni a nemzeti/nemzetiségi keretrendszert.

ii. A hatalommal folytatott alku

Másrészt ez egyben azt is jelenti, hogy a szövegek virtuális – és a cenzúrán keresztül tényleges – olvasóközönsége a *magyarság* mellett a hatalom volt. Lőrincz D., amikor a nyilvános beszéd kommunikatív jellegét hangsúlyozta, elsősorban a magyar olvasóközönséggel való kommunikációt helyezte előtérbe (Lőrincz D. 2004: 58). A „szocialista referenciák” működését azonban nem érthetjük meg anélkül, hogy a szövegeket mint a hatalommal való kommunikáció felületét is megvizsgálánk. *A hatalom nem pusztán úgy van jelen a szövegekben, mint ami ezeken keresztül a saját propagandisztikus üzeneteit továbbítja a magyar olvasók fele, hanem mint olyan fél, akivel a beszélő a szövegen keresztül egy sajátos alkut folytat.*

A hatalommal való nyilvános alku koreográfiájával és retorikájával kapcsolatban a James Scott által mondottakra támaszkodhatunk. Scott különbséget tesz elsődleges (hivatalos, vagyis nyilvános) és másodlagos (láthatatlan, vagyis nem nyilvános) forgatókönyvek között. Az elsődleges, hivatalos forgatókönyv a formális intézményekben, az alávetettek és a hatalom közötti nyilvános rítusokban, a hivatalos ideológiában és a nyilvános beszédben ölt testet. Ettől élesen elválik a másodlagos vagy láthatatlan forgatókönyv. Ez a nem nyilvános szférában, az intézmények által leszabályozatlan, illetve az intézményes rend réseiben megbújó mindennapi életvilágban jelenik meg. A másodlagos forgatókönyv az alávetettek hatalommal szembeni hétköznapi ellenállásának terepe (Scott 1996a, 1996b). Mindez azért érdekes számunkra, mert Scott szerint a két forgatókönyv a hatalommal való nyilvános kommunikációban, az alkuban találkozik egymással. A hatalommal folytatott alku kulcseleme, hogy az alárendelt fél a nyilvános forgatókönyv (a hatalmi ideológia) retorikájához alkalmazkodik, és azt próbálja elérni, hogy a hatalom ennek egy számára kedvező értelmezését fogadja el. Az értelmiségnek a rendszerrel kötött kompromisszumai, a „magyarság szolgálata az adott körülmények között” valami hasonlót jelentettek. Ezeket az alkukat a magam részéről nem egyedi és meghatározott alkalmakhoz kötődő aktusokként tudom elképzelni, hanem mint a nyilvános beszéden keresztül folyamatosan jelen lévő praxist: folyamatos alkut. Ha az

alku során az alávetett fél a hivatalos retorikához alkalmazkodik, akkor a nyilvános felület (az elemzett szöveg) alapján önmagában – mondja Scott – soha nem fogjuk tudni eldönteni, hogy abban mennyi a tényleges, őszinte behódolás, és mennyi a taktikai elem. Így azt sem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani, hogy a „szocialista referenciák” milyen mértékben az alku kellékei, milyen mértékben fakadnak „meggyőződésből”, és milyen mértékben vannak jelen kötelező töltelékanyagként. Ennek ellenére érdemes ezek működését ha csak hipotézisértékkel is felvázolni.

Azt a fajta nyilvános alkut, amelynek során az értelmiség a rendszer által bevett retorikára hivatkozva igyekezett a magyarság vélt vagy valós érdekei nevében fellépni, a „hivatalos forgatókönyv” ellentmondásos jellege élte. A szövegekben ez két vonatkozásban játszott szerepet.

(a) Egyrészt a Ceaușescu-rendszer hivatalos ideológiáját a modernizációs elképzelések és a nacionalista víziók sajátos vegyülete képezte. Ez a homogenizációs programban, a szocialista nemzet megteremtésében öltött testet. Horváth István azt emeli ki, hogy ezt egyfajta sajátos kettősség jellemezte (Horváth 2005). Egyrészt, mint modernizációs ideológia, azt hangsúlyozta, hogy a különböző partikuláris (lokális, etnikai) identitások, kulturális minták, életmódok szintézisére, meghaladására van szükség, így a szocialista *melting pot* képzete a rendszer befogadó, asszimiláló jellegét húzta alá. Másrészt azonban a hivatalos forgatókönyv részét képezte a román etnikai esszenciát középpontba helyező és a magyarokat első számú ősellenségként feltüntető történelemszemlélet is. Ez a vonulat sok szempontból a két világháború közötti etnikai/vérségi nacionalizmus egyenes ágú leszármazottja volt. Konkrét közpolitikaként (részben) ez húzódott meg a zsidók és a németek kivándoroltatása mögött, magyar vonatkozásban pedig abban nyilvánult meg, hogy a hadseregtől a rendőrségig és az államigazgatásig a magyar (vagy magyar származású) kádereket megbízhatatlannak tekintették, a nyolcvanas években pedig lehetőség szerint a legkülönbözőbb területeken marginalizálták és románokkal váltották fel őket. A hivatalos forgatókönyv ilyen típusú kettőssége esetén az elemzett szövegekben a modernizációs referenciára való állandó hivatkozás nemcsak amiatt van, mert a szerzők szeméremből vagy félelemből elhallgatták, illetve cinikusan elhazudták az elharapódzó vérségi nacionalizmust. A hivatalos forgatókönyv modernizációs olvasatára való hivatkozás része volt a hatalommal folytatott alku koreográfiájának. Ebben a vonatkozásban a legjellemzőbb példánk Keszi-Harmath Sándor, akinél a népesedés kérdésköre dominánsan a szocialista modernizáció perspektívájában jelent

meg. Ő, szemben más szerzőkkel, a nyolcvanas években is elutasította a kérdés (magyar) nemzeti keretrendszerben való tárgyalását. Amennyiben tudjuk, hogy a meggyőződéses baloldali Keszi-Harmathot 1959-ben nacionalista elhajlás vádjával zárták ki a pártból, (lásd Gagyi 2004b), úgy meglátjuk, hogy az általa folytatott alkuban van valami heroikus és egyben szívszorító. Mintha a modernizmust, az etnikai nacionalizmus visszautasítását követelné számon a szerző azon a rendszeren, amely őt ezen elvek alapján marginalizálta.

(b) Másrészt a szövegek alapján teljesen egyértelmű, hogy a hetvenes-nyolcvanas években nem ez a típusú alku volt domináns. A diskurzív stratégiák elemzését a „hatvannyolcas kompromisszumra” való utalással vezetem be. Ennek értelmében, párhuzamosan azzal, hogy Románia megindult az autochton nemzeti modernizáció ösvényén, a kultúrpolitikában pedig felerősödött az etnonacionalista vonulat, a magyarok számára is lehetővé vált a nemzeti retorika ellenőrzött reprodukciója. A hetvenes és nyolcvanas éveket a magyar értelmiség szemszögéből felfoghatjuk úgy is, mint a „hatvannyolcas kompromisszum” elhúzódtó utóvédharcainak periódusát. Ebben a tekintetben pedig a hatalommal folytatott alku tétje nem egy olyan modernizációs erőter biztosítása volt, amelyben a társadalmi mobilitást és az erőforrásokhoz való hozzáférést az etnikai származástól függetlenítik. Ellenkezőleg, erre a hatalom hivatkozott, amikor a nemzetiségi intézményrendszert például az „etnikai szegregációhoz vezető” és a „magyar fiatalok megfelelő érvényesülését aláásó” magyar nyelvű oktatási rendszert szűkítette. A magyar értelmiségiek ezzel szemben azokra a hivatalos állásfoglalásokra hivatkoztak, a magyar nemzetiség fele való engedményekre utaltak. A leggyakrabban idézett szövegrész, amely később a magyarországi népességstatisztikai szakirodalomban is megjelenik, a következő:

„A nemzetiségek hosszú időn át létezni fognak, mind a szocialista, mind a kommunista építés korszakában, ami szükségessé teszi, hogy továbbra is foglalkozzunk, bármilyen megkülönböztetés nélkül, minden nemzetiség teljes jogegyenlőségének és akadálytalan érvényesülésének a biztosításával.”
(az RKP XI. kongresszusa, idézi Semlyén 1980a: 54)

Úgy vélem, hogy a hatalommal folytatott, a nyilvános forgatókönyv fölötti folyamatos alku, ahol egyik oldalon a hatalom modernizációs/homogenizációs, a másikon a

magyar értelmiség kisebbségi partikularitás megőrzését célzó forgatókönyvei álltak, kulcsszerepet játszott a „romániai magyarság” esszencialista, kollektivista és etnográfiai ihletettséggű konstrukciójának dominánssá válásában.

iii. Az értelmiségi stratégiák és a pronatalista diskurzus legitimitása

Az értelmiség „rejtett népesedési forgatókönyvében” a hatalommal folytatott alku tétjeként a *magyarság* érdekeinek a védelme jelent meg. A népesedési szövegekben mindez egy nemzeti keretrendszerbe helyezett és a magyarság etnikai pozícióit szem előtt tartó, erőteljes pronatalizmus uralkodását jelzi. Ezzel kapcsolatban egy sor kérdés vetődik fel: az értelmiség “rejtett forgatókönyve” (az, ahogyan az alku tétjeit meghatározta) milyen mértékben volt legitim? Ha legitim volt, a legitimitása mit jelentett? Ezeket a kérdéseket azért sem hanyagolhatjuk el, mert Gail Kligman könyve nyomán mára dominánssá vált egy olyan olvasat, amely a múlt rendszer reprodukciós folyamatait a népesedéspolitika és az ezzel szembeni hétköznapi ellenállás dinamikáján keresztül próbálja megérteni. Kligman a Ceaușescu-korszak reprodukciós politikáját szintén James Scott elméletéből kiindulva írta le. A román társadalmat szerinte is a hivatalos és rejtett forgatókönyvek (nyilvános/magán) mentén értelmezhetjük. A kettősség (*duplicity*; *duplicitate*) szerinte kiterjedt a társadalmi élet egészére, a mindennapokra. Ő a kétszínűség politikájának (*politics of duplicity*; *politica duplicității*) nevezi azt az állapotot, amikor a hivatalos és a rejtett forgatókönyv kettőssége folyamatosan jelen van a mindennapi életben.¹⁰³ Kligman szerint a népesedés kérdésköre Romániában azért érdekes, mert ez volt az a terület, ahol a hivatalos és a rejtett forgatókönyv óhatatlanul összeütközésbe került egymással.¹⁰⁴ A hatalom legfőbb privilégiuma az – miként Scott is írja – hogy meghatározza, hogy a mindennapi cselekvés mely formáit tekinti ellenállásnak, és mely formái fölött „néz át”. A hétköznapi cselekvés, a mindennapi rutin azáltal válik ellenállássá, hogy a hatalom annak tekinti. A reprodukciós szférát

¹⁰³ Kligman ennek kapcsán az én dezintegrációjáról beszél (Kligman 2000a: 22–27., 47–52., 259–263.). Felfogása nyilvánvalóan az individuum önazonosságának és koherenciájának modern, normatív elképzeléséből táplálkozik. Ezt a felfogást Lőrincz D. Verderyvel vitatkozva kritizálta, mondván, hogy az ambivalens diskurzus segítségével kialakítható volt egy olyan identitás, amely ugyan nem felelt meg az önazonosság modern normatívájának, de gyakorlati szempontból és szituacionálisan koherensnek mutatkozott (Lőrincz D. 2004: 67–72.). Scottnak az alku koreográfiájára vonatkozó példái is inkább Lőrincz D. elképzeléseivel rimelnek (Scott 1996a: 94–103).

¹⁰⁴ Érdekes például, ahogy Kligman a hivatalos és rejtett forgatókönyvek közötti feszültséggel hozza összefüggésbe a statisztikák meghamisítását. Itt a rejtett forgatókönyvet a hivatalos forgatókönyv utólagosan elfedi.

Romániában – az abortusztilalom és a fogamzásgátló szerek terjesztésének megakadályozásán keresztül – a népesedéspolitika tette a hétköznapi ellenállás terepévé. A hivatalos forgatókönyv ilyen alakulása, a törvények és dekrétumok, illetve a pronatalista propaganda teremtettk meg a rejtett forgatókönyvet: az illegális abortuszhálózatokat, a fogamzásgátlás és a terhességmegszakítás különböző „népi” technikáit. A román demográfusok a hetvenes évek közepéig a reprodukciós viselkedés modellezésében csak a hivatalos forgatókönyvvel számoltak – ameddig annak előkészítésében maguk is tevékeny szerepet játszottak – a rejtett forgatókönyvről nem vettek tudomást. A nyolcvanas évekre azonban számukra is egyértelművé vált, hogy nem pusztán a hatalom szándékai alakítják a születési arányszámokat. Kligman értelmezésében a hivatalos és rejtett forgatókönyv közötti fő töréspont a hatalmi racionalitás pronatalizmusa és az alacsonyabb gyerekszámra törekvő mindennapi racionalitás között feszült. Ebből az optikából pedig az értelmiség alkui, amelyek nem a pronatalizmus tényét érintették, hanem azt, hogy annak milyen legyen a diskurzív beágyazottsága, lényegteleneknek tűn(het)tek. Innen nézve a magyar népesedési szövegek a hivatalos forgatókönyvbe simulnak.¹⁰⁵ Egyetlen olyan szöveggel találkoztam a *Korunk*-tanulmányok között, amely ezt a kérdést valamilyen formában érintette. Kósa-Szánthó Vilma a hetvenes évek elején, az akkor néhány éve (1968-ban) megyeszékhellyé avanszált Sepsiszentgyörgy egyik új lakótelepén végzett családszociológiai felmérést. Ennek eredményeit a *Korunkban* közölte két részletben (Kósa-Szánthó 1974).¹⁰⁶ A tanulmányban keveredik a dokumentumértékű valóságleírás a normatív alapú pronatalizmussal, illetve az értelmiségi diskurzus kritikájával. A kutatás fókuszában a tényleges és az ideálisnak tartott gyermekszámon keresztül a reprodukcióval kapcsolatos értékek, illetve a tényleges reprodukciós gyakorlat álltak. A megoszlásokat különböző alapváltozók mentén elemezte, amelyek közül a születési hely (falu–város), illetve az iskolai végzettség (értelmiségi–munkás) kapott kulcsszerepet.¹⁰⁷ Kósa-Szánthó egy igen fontos szociálpszichológiai tényre hívta fel a figyelmet, nevezetesen, hogy a tényleges reprodukzív magatartás és a reprodukcióval kapcsolatban megfogalmazott értékek, normák között diszkrepancia

¹⁰⁵ Amikor Kligman a releváns töréspontokat meghatározta, természetesen részben egy normatív liberális álláspontot vetített az egykori valóságra.

¹⁰⁶ A szöveg később a *Változó valóság* kötetben egyben is megjelent (Kósa-Szánthó 1978). A két szöveg megegyezik.

¹⁰⁷ Ki kell emelnünk az empirikus elemzés menetének módszertani kidolgozottságát, világos gondolatvezetését. A szerző többdimenziós kereszttáblákat szerkesztett, kontrollváltozókat vont be az elemzésbe. Ez a fajta módszertani alaposág a vizsgált *Korunk*-tanulmányok között egyedülálló, talán Keszi-Harmath Sándor demográfiai számításait leszámítva.

volt, illetve, hogy ez a diszkrepancia nem volt független a társadalmi státustól. A megvizsgált családokban az átlagos gyerekszám 1,81, míg az ideálisnak tartott gyermekszám 2,83 volt.¹⁰⁸ A munkás és az értelmiségi családokat összehasonlítva azt találta, hogy a normák és a tényleges gyakorlat közötti kapcsolat „megfordult”. A munkáscsaládokban az ideálisnak tartott gyerekszám kisebb volt a ténylegesnél, míg az értelmiségi válaszadók több gyermeket tartottak „ideálisnak”, mint amennyit ténylegesen vállaltak.

„A mi felmérésünkben az a levegőben lógó igazság tűnik ki világosan, hogy amilyen mértékben haladunk fölfelé az iskolai végzettség terén, úgy növekedik a távolság a kinyilatkoztatott eszmény és a megvalósított realitás között. A munkásréteg családeidéája mérsékelt, esetenként azonban a négy-öt gyermeket is elfogadják, s fölnevelik. A munkásságnak nincs öt-hat gyerekes idéája, az értelmiséginél van ilyen ideál, de nincs gyermek. Eszményüket a gyermekek pozitív jellemalakulásával és a népszaporulat szükségességével indokolják.” (Kósa-Szánthó 1974: 588)

Kósa-Szánthó Vilma felmérése egyrészt azt dokumentálta, hogy rétegfüggő volt az, ahogyan az abortusztilalom közepette a családok képesek voltak reprodukív szférájukat ellenőrzés alatt tartani. A munkáscsaládok rákényszerültek arra, hogy adott esetben „a négy-öt gyermeket is elfogadják”. Az értelmiségi családokban kevesebb volt a nem kívánt gyermek, mivel egyrészt a reprodukív kultúra, másrészt az illegális abortuszcsatornákhöz való hozzáférés rétegfüggő volt (lásd Kligman 2000a). Vagyis a társadalmi egyenlőtlenséget az is hangsúlyozta, amilyen mértékben és módon a rendszer az egyes csoportok privát terében különböző jelen volt. Másrészt megtudhatjuk, hogy az értelmiségi réteg, amelynek reprodukciós viselkedését a törvénykezés kevésbé befolyásolta, deklaratív szinten pronatalista volt. Ezt az „eszményt az értelmiségi meggyőződésből vallja: ennyi szükséges az egészséges népszaporulathoz” (Kósa-Szánthó 1974: 588). Véleményem szerint a reprodukív viselkedés és a rá vonatkozó normák közötti diszkrepancia nem pusztán a kérdőíves lekérdezés nyilvános helyzetéből adódott, következett. A pronatalizmus egy szélesebb értelmiségi réteg számára igen erős kulturális norma volt, bár ez a norma a tényleges

---

¹⁰⁸ Kósa-Szánthó nem differenciálta a tényleges gyermekszámot annak függvényében, hogy az asszonyok termékeny életszakaszából mennyi volt hátra, vagyis, hogy mennyi az esélye az ideálisnak tartott gyermekszám „megvalósításának”. Ettől a továbbiakban el fogok tekinteni; következtetéseit ugyanis e módszertani csúszás ellenére is teljességgel érvényesnek tartom.

reprodukciós viselkedést kevésbé befolyásolta. E tágabb értelmiségi réteg számára tehát a rendszer népesedéspolitikája valószínűleg elsősorban nem azért volt elfogadható, mert az individuális életvezetésbe, a privát szférába beavatkozott, hanem mert a népesedéspolitika – a közkeletű megítélés szerint – a román nemzetépítés szolgálatában állt. Ezt magyarázza az, a marosvásárhelyi értelmiségi közegben a nyolcvanas években kialakult általános tévhit, miszerint a rendszer a magyar nők abortuszait szelektíven engedélyezi, vagy hallgatólagosan eltűri. Ennek a rétegnek a szemében a népesedésről szóló szövegek tételei legitimek lehettek (a *Korunk* tényleges olvasóközönsége is ez a réteg volt). Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a *magyarság* megmaradását szem előtt tartó pronatalizmus a „hétköznapi magyarok” (a „talpasok”) tényleges mindennapi életét, illetve azt a racionalitást, amelynek mentén a reprodukciós döntéseiket meghozták, teljességgel negligálta.

3. A fogalmi építkezés irányai a kilencvenes években

A rendszerváltást követően az erdélyi (magyar) társadalmat érintő diskurzusok különböző diszciplináris keretekben intézményesültek. Önmagában érdekes lenne végigkövetni, hogy a korábban leírt „amorf műfajokból” és a „diffúz értelmiségi” pozíciójából miként bontakozott ki a különböző szaktudományok nyelvezete és intézményrendszere. Az átfogó leírás helyett azonban most a bevezetőben jelzett két problémára utalnék vissza, és azt fogom megvizsgálni, ahogyan az ezekre adott válaszok befolyásolták a kilencvenes években kialakuló fogalmi konstrukciókat. Az erdélyi magyar népességet vizsgáló 2002 utáni etnodemográfiát ebben a keretben fogom elhelyezni.

Adott volt tehát:

(1) *A hatalom, az értelmiség és a magyarság problematikus viszonya.* Ennek a viszonyrendszernek a kettőssége igen megnehezíti számunkra, „a magyarság érdekeit az adott körülmények között képviselő”, a maguk kisebb-nagyobb kompromisszumait megtevő értelmiségiek pozíciójának, stratégiáinak egyértelmű megítélését. Öndefiníciója szerint ez az értelmiség a hatalommal szemben a magyarság érdekeit képviselte, azonban a hatalommal szembeni viszonya ellentmondásosnak tűnt. Ugyanakkor viszont – és ez a társadalomtudományok szempontjából központi jelentőségű – a *magyarság* tényleges problémáiból, a mindennapok világából igen keveset érzékelt.

(2) *A modernizáció és a magyarság egymást kizáró, egymást ellentételező viszonya.* A hetvenes-nyolcvanas években a *magyarságot*, a magyar etnicitást dominánsan a modernizáció ellenében konstruálták, olyan etnikai esszenciaként, amely a modernizáció sodrába került egyén identitásának – Lőrincz D. József szavaival – a kemény magját alkotja. Ez volt az a másik pont, amelyet a magyar értelmiségnek, és ezen belül a formálódó és tárgyakat kereső társadalomtudományoknak át kellett gondolniuk.

Véleményem szerint ez az a két alapprobléma, amelyhez kapcsolódóan a „romániai magyar társadalomról” ma forgalomban lévő definíciók megszülettek. Annak függvényében, hogy a két probléma melyike kerül előtérbe, két építkezési irányt látok.¹⁰⁹ Ezek az irányok ugyanakkor a formálódó diszciplináris perspektívák sajátosságaival is összefüggnek:

(1) Az első irány a *romániai magyar társadalmat* a mindennapokban magyarként megjelenő életvilágként/életvilágokként tematizálja. A diszciplináris címkék közül erre a pozícióra leginkább az antropológusé illik. A pozíciót felvállaló csíkszeredai társadalomkutatók önmagukat már a nyolcvanas években így határozták meg, és a kilencvenes évek végéig ennek a diszciplinának az intézményesítésével kísérleteztek.

(2.) A második építkezési irány egy olyan pozíció fele mutat, ahonnan a *romániai magyar társadalom* egy magyarként adminisztrálható egységként bontakozik ki, amely egység ugyanakkor egy magát magyarként meghatározó elit modernizációs projektjeinek és közpolitikáinak a címzettje is. A pozíció leginkább a demográfiai és a szociológiai makroperspektíva számára bizonyul kézenfekvőnek.

a. A romániai magyar társadalom mint mindennapi életvilág

Elsőként egy olyan perspektíva formálódott ki, amely a magyar társadalom alatt valamifajta *mindennapi életvilágot*, *hétköznapi valóságot* ért. Ez a fajta interpretáció olvasható a KAM¹¹⁰ nyolcvanas évekbeli folklorizmuskutatásaiban (lásd Biró et alii 1987), ezt tekinthetjük a kilencvenes évek elején született legmarkánsabb erdélyi

¹⁰⁹ Valójában létezik egy harmadik, a következőkben leírtaktól elkülöníthető építkezési irány is, amely a magyar társadalmat a társadalmi alrendszernek, vagy puhább megfogalmazásban a bourdieui értelemben vett mezők szintjén próbálja elemezni. Ez a kutatási irány leginkább Kiss Dénes (2006) nevéhez köthető.

¹¹⁰ A csíkszeredai Kommunikációs és Antropológiai Munkcsoport.

társadalomtudományos szövegek eredetvidékének,¹¹ illetve, ha Lőrincz D. Józsefet is innen „származtatjuk”, akkor a legutóbbi évek talán legmélyebb társadalominterpretációjának a tűzhelye volt.

A továbbiakban elsősorban a KAM-osok és Lőrincz D. József szövegeiben megjelenő *hétköznapi valóság* fogalomból indulok ki. A fogalom abban az értelemben rokon a Scott-féle rejtett forgatókönyvvel, hogy a szerzők gyakran szembeállítják azt a nyilvános hatalmi diskurzussal.

Egyrészt ki kell emelnünk azt, hogy a szerzők nem csupán a (román) állam, hanem a magyar értelmiség/elit beszédmódját is hatalmi diskurzusnak tekintik, mondván, hogy a *mindennapok* perspektívájából a kettő között nincs különbség. Másrészt, a hatalmi centrumhoz/centrumokhoz való viszony tekintetében a KAM-osok a kilencvenes évek elején egyértelműen elutasították a „despota felvilágosítását”. Ez utóbbi kifejezés Zygmunt Baumanról (2001) származik, és kevésbé metaforikusan, a döntéshozói ágazattal folyamatosan kommunikáló társadalommérnök pozíciójára vonatkozik, akinek *felvilágosító munkája* a döntéshozás, a politikai projektek ésszerűbbé tétele. Bauman szerint a *társadalom mérnöke* és a döntéshozó közötti kommunikáció nemcsak azt eredményezi, hogy a döntéshozatal ésszerűbbé válik, hanem azt is, hogy a társadalomkutató is átvesz valamit a döntéshozói ágazat adminisztratív perspektívájából. Ehelyett egyik lehetséges pozícióként az kínálkozik, hogy az elemző közvetlenül a mindennapi szereplőkhöz fordul, az elemzés eszközeivel mintegy őket *világosítja fel* (növeli döntési és reflexív képességeiket):¹²

„Ebben a helyzetben mintegy szükségszerűen nő azok száma, akik szeretnék átlátni annak a világnak a szabályait, amelyben élnek, szeretnék megérteni azok cselekvéseit, akik úgymond érte cselekednek (...) immár nem kész »nemzetiségi önismeretet« kíván átadni egy zártkörű presztízsfogyasztási modell keretében (s egy irányított kulturális reprodukció érdekében), hanem csupán információkat, támpontokat nyújt az egyéni gondolkodáshoz, mérlegeléshez vagy választáshoz.” (Biró 1995: 11)

A másik lehetőség, hogy az elemző gyakorlatilag feladja a társadalom megváltoztatására vonatkozó modernizáló/felvilágosítói ambícióit:

¹¹ A KAM, elsősorban Biró A. Zoltán, Gagy József és Oláh Sándor különböző írásaira gondolok.

¹² Zygmunt Bauman ezt a – véleményem szerint kissé utópisztikus – megoldást ajánlja a szociológia számára.

„Úgy tűnik, Antonio Gramsci hatására [a KAM-osokhoz – K. T.¹¹³] hasonló véleményen volt a braziliai balos értelmiség a nyolcvanas években. Eszerint az értelmiség feladata nem arra vonatkozik, hogy tudást szállít a tömegek fele, hanem sokkal inkább arra, hogy hallgat rájuk, meghallgatja a véleményüket, elfogadja a hétköznapi tudásukat, józan eszüket.” (Lőrincz D. 2004: 65., 36. lábjegyzet.)

A *mindennapokkal* szinonimaként használt *romániai magyar társadalom* fogalmában nincs benne a szociológia társadalomfogalmának egyik lényeges eleme, nevezetesen, hogy a *társadalom* mint modern terminus gyakran egy modernizációs projekttel kapcsolódik össze. Hogy itt miről, pontosabban minek a hiányáról van szó, kézzelfoghatóbbá válik, ha a KAM-osok által használt *mindennapokat* azzal a társadalomkonstrukcióval állítjuk szembe, amely Kuczi (1992) szerint a hetvenes évek magyar szociológiájának referenciális valóságát képezte.

Kuczi szerint a magyar szociológia a hetvenes években egy horizontálisan konstruált, a piac analógiájaként elképzelt társadalomképpel dolgozott. Ebben a modellben a vizsgálat tárgyát a mindennapi cselekvések racionalitása képezte, amelyekkel szemben a hatalmi projekt racionalitása esetlegessé vált. A társadalomkutatónak így nem a hatalmi projekt ésszerűbbé tételébe kellett invesztálnia, hanem a hétköznapi cselekvések ésszerűségét kell felmutatnia. Ugyanakkor, mondja Kuczi, a szociológia ezen valóságképe utópisztikus volt. A szerző ezt az utópisztikus jelleget a mintakövető modernizáció fogalmi körén belül értelmezi. Kiemeli, hogy *társadalomról* (vagyis a modern szociológia eszközzrendszerével vizsgálható valóságról) csak akkor beszélhetünk, ha a mindennapi cselekvésekhez valamilyen individuális racionalitást rendelünk. Ez pedig csak akkor tehető meg, ha a modernizáció során az egyéni cselekvők kilépnek a hagyománynak a mindennapokat szigorúan szabályozó, kötelező normativitásából, amely által a mindennapokban döntési helyzetek sokasága keletkezik. Kuczi azért nevezi utópisztikusnak a szociológia társadalomképét, mert szerinte a hetvenes évek Magyarországon ez csak részlegesen történt meg.

A KAM-osok *romániai magyar társadalmában* azonban az egyének nem léptek ki a hagyomány kötelező normativitásából, ellenkezőleg: a szerzők ennek a

---

¹¹³ És persze az idézett szerzőhöz.

társadalomnak a tradicionális jellegére, a magatartásformák kulturális megkööttségére utalnak. Sokszor érvelnek amellett, hogy az individuális racionalitással kalkuláló modellek – sőt, akár az individuális véleményeket mérő *survey*-módszerek is – a romániai magyar társadalom esetében csődöt mondanak, annak „kvázi archaikus” jellege miatt.¹¹⁴

„A probléma kulcsát itt az jelenti, hogy ebben a részlegesen modernizált, kvázi-archaikus régióban az emberek mentalitása mélyesen »folklorisztikus« pontosabban »közösségi«.”¹¹⁵ (Lőrincz D. 2004: 105)

Ha nem pusztán a modellkövető modernizáció keretei között gondolkodunk (amelynek tényét persze nagy tévedés figyelmen kívül hagyni), az individuális racionalisra épülő modellek eredendő többrétegűségét kell kiemelnünk. Ezek a rétegek a működés során egymással összefonódnak. Egyrészt az individuális racionalitás feltevésére olyan axiomatikus rendszerek épülhetnek, mint a közgazdaságtan, amely egy önmagában koherens, a racionalitás feltételének teljesülése esetén az emberi cselekvések eredményének előrejelzésére vállalkozó modell. Ezen a szinten a modell funkciója nem a valóságleírás.¹¹⁶ Másrészt a modell valóságleírásra is vállalkozik, de csak akkor, ha bizonyos intézmények – vagyis az egyénhez képest objektívvá vált társadalmi valóságok – a racionalitás normáját a cselekvés során kikényszerítik. Harmadrészt pedig a modell történeti értelemben egy kulturális projekt, amely arra irányul, hogy ez az intézményes feltételrendszer, illetve a cselekvések nagy átlagának racionalitása megvalósuljon.¹¹⁷ A tényleges működés (elemzés) során a különböző szintek elkerülhetetlenül összeecsúsznak, vagyis, amikor a szociológus a racionalitásra épülő modellekben gondolkodik, ezt – egy kulturális tervezethez kapcsolódva – elkerülhetetlenül normatív jelleggel teszi. Kuczi ebben az értelemben beszél a fogalomhasználat utópisztiku jellegéről, és egyben azt is jelzi, hogy a hetvenes évek Magyarországon a hatalmi ideológiával szembenálló új

11

¹¹⁴ A KAM-osok és a kolozsvári szociológusok között a kilencvenes években volt egyfajta módszertani vita (helyesebben, mivel nem álltak egymással szóba, módszertani mormogás) arról, hogy a romániai magyar társadalomban alkalmazhatók-e a *survey*-módszerek.

¹¹⁵ Lőrincz D. itt arra utal, hogy a nyilvános megnyilatkozások egyfajta közösségi véleménynek rendelődnek alá, amitől az adott (kérdőíves kérdezői) szituációban nem megengedett az eltérés.

¹¹⁶ Ebben a tekintetben ellene szegezhető, hogy a „valósággal” nincs feltétlen összhangban, azonban a kérdés nem ez, hanem az, hogy találunk-e olyan alternatív rendszert, amelynek az előrejelzései pontosabbak lesznek (lásd Denett 1998).

¹¹⁷ Juhász Pálnak köszönöm, hogy a racionalis döntéseméleti modellek értelmezési szintjeit tekintve eligazított.

modernizációs projektről volt szó. Ez a fajta utópia a *romániai magyar társadalom* fogalmának most tárgyalt rétegéből hiányzik.

A KAM-osok romániai magyar társadalom fogalmának a Scott-féle rejtett forgatókönyvvel való párhuzamba állításkor arra utalok, hogy a fogalomhasználatban helyenként erősen benne van a domináns beszédmóddal (a nyolcvanas évek *magyarságát* tételező értelmiségi diskurzussal) szembeni ellentételezés. Biró A. Zoltán kifejti, hogy az értelmiségi ideológia (a „fent világa”) eltakarja a romániai magyar társadalmat („a lent világát”), a társadalomtudós feladata pedig az, hogy ezt az elrejtett valóságot felszínre hozza (Biró A. et alii 1998). Lőrincz D. József szerint pontosan a szociológia fogalmi rendszere az, amely – egy hatalmi mezőhöz, illetve az ebben születő különböző utópisztikus projektekhez kötődve – vakká tesz bennünket a valósággal szemben.¹¹⁸ A „valóság” bizonyos tekintetben mindig szemben áll az értelmiség diskurzusaival, legyenek azok akár ideologikus, akár utópisztikus természetűek.¹¹⁹

A nyolcvanas években született folklorizmuskötet tanulmányai a domináns népi ideológiával nem valamilyen modernizációs projektet, hanem a mindennapokat akarták szembeállítani. Arra mutattak rá, hogy azok a gyakorlatok, amelyek a hetvenes-nyolcvanas években a népi kultúra kanonizált elemeit kitermelték, egyben az értelmiségi szakértők szimbolikus legitimitását és az általuk működtetett diskurzusokat erősítették, miközben a ténylegesen létező „népről” nemigen vettek tudomást. A hétköznapiak felől közelítve erre a kérdésre reflektált Lőrincz D. József abban a tanulmányában, amely annak idején nem jelenhetett meg a nevezett kötetben (é.n.). Ebben a szerző felvetette a folklór (illetve az értelmiség magyarságkonstrukciójában kulcsszerepet játszó népi kultúra) egyik alternatív meghatározásának a lehetőségét. E meghatározás kiindulópontját a Scott-féle modellhez hasonlóan Gramsci képezte, aki „nép” alatt nem a történelmi parasztságot, hanem a mindenkori „alávetett osztályokat” értette, folklór alatt pedig ezeknek az osztályoknak a létező kulturális praxisát. Lőrincz D. innen kiindulva már 1982-ben felvetette, hogy ez a terület (amit nemcsak folklórnak nevezhetünk, hanem akár mindennapi életnek, vagy ha úgy tetszik, romániai magyar társadalomnak), egyszerre foglalja magába a hatalmi diskurzussal való szembenállást és a mindennapi rutint.

---

¹¹⁸ Lásd ezzel kapcsolatban a Web 10. számában megjelent kerekasztal-beszélgetést. (Vita 2002. 65–70).

¹¹⁹ Mannheim (1996) szerint míg az ideológia a jelent legitimálja, addig az utópia annak megváltoztatására törekszik.

Amikor a mindennapi életvilágként tematizált társadalmat a szerzők magyarnak nevezik, akkor arra utalnak, hogy a mindennapi interakciók során a magyar jelleg nem feltétlenül tematizálódik, válik tudatossá vagy láthatóvá, hanem azokat (mindenfajta hatalmi diskurzustól függetlenül) egyfajta reflektálatlan háttérként hatja át.¹²⁰

b. Magyar modernizáció és a városi magyarság

A demográfiai és makroszociológiai vizsgálatokban a romániai magyar társadalom/népesség természetesen nem mindennapi életvilágként jelenik meg, ugyanakkor ez a vonulat sok szempontból szintén a nyolcvanas évek magyarságkonstrukciójával szemben fogalmazta meg magát. Ezt azonban a másik probléma, a modernizációhoz való viszony vonatkozásában tette.

A hagyományos néprajzi paradigmával rokonságot mutató, a nyolcvanas években domináns magyarságkonstrukcióban az etnikai identitás és a modernizáció szemben állt egymással. A nyolcvanas években ez azért tehetett szert a szokásosnál nagyobb érvényességre, mert a rendszer által propagált modernizációs narratíva alternatíva nélkülinek tűnt. Ismét Lőrincz D. Józsefre hivatkozhatunk, aki azt emelte ki, hogy Romániában ellenzékinek lenni egyfajta gesztus volt, amely kimerült a hatalmi diskurzus elutasításában, mivel a rendszerváltást megelőzően nem fogalmazódtak meg alternatív modernizációs teleológiák (Lőrincz D. 2004).

A nyolcvanas években a kérdés Várhegyi István *Város és etnikum* című 1980-as tanulmányában jelent meg. Várhegyinél a folklorizmus és rajta keresztül a nyolcvanas évek magyarságkonstrukciója egyértelműen negatív referencia. Tanulmánya részben megelőlegezi azt, amit ma az erdélyi magyar társadalomra nyíló *adminisztratív tekintetnek* nevezhetünk, részben azonban a *városi magyarság* régebbi keletű toposzához és egyfajta „urbánus”¹²¹ szemlélethez kapcsolódott. Várhegyi Ion Aluș tanítványaként öntudatosan viselte a szociológus jelzőt.¹²² Tanárához – és a szociológia klasszikusaihoz – hasonlóan fő feladatként a modernizáció és a modern társadalom tanulmányozását, illetve a modernizáció által generált társadalmi

¹²⁰ Ebből a szempontból igen tanulságos Lőrincz D. József Brubakerék kolozsvári témájú kötetéről írt recenziója. Ebben Lőrincz D. – véleményem szerint joggal – kritizálja a szerzőket, azért amiért a „fent világában” keletkező etnopolitikai projekteket sarkosan szembeállítják a „lent világának” pragmatizmusával.

¹²¹ Ennek a fajta urbánus szemléletnek nem sok köze van a magyarországi népi-urbánus törésvonalhoz.

¹²² Ebben az időben az erdélyi magyar társadalomtudományos mezőben egyedül lehetett ezzel.

problémák megnevezését és kezelését jelölte meg. Aluaş (és Várhegyi) a román társadalomtudományos „mainstream”-hez hasonlóan modernizáció alatt olyan irányított projektet értett, amelynek legfontosabb elemei az urbanizáció, az iparosítás és falu–város irányú migráció. Ez a felfogás a modernizációt elkerülhetetlen folyamatként kezelte, referenciális valóságként pedig a modern társadalmat jelölte meg. A modernizáció leírásában a *Gemeinschaft–Gesellschaft* szembeállítás (a néprajzi narratívához hasonlóan) kulcsszerepet kapott. E dichotómia két szélső értékéhez a konkrét elemzések a falut és a várost rendelték hozzá. A román szociológia modernizáció alatt – mint érintettük – a városi világ falusi világ rovására történő terjeszkedését értette. A modernizáció Várhegyinél egy olyan szükségszerű folyamatként jelent meg, amelyben a falu a migrációs folyamatok során a társadalmilag aktív (fiatal) népességének jó részét elveszíti, másrészt kulturálisan átalakul. A folyamat során a „néprajzi szemléletünk alfáját és ómegáját képező falu” (Várhegyi 1980: 181), a népi kultúra és az azt korábban eltető közösség végveszélybe kerül. A narratíva eddig valójában semmiben nem különbözik attól, amit a hagyományos néprajzi paradigma állít. A különbség a modernizációval szembeni eltérő attitűdben rejlik. A szociológus ugyanis, szemben a néprajzossal, alapvetően igenli a folyamatot. Számára anomália, hogy amikor a modernizáció kihívásaira kellene válaszolni, a magyar értelmiséget hatalmába kerítette az archiváló szenvedély:

„amikor konkrét társadalmi-szociológiai műveltségre – tehát ilyen természetű könyvekre, előadásokra – szociológiai tömegmozgalomra volna égető szükség, csöstül derekastul kutatjuk, mi maradt a népiségből kiűritett faluban.” (Várhegyi 1980: 181).

A népi kultúrával kapcsolatban – a KAM folklór/folklorizmus megkülönböztetéséhez hasonlóan – Várhegyi is azt hangsúlyozza, hogy annak elemei már nem állnak össze koherens társadalmi kulturális rendszerré (sem városon, sem falun):

„Ma ugyanaz a sulykoló valamelyik tudós értelmiségi asztalán vagy a néphez való ragaszkodás tárgyi tanúsága, vagy kézirat-lenyomó; esetleg mindkét szerepet betölti. Az egykori sulykoló asszony még él, még mossa a ruhát – mosógéppel, de ha valamelyik hagyományörző anyóka feltűri a szoknyáját, és

beáll a patak jéghideg vizébe sulykolni, bizony rászólnak, hogy vigyázzon, mert meghűl.” (Várhegyi 1980: 181)

Ilyen körülmények között a népi kultúra nem lehet a magyar etnicitás alapja:

„A városiasodás áradatában szociológiai értelemben elsodródna – nemzetiségi különbség nélkül – az etnikai sajátosságot hordozó falvak, tájak. A falu elvándorlása sajnos nem hasonlít a méhcsalád rajzásához, amely röptében is tudja az irányt, nem szóródik szét, s mindaddig tömörül, míg kaptárat talál, vagy készít magának.” (uo. 182)

Amennyiben az értelmiség azt mégis a népi kultúrában horgonyozza le, azt kockáztatja, hogy a magyar etnikai jelleg a modern élet valóságán belül elszigetelt, ünnepi alkalmakra szorul vissza, mintegy skanzenizálódik. A modernizáció sodrába került falusi népesség számára a folklorizmus ugyan ideig-óráig a valahova tartozás élményét adhatja, azonban azokra a kihívásokra, amelyek az etnicitást a modern mindennapi élet során érik, képtelen választ adni:

„Ebben a lelkiállapotban hétfő délután vasárnap délelőtti hangulat költözik sok tízezer család hajlékába: a népi muzsika, a népi tánc, a »fatornyos kis falu« emléke ott kavarg a lelkek mélyén. De mi történik a következő hétfő délutánig?¹²³” (Várhegyi 1980: 182)

Várhegyi kritikájában ugyanakkor a modernista szociológia egy – a „városi magyarság” toposzával operáló – urbánus nézőponttal fonódik össze. Míg a faluról azt mondja, hogy az immár nem fenntartója a népi kultúrának, addig a városnak a hagyományos etnográfia népi kultúra fogalmához hasonlóan eszencialista módon megkonstruált szellemiséget tulajdonít. A hely szellemének (*genius loci*) a jelentését az alábbi idézet jól megvilágítja:

„A város klasszikus építészeti szépsége, harmóniája, a kövek patinája, a »genius loci« erősebb mint az elgépiesedett ipari civilizáció uniformizáló

---

¹²³ Itt Várhegyi a Román Televízió hétfő délutánonként sugárzott magyar adásának folklórműsoraira utal.

hatása. Párizsban, Kölnben, Velencében bármilyen rohanó is az élet, az elgépiesedett életjelenségek mögött ott dereng az örök város arca.” (uo. 178)

Az *urbánus magyarság* toposza Várhegyinél egyfajta urbánus etnicitás, amely az erdélyi városok „genius loci”-jával fonódik össze. Ebben az összefüggésben pedig a magyarság, más olyan nemzetiségekkel együtt, amelyek a hagyományos városi réteget alkották – és a szimbolikus etnikai hierarchiában a többségi románság felett állnak – civilizátori szerepkörben tűnik fel:

„Természetes, hogy a szászokkal élő románok némiképp mások, mint azok, aki magyarok közé telepedtek [...] Torda ma modern ipari központtá nőtte ki magát, de kulturális jelentőségét nem gyárkérményeinek magasságával mérjük, hanem azzal, hogy az iparin civilizáció kohójában is megőrizte-e szellemiségét.” (uo. 183)

Korábban – Semlyén István Malthus-olvasata kapcsán – már kitértünk a rurál-urbanizáció Aluaş-nál is kulcsfontosságú, Várhegyinél pedig etnikai jelentéssel feltöltődő fogalmára. Ismét kiemelhetjük, hogy a kolozsvári szociológusok a gyorsütemű modernizáció által kiváltott, a városi társadalmi térben tapasztalt zűllést tartották legfontosabb kezelendő problémának. Ehhez magyar olvasatban önkéntelenül egyfajta etnikai kultúrmisszió kapcsolódott. A „város szellemiségének” a „népi kultúrával” (illetve a „magyar társadalomnak” a „magyar közösséggel”) való szembeállítását és a hozzá kötődő kultúrmissziós ideológiát azonban nem csak etnikai olvasatban értelmezhetjük. Ebben szerepet játszhatott a különböző magyar értelmiségi csoportok szimbolikus legitimitásért folytatott küzdelme és az eltérő mobilitási pályákhoz kapcsolódó identitások szembenállása is. Jellemző módon Biró A. Zoltán és Gagyi József arra mutatnak rá, hogy a folklorizmus termelésében és a *magyarság* etnográfiai megkonstruálásában az elsőgenerációs értelmiség identitáspolitikája játszott szerepet (Biró-Gagyi 1987). Ebből a szempontból tehát nem annyira a „nép”, mint a néphez való szimbolikus kötődését bizonyítani igyekvő értelmiség igényei voltak fontosak. Ugyanezt a „genius loci”-val kapcsolatban is meg lehet fogalmazni, amely viszont a polgári/városi származású többgenerációs értelmiségiek identitáspolitikájában kapott helyet. Az alábbi idézet jól szemlélteti, hogy az etnikai és a rétegződési/pozicionális szempont miként fonódik össze:

„Talán így is mondhatnánk: a családnak ez a típusa [a faluról városra költözőttekről van szó – K.T.] még biológiai-vegetatív szinten szolgálja az új nemzedék felnevelését. Itt a szülők önmaguk karrierjének meghosszabbodását gyermekeikben látják. A mindenáron való érvényesülés, a gyermekek »jövőjének« biztosítása új tömegjelenségeket kezd kibontakoztatni, s nemzetiségi viszonylatban többek közt az anyanyelvi oktatás lehetőségéről való lemondásban konkretizálódik.” (Várhegyi 1980: 184)

Itt – szemben a domináns „folklorista” diskurzussal – a „népi származás” nem a magyar etnicitás biztosítékaként jelenik meg, hanem ellenkezőleg: az asszimiláció okaként, amely, ha ezt a szimbolikus etnikai hierarchiára vetítjük, egyben a magyarság társadalmi süllyedésével jár. Úgy vélem, hogy az ilyen típusú urbánus magyarságtörténeteknek és identitáskonstrukcióknak a romániai magyar társadalommal kapcsolatos mai társadalomtudományos fogalomhasználatban nem sok szerepük maradt. Ebben két ok játszott szerepet. Egyrészt az, hogy, bár tovább él az urbánus magyarság és a kultúrfölény képze, ez nagymértékben erodálódott.¹²⁴ A képzetet a társadalomszerkezetre vonatkozó tények hosszú ideje nem támasztják alá. Ugyanakkor az urbanizáció során a nagyvárosok magyar lakossága is nagymértékben kicserélődött. Azok a rétegek, amelyek egykor a románság számára (is) modernizációs mintaként jelenhettek meg, masszívan elvándoroltak. Másrészt azonban a toposz erodálását a makrotársadalmi folyamatoknál nagyobb mértékben segítette elő, hogy – a nyolcvanas évek végétől kezdődő intenzív és az értelmiségi rétegeket fokozottan érintő elvándorlással összefüggésben – a magyar értelmiségi elit újra átrendeződött. Nevezetesen a kilencvenes évekre megüresedett és újonnan létrehozott értelmiségi pozíciókat a korábbi elit képtelen volt a maga soraiból feltölteni, amely jelentős „mobilitási-bumm”-hoz vezetett. A friss kisvárosi vagy vidéki származású egyetemi/akadémiai elit nem tudott (és nem akart) mit kezdeni a „kolozsvári falak patinájával” és a közöttük keringő „urbánus történetekkel”.

---

¹²⁴ Bárdi Nándor szerint a Kárpát-medencei magyar kultúrfölény toposza részben tovább él. Szerinte ebben a magyarság a modernizáció letéteményeseként, illetve a térségből eltűnő „urbánus etnikumok”, a németek és a zsidók örököseként jelenik meg. Érvelését a nemzeti auto- és heterosztereotípiákra vonatkozó vizsgálatok megerősítik (Kiss D. 2001). Ugyanakkor Bárdi is hangsúlyozza, hogy a társadalomszerkezetre vonatkozó adatok alapján a kép „objektíve” nem tartható (Bárdi 2004).

c. Az adminisztratív tekintet: a romániai magyar társadalom mint hatalmi projektek címzettje

Magyar szempontból a kilencvenes évek elején az alternatív teleológia szükségessége az alábbi kérdés kapcsán vetődött fel: miként alkudható ki egy olyan erőter és intézményrendszer Romániában, ahol a kisebbség etnikai partikularitása és a modernizáció nem áll szemben egymással. A kilencvenes években amellet, hogy kiemelt szerepet kapott a minden szintű magyar nyelvű oktatás kialakítása, konszenzus volt a tekintetben, hogy ezt a célt egy önálló magyar politikai erőcentrum létrehozásán keresztül lehet elérni. *Innen nézve a „romániai magyar társadalom” egy magyarként adminisztrálható és adminisztrálandó egységként tűnt fel.*

Ennek a reprezentációnak a megerősödése azonban nem pusztán a politikai struktúrákkal állt összefüggésben, hanem a magát szintén magyarként definiáló társadalomtudományos mező, ezen belül a szociológiai makroszemlélet intézményesedésével is. Ki kell emelnünk, hogy a demográfiai és szociológiai makroszemlélet és kutatási gyakorlat intézményesedése ellenére, az ehhez kapcsolódó kutatók,¹²⁵ a KAM-osokkal ellentétben, saját perspektívájukat nem fogalmazták meg programszerűen. Ellenkezőleg, jórészt Kuczi (1992) könyvének hatására a programatikus megfogalmazásokat részesítették előnyben:

„arra kell törekedjünk, hogy a politikai és az intellektuális nyilvánosságot mindenestől uraló történelmi (a legtöbbször persze csak historizáló) diskurzust, a szociológia nyelvével váltsuk fel. Ne a politikai/történelmi szöveg és beszéd legyen a diskurzus »kerete«, az episztemé hanem a szociológia.” (Magyari 2003: 143)

Más, a kilencvenes években szociológus körökben közkeletű megfogalmazásban a szociológia feladata az lett volna, hogy az átetnicizált kisebbségi közélet számára egy semleges, analitikus nyelvet biztosítson, mindegy tehermentesítve azt a *kisebbségi neurózis* alól¹²⁶. A közéleti beszédmód „de-

¹²⁵ Elsősorban a kolozsvári Szociológia Tanszék alkalmazottai.

¹²⁶ A kisebbségi neurózis kifejezést Magyari Tivadar (2000: 95) a következőképpen határozta meg: „kisebbségi neurózis fogalma azzal kapcsolatos, hogy a sajtó dramatizálja a kisebbségi létet, fokozza az etnikai viszonyok problémás voltának érzetét, azt a hétköznapi élet egyik fő problémájaként tematizálja. (A kisebbségi lét persze valóban nem problémamentes, ám a hétköznapi jóval összetettebbek).” Magyari problémája, hogy „gyakran még a tudományos érvek is alárendelődnek a kisebbségi neurózis reflexeinek” (u.o.: 102)

etnicizálására” vonatkozó – véleményem szerint meglehetősen utópisztikus és teljesen súlytalan – program ellenére a mező számára létkérdés volt, hogy saját tárgyára rámutasson. Ez a rámutatás pedig nem lehetett független a módszertani apparátustól. A *romániai magyar társadalom* a szociológia számára akkor vált kézzelfogható entitássá, amikor bizonyos jellemzői az SPSS adatbázisokban megjelentek. A mérések a *társadalmat* a magyar erőcentrummal kommunikáló makroszemlélet számára plasztikussá tették, a másik oldalon pedig ezen etnikailag lehatárolható entitást objektiváló eljárásként működtek.

Ezen a ponton közel kerülünk egyfajta társadalmi-konstruktivista érveléshez. Ez az Erdéllyel foglalkozó irodalomban – számunkra leginkább felhasználható formában – Kántor Zoltánnál jelent meg (Kántor 2000). Kántor azt javasolja, hogy a romániai magyar társadalmat, a Benedict Anderson-féle analógiára, „elképzelt közösségként” próbáljuk megragadni (Anderson 1991). Itt az elképzelt (*imagined*) alatt nem valamifajta fantazmagóriát kell értenünk, amely a valósággal áll szemben, hanem társadalmilag konstruáltat. Az „elképzelt közösség” fogalma nem a vizsgált entitás fiktív jellegére utal (hisz a szociológia által vizsgált társadalmi valóság minden eleme konstruált), hanem azt fejezi ki, hogy az nem „Istentől és örök időktől adott”, ezért érdemes azokra a mechanizmusokra figyelni, amelyeken keresztül folyamatosan újratermelődik. Lényeges elem, hogy az újratermelődés folyamata egy, hatalmi szempontból aszimmetrikus térben zajlik. Kántor arra mutat rá, hogy a *romániai magyar társadalom* nem „képzelt el” egy olyan, magát magyarként definiáló erőcentrum nélkül, amely erre az entitásra a diskurzív, politikai és intézményes befolyását ki akarná terjeszteni. Hangsúlyozom, hogy itt egy sajátos, makro-perspektívában megalkotott társadalomképről, nem pedig a tulajdonképpeni magyar életvilágokról van szó. A magyar erőcentrum felszámolódásával nem a magyarként definiálható életvilágok szűnnének meg Erdélyben, hanem ennek a makroperspektívának a plauzibilitása csökkenne.

A kötet bevezetőjében már említettem, hogy a 2002-es népszámlálások politikai percepciója a társadalomkutatói makroszemlélet, ezen belül pedig a demográfia megerősödéséhez vezetett. Miután az RMDSZ szakított a korábbi, a népszámlálási eredményeket tagadó nyilvános retorikával, az eredményeket elfogadva egy olyan stratégia kidolgozását ígérte, amely a magyar népesség reprodukív képességét fokozza. Ebben a politikai érdekképviselő a társadalomtudományokkal kívánt együttműködni, és ez egy olyan kutatói pozíció megerősödéséhez vezetett,

amely saját tárgyát makro-perspektívából szemléli, illetve a magyar etnikumról mint külön elemezhető entitásról („társadalomról”, „népességről”) beszél. A demográfia egy olyan nyelvezetként kapott kiemelt szerepet, amely – legalábbis a hozzá fűzött remények szerint – képes a népesedési folyamatok leírására, és hozzájárulhat azok adminisztrálhatóvá tételéhez.

A makroszociológia és a demográfia – mivel fogalmi rendszerük történetileg a nemzetállamhoz kötődik – meglehetősen feszes keretbe foglalják a lehetséges asszociációkat. Ezért az etnikai változót kiemelten kezelő makromodellekkel kapcsolatban több ponton kérdések merülnek fel. Kérdés, hogy a demográfia, illetve a makroszociológia fogalmi eszköztára, amelyet egy nemzetállam területi szempontból körülhatárolható népességének/társadalmának a leírására dolgoztak ki, ténylegesen alkalmazható-e egy kisebbségi közösség esetében?

(1) A modern szociológia társadalomfogalmának – amelyhez a demográfia, illetve a makroperspektívájú szociológia módszertani apparátusa kapcsolódik – alapvető összetevője a *territorialitás*. Ludger Pries (2002) a modern szociológia társadalomfogalmát a konténertársadalom fogalommal határozta meg (*container society*), ezalatt egy olyan átfogó mintázatot ért, amely ideáltipikusan magába foglal minden, egy adott földrajzi területen fellelhető interakciót, viszonyt és folyamatot. A konténertársadalom ideáltípusának a területiséggel való viszonyát Kuczi Tibor „társadalomsakk” metaforáján keresztül világíthatjuk meg (Kuczi 1998). Kuczi – Baudrillardra hivatkozva – amellet érvelt, hogy a társadalom modern szociológiában használt fogalmában egyrészt a szinkronikus perspektíva, másrészt a területiségtől való elvonatkoztatás (deterritorializáció) jut szerephez. A szerző a társadalomfogalom deterritorializációjának nevezi azt, hogy a szociológia például egy országos survey kiértékelésekor valójában eltekint az egyének ténylegesen létező, általában lokálisan szerveződő társadalmi kapcsolataitól. Ugyanakkor ezeket a lokális kötéseket/jelentéseket egy nagyon is territotóriális fikcióban, a nemzetállamban/társadalomban oldja fel, akkor is, ha ez egy nemzeti (geohistóriai) sajátosságaitól megfosztott társadalomreprezentáció. Kuczi a szociológia szinkronikus társadalomképét a sakkjátszma metaforán keresztül érzékelteti, ahol egy adott pillanatban nem a játszma története, hanem a bábuk közötti aktuális viszonyok számítanak. Ebben a metaforában a magyar, a román vagy az amerikai *társadalmak* potenciálisan felcserélhetőek, hisz diakrónia nélkül elképzelhető, hogy ezekben egyszer csak ugyanaz a pillanatnyi konstelláció alakul ki. Az azonban axióma, hogy

az a tér, ahol a társadalmat (mint egyidejű pozíciók összességét) leírhatjuk, egy teljes „sakktábla” és csakis egy „sakktábla”, amely jól megfogható, világos határokkal rendelkezik. A társadalom itt – Pries fogalomhasználatára visszatérve – egyfajta „konténer”, struktúrájában (ideáltípusban) az összes játékos közötti összes viszony számít (vagyis a makroszociológia számára a nemzetállam alatti szint önmagában nem érdekes), az pedig egyenesen értelmezhetetlen, hogy egyes játékosok pozícióját a sakktáblán kívüli szereplőkkel fenntartott viszonyok is befolyásolják. A modern nemzetállam tere ebben az ideáltípusban folytonos és homogén, a romániai magyar társadalmat pedig nehéz így reprezentálni. Ha ezt vizualizálni akarjuk, akkor egy olyan Erdélyt ábrázoló etnikai térképet kell elgondolnunk, amelyen csak a magyarok vannak feltüntetve. Térképünkön lesznek sötétebb, vagyis sűrűbben lakott és világosabb, gyérebben lakott területek, és lesznek olyan területek is, amelyek lakatlanok.¹²⁷ Nehezen reprezentálható ez a társadalmi tér úgy, hogy tagjainak a társadalmi viszonyait és interakciót magába foglalja.¹²⁸ Ugyancsak ehhez kapcsolódik egy másik probléma is: az erdélyi magyar társadalomban igen nehezen értelmezhető *a rétegződés kérdése, a státusok rendszere*. Hogyan beszélhetünk a romániai magyar társadalom rétegződéséről, amikor nehéz elképzelni, hogy a mobilitás és a státusreprodukció stratégiái minden esetben ezen az elképzelt entitáson keresztül valósulnak meg? Ha pedig rétegződési elveket és státusrendszert nem tudunk hozzárendelni, akkor nehezen beszélhetünk az erdélyi magyarságról mint *társadalomról* (makroszociológiai értelemben).

(2) Amint a bevezetőben érintettük, a *demográfiában* két ponton vetődnek fel kérdések a migráció és az etnikai keveredés kapcsán. A migráció új formái, amelyeket a transznacionalizmus irodalma állított középpontba, általában kezdik ki a nemzetállami társadalmat mint elemzési egységet. Az etnikai keveredés kapcsán pedig kénytelenek vagyunk azzal szembenézni, hogy a demográfia fogalmi rendszerét egy adott terület teljes népességére, nem pedig egy más etnikumokkal keverten élő kisebbségi népesség mozgásának a leírására dolgozták ki. A következő fejezet ezt a

¹²⁷ Vagy ahogy a régi térképeken megjelenik: „itt oroszok laknak”.

¹²⁸ Brubaker és szerzőtársai felvetik a kérdést, hogy a (kolozsvári) magyar társadalom milyen térbeli metafora segítségével érzékeltethető (Brubaker et alii 2006: 268). Elvetik az enkláv metaforáját, hisz az egyrészt térbeli kontinuitást sugall, holott Kolozsvárott és más román többségű városokban a magyar etnicitásnak nincs területi bázisa, inkább egymástól (földrajzilag) elkülönülő intézményes terekről beszélhetünk. A Székelyföld például természetesen elképzelhető területi enklávéként. Az enkláv e mellett – mondják Brubaker-ék – a belső homogenitás képzetét sugallja, vagyis azt, hogy tagjai egyenlő mértékben élnek az enklávén belül. Ez a szerzők szerint nem igaz, hisz a magyarok egy része vegyes házasságban él, román többségű munkahelyen dolgozik. Ezért a *szigetcsoport* metaforát javasolják, ahol az egyes szigetek egymástól elkülönülő intézményes terek.

két – sajátosan az etnodemográfiát érintő – problémát állítja középpontba, a makroszociológiai perspektíva alkalmazásából adódó egyéb problémákkal (például a rétegződés kérdésével) nem foglalkozik.

III. A romániai magyar demográfia működése és korlátai

A 2002-es népszámlálást követően a romániai magyarokat érintő népesedési folyamatok a közpolitikai érdeklődés, vagy legalábbis a politikai retorika homlokterébe kerültek. Ez az érdeklődés Erdélyben a demográfia pozícióinak megerősödését hozta magával. Miután a népszámlálás eredményei a szakemberek (és a politikai elit) várakozásainál nagyobb népességfogyást jeleztek, a kibontakozó etnodemográfiai kutatás főként a két népszámlálás közötti népességveszteség okaira kérdezett rá. Az ideiglenes eredmények közzétételét követően Varga E. Árpád (2002a) a *Magyar Kisebbségben* írt vitaindítójára több, a területen érdekelt kutató válaszolt.¹²⁹ A vita nyomán kikristályosodott egy modell, amely az erdélyi magyar népesedést három tényező: a természetes népmozgalom, a migráció és az asszimiláció eredőjeként láttatta. A *Magyar Kisebbségben* megjelent tanulmányok szerzői közül többen arra törekedtek, hogy a népességfogyásban a három tényező arányára mutassanak rá (Varga 2002a, Veres 2002b), felvetődött azonban, hogy a mechanikus szétválasztás helyett az egyes tényezőket az egymáshoz való kölcsönös viszonyukban kellene vizsgálni. Ezt a demográfusok a kohorszkomponens módszer adaptálásával kísérelték meg elérni. (Hablicsek–Tóth–Veres 2005; Csata–Kiss 2007).

A módszer mellett, hogy az 1992 és 2002 közötti népmozgalmi események pontosabb leírására adott módot, megteremtette a közpolitikai szempontból igencsak jelentőségteljes népesség-előreszámítások lehetőségét. A demográfiával szembeni elvárások egy olyan koherens modell iránti igényt fogalmaztak meg, amely segítségével a népesedési folyamatok leírhatók, előrejelezhetők, és amely hozzájárulhat egy, a magyar népesség reprodukív képességét javító stratégia kidolgozásához. A népesség-előreszámítások, ha a magyar népesség reprodukív képességét fokozó stratégia kidolgozásához nem is, de a magyar nyelvű intézményrendszer (elsősorban az iskolahálózat) tervezhetőségéhez hozzájárulhatnak. Ez az a perspektíva, amelyből a magyar népesség alakulásának kérdése relevánsnak mutatkozik.

A következőkben – mielőtt a demográfia eszköztárának adaptálásából származó módszertani problémákra kitérnék – a Csata Istvánnal közösen végzett (Csata–Kiss 2007) népesség-előreszámításunk néhány eredményét mutatom be. Az előreszámítást a magyar nyelvű középfokú oktatással rendelkező városok

---

¹²⁹ Benedek (2002), Sebők (2002), Horváth (2002a), Kiss (2002), Szilágyi N. (2002), Veres (2002b).

vonzáskörzeteire is elvégeztük, kiemelten kezelve a különböző iskolai szintekre belépő magyar gyermekek számának az alakulását.

1. Az erdélyi magyar népesség demográfiai előreszámítása¹³⁰

a. A népességreprodukció és etnicitás összefüggésének vizsgálata

A reprodukció etnikai különbségeinek vizsgálata az Egyesült Államokban rendelkezik a legerősebb hagyománnyal. A kutatások elsőbb a feketék, majd a spanyol ajkúak magasabb termékenységének az okaira kérdeztek rá. Forste és Tienda (1996) alapján elmondható, hogy a kutatások „első generációja”, vagyis a hatvanas-hetvenes évekbeli vizsgálatok (Goldscheider–Uhlenberg 1969; Uhlenberg 1973; Bean–Marcum 1978; Johnson 1979) az egyes etnikumok eltérő termékenysége mögötti társadalmi okokat vizsgálták. Érdekes különválasztanunk az első gyermekvállalás időzítésére és párkapcsolati kontextusára,¹³¹ valamint a befejezett termékenység szintjében mutatkozó különbségre vonatkozó kérdésfeltevést.

A vizsgálatokat három fő hipotézis orientálta: a társadalmi és gazdasági pozíció, a kisebbségi státus, illetve a kulturális jellemvonások hipotézise. (1) Az első hipotézis a termékenység etnikai különbségeit az egyes etnikumok eltérő réteghelyzetéből vezette le. E szerint a reprodukciós viselkedést elsősorban a társadalmi-gazdasági státus határozza meg, az egyes etnikumok között meglévő különbség pedig az etnikai hovatartozás és a réteghelyzet egymásra tevődéséből/átfedéséből adódik. Vagyis például a feketék magasabb termékenysége és korábban történő gyermekvállalása azzal függ össze, hogy az iskolázatlanok között, illetve a leszakadó csoportokon belül felülreprezentáltak. A hipotézis nagy előnye, hogy könnyen ellenőrizhető. Amennyiben vannak az etnikai hovatartozásra, a réteghelyzetre és a termékenységre vonatkozó adataink, annyit kell tennünk, hogy az azonos réteghelyzetű csoportokon belül hasonlítjuk össze az egyes etnikumok reprodukciós magatartását. (2) A kisebbségi státus hipotézise szerint a kisebbségi csoporthoz való tartozás (a csoport mobil tagjainál) negatívan hat a termékenységre. A hátrányos helyzetű csoporthoz tartozó, de mobil családok a családméret redukálásán keresztül kompenzálják a mobilitás költségeit. Ezzel a hipotézissel

¹³⁰ A fejezetben bemutatott népesség-előreszámítás előfeltevéseit, eredményeit és közpolitikai következményeit Csata Istvánnal (Csata-Kiss 2007) közös kötetünkben részletesen bemutattuk.

¹³¹ A kisebbségi nők/lányok korai, házasságon kívüli gyermekvállalása jelentette az egyik fő csapásirányt.

magyarázták, hogy a középosztályba emelkedő feketék termékenysége alatta maradt a szintén középosztálybeli fehér családokénak. (3) Végül, a kulturális jellemvonásokra fókuszáló hipotézis szerint a kisebbségi csoportok magasabb termékenysége az azt fenntartó kulturális örökséggel, illetve a nagy családot az egyéni mobilitás elé helyező normarendszerrel magyarázható.

Forste és Tienda szerint a vizsgálatok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az egyes etnikumok eltérő reprodukciós magatartását, annak időbeli változásával együtt dokumentálják, azonban az okok meghatározásában kudarcot vallottak (i. m. 114). Ennek oka szerintük az, hogy az eltérő társadalmi státus hatásának kiszűrése után is megmaradó etnikai különbségeket egyfajta reziduummként kezelték. Vagyis az „etnikumok közötti kulturálisan meghatározott különbség” kategóriájába utalták mindazt, amit a strukturális változókat felvonultató regressziós modellek nem tudtak magyarázni. A kulturálisan determinált különbségek így anélkül váltak a modellek részévé, hogy a kulturális elemek termékenységre való hatását konkretizálták volna. Így a vizsgálatok nem kerültek közelebb azokhoz a konkrét mechanizmusokhoz, amelyeken keresztül az etnikai különbségek megnyilvánulnak, fennmaradnak, vagy éppen elmosódnak.

Európa nyugati felében a reprodukció és az etnikai hovatartozás vizsgálata újabban a bevándorlással összefüggésben értékelődött fel. Ezek a vizsgálatok szintén elsősorban a termékenység különbségeire fókuszáltak, és a különböző, nem európai eredetű bevándorló népessegek szignifikánsan magasabb termékenységét mutatták ki (Kahn 1994; Schoenmaeckers–Lodewijckx–Gadeyne 1999; Coleman 2006). A fő kérdés az volt, hogy bevándorló és a befogadó népesség termékenysége közötti különbségek időben miként változnak, a bevándorlók milyen gyorsan és milyen mértékben veszik át környezetük reprodukciós mintáit. Érdeemes kiemelni, hogy ez utóbbi összefüggés modellezésére elterjedtek az etnikailag tagolt népesség-előreszámítások (Coleman–Smith 2003).

Kelet/Európában, bár itt nem a bevándorlás okozta társadalmi problémák és félelmek motiválják, az etnikai különbségekkel foglalkozó demográfia fő fókuszát szintén a termékenység képezi. A volt Jugoszláviában és Bulgáriában elsősorban az őshonos muzulmán populációk (albánok, törökök, boszniai muzulmánok), Romániában, Magyarországon és Szlovákiában pedig a romák magasabb termékenysége problematizálódik. Ez utóbbi három ország mindegyikében készült a romákra fókuszáló népesség-előreszámítás (Ghețău 1996; Vano 2002; Hableček

2007). Ezen előreszámítások közös jellemzője, hogy a népmozgalmi folyamatokból, ezen belül elsősorban a romák magasabb termékenységből¹³² adódó különbségeket modellezik, és eredményként a cigány népesség számának és arányának meredek emelkedését prognosztizálják. A természetes népmozgalomra való kizárólagos fókuszálás egyben az előreszámítások leggyengébb pontja. Hablicsek egyik korábbi előreszámításával kapcsolatban Neményi Mária a következőket írta:

„A kiindulópontok közé került annak leszögezése, hogy »a roma népességet sem az asszimiláció, sem a nemzetközi vándorlás érdemben nem fogja érinteni«, tehát a szerző zárt népességgel számolt. Vajon csak az egyszerűbb számíthatóság kedvéért, vagy Kasszandraként a szerző tudja, hogy a kiszorítás, a marginalizáció, a szegregáció az elkövetkező 50 évben is fennmarad?»
(Neményi 1999)

Átfogalmazva, ezek az előreszámítások egyáltalán nem reflektáltak azokra a problémákra, amelyek a demográfiai eszköztár kisebbségi népességekre történő adaptálásából erednek. Egy kisebbségben lévő etnikum lélekszámának alakulását a termékenység és a várható élettartam mellett az identitásválasztás és az asszimilációs folyamatok is meghatározzák. A cigány népességre vonatkoztatva, amelyet a szerzők a környezet meghatározását (heteroidentifikáció) elfogadva határoztak meg, a termékenység szintje mellett az is kérdés, hogy ezek a – klasszifikációs küzdelmek nyomán létrejövő – meghatározások a jövőben hogyan, milyen irányba változnak.

b. Az előreszámítás technikai paraméterei¹³³

A romániai magyar népesség előreszámításakor az előbbi, a romákra vonatkozó példákhoz viszonyítva könnyű a feladat, ugyanis kiindulópontként elfogadhatók a 2002-es romániai népszámlálás nem, korév és nemzetiség szerinti adatai.¹³⁴ A számításokat, a kohorszkomponens módszert alkalmazva,¹³⁵ húsz és harminc éves időtávra végeztük el. A kohorszkomponens módszer standard algoritmusához képest –

¹³² Mindhárom előreszámítás számol a halandóság különbségeivel is, nevezetesen a romák esetében a teljes népességénél 8-10 évvel alacsonyabb születéskor várható élettartammal számolnak.

¹³³ A fejezet további részében többes szám első személyt használok, mivel a népesség-előreszámítást Csata Istvánnal közösen készítettük.

¹³⁴ A bukaresti Statisztikai Hivatal közlése szerint bontásban bocsátotta rendelkezésünkre.

¹³⁵ Egy olyan, általunk létrehozott szoftvert használtunk, amely a népmozgalmi folyamatokat befolyásoló egyes tényezőkre tetszőleges hipotézisek lefuttatását tette lehetővé.

amely a halálozással, a születéssel és a vándorlással számol – figyelembe vettük az *etnokulturális és demográfiai értelemben vett reprodukció közötti különbséget*. Ezzel a kisebbségi népekre történő adaptáció problémáját kívántuk áthidalni. A kérdést részletesen tárgyalja majd az utolsó fejezet. Az előreszámítást három szinten végeztük el: a teljes erdélyi magyar népesség, az egyes megyék, illetve 42 úgynevezett oktatási kistérség szintjén, amely alatt a magyar nyelvű középfokú oktatásnak helyet adó települések vonzáskörzetét értettük.¹³⁶ A teljes erdélyi népességre az alapváltozat mellett három alternatív forgatókönyvet futtattunk le.¹³⁷

c. A népmozgalmi folyamatok és a jövőre vonatkozó hipotézisek

A következőkben röviden azok a demográfiai jellemzők/folyamatok kerülnek bemutatásra, amelyek a romániai magyar népesség alakulását befolyásolják. Nyilvánvalóvá válik majd, hogy mivel a termékenység és a várható élettartam lényegileg nem különböznek az országos átlagtól, a fenti példákkal ellentétben nem a reprodukív magatartás különbségei okozzák a magyar népesség eltérő fejlődését. A tisztázandó módszertani problémák mellett ez indokolja, hogy a népesség-előreszámítás bemutatása után (az előbbiekben vázlatosan ismertetett szakirodalommal szemben) nem a termékenység nemzetiségi különbségeire, hanem a migrációs és asszimilációs folyamatokra esik a hangsúly.

i. Termékenység és halandóság

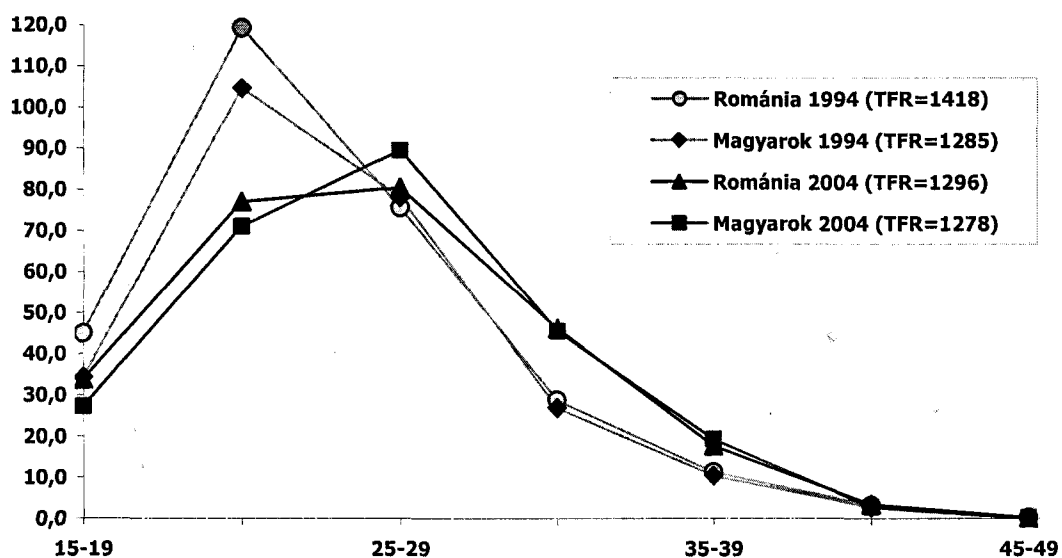
Bár az erdélyi magyar népesség egyszerű generációs újratermelődéséhez elégtelen reprodukció elsőrendű oka az alacsony termékenység, a mutató értéke

¹³⁶ Ez utóbbiakat a Magyar Állam által folyósított Oktatási-nevelési Támogatására benyújtott pályázatok adatbázisát felhasználva alakítottuk ki. Az igénylési űrlapon ugyanis szerepel a pályázó szülők állandó lakhelye és a helység, ahova a diákok iskolába járnak. Szintén a közpolitikai hasznosíthatóság indokolta, hogy a számítások – pontosabban az eredmények megjelenítése – során kiemelten az egyes oktatási szintekre belépőket.

¹³⁷ Az első és a második, a „magas verzió” és az „alacsony verzió” a női termékenység és a születéskor várható élettartam tekintetében tért el az alapváltozattól, míg a migráció nélküli verzióban a természetes népmozgalmi folyamatok megegyeztek az alapverzióval, de nulla összegű migrációs egyenleggel számoltunk. A megyék és a kistérségek szintjén csupán az alapváltozatot és a migráció nélküli verziót futtattuk le. Ez utóbbival a migráció kumulált – vagyis a közvetlen népességvesztésen túl, a születéskiesésben és a korstruktúra torzulásában megnyilvánuló – demográfiai hatását próbáltuk modellezni. Mindhárom szinten előreszámítottuk a teljes népességet is. Itt egyetlen verzió volt. A magyarok arányának alakulását ennek a magyar népességre kialakított alapváltozattal való összevetésén keresztül vizsgáltuk.

román–magyar viszonylatban nem különbözik.¹³⁸ Már érintettük, hogy az 1967–1989 közötti időszakban a magyar és az országos termékenység közötti különbség az abortuszrendeletet és annak szigorításait követően nőtt meg. Jelenleg a román és magyar nők termékenysége hasonló értéket mutat (lásd 11. ábra).¹³⁹ A korcsoport-specifikus termékenységi együtthatók a Kelet-Európában általános trendeknek megfelelően alakultak, vagyis a termékeny életszakasz második fele értékelődött fel. Ezzel felbomlott a múlt rendszerre jellemző domináns reprodukciós modell (Ghețău 1981, 1987, 1997; Trebici–Ghinoiu 1986; Kligman 2000a), amelyet a kvázi-univerzális házasságkötés mellett a házasság utáni néhány évben történő gyermekvállalás jellemzett.

14. ábra. A korcsoport-specifikus termékenységi arányszámok a romániai nők és a romániai magyar nők esetében 1994-ben és 2004-ben

Forrás: INS, saját számítás

Az előreszámítás során használt hipotézisünk az volt, hogy az utóbbi években megfigyelt trendek folytatódnak, így, miközben a termékeny életszakasz második fele értékelődik fel, a TFR szintje enyhén emelkedni fog. Az alapverzió szerint 2022-re

¹³⁸ A női termékenység nemzetiség szerinti különbségeinek meghatározásában több adatsort használtunk fel. Egyrészt a koréves bontásból (amely közszétszinten állt rendelkezésünkre), következtetni tudtunk az előző évek születésszámaira. Másrészt a Statisztikai Hivataltól kézhez kaptuk az 1992 és 2005 közötti periódusra a gyermek nemzetisége és az anya életkora szerint bontott népmozgalmi adatokat is. Mivel a születésszámokban a népmozgalmi és a népszámlálási adatsor között eltérések tapasztalhatók, a népmozgalmi adatsort a születésszámok tekintetében korrigáltuk, miközben a születések korcsoportok közötti megoszlását megtartottuk. E mellett, a születésszámok meghatározáskor tekintetbe kellett vennünk, hogy a magyar nők által szült és a magyarként regisztrált gyermekek száma között eltérések vannak. A termékenységi arányszámokat ezen különbség miatt a biológiai és az etnikai reprodukció arányát kifejező asszimilációs indexel is korrigáltuk. Erről a részletesen szó lesz a III/3 fejezetben (lásd még Szilágyi 2002; Szilágyi 2004; Kiss 2006).

¹³⁹ Lásd még Ghețău (2004a).

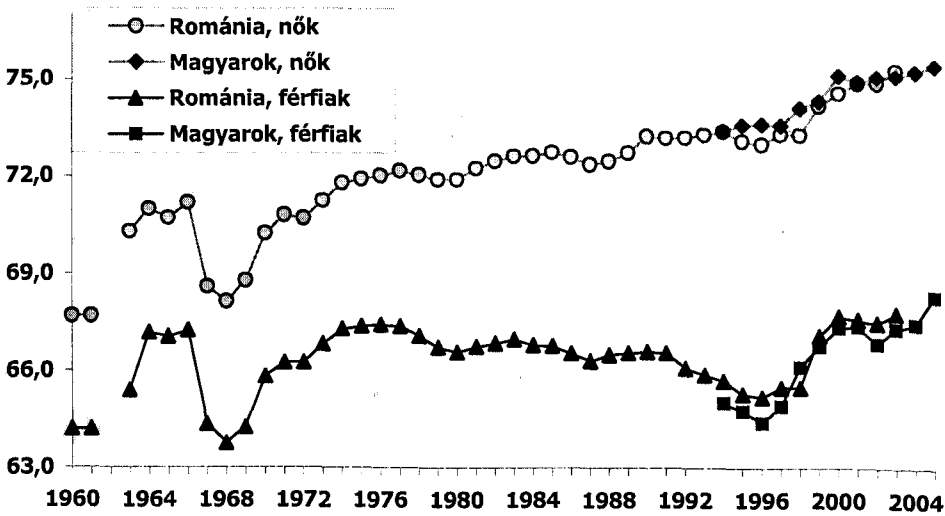
eléri az 1,5-ös, 2032-re pedig az 1,7-es szintet. Alternatív hipotézisként: a magas verzió szerint az emelkedés kissé nagyobb mértékű és gyorsabb lesz, az alacsony verzió szerint pedig a TFR értéke a 2005-ös évre számított szinten marad.

4. táblázat. A romániai magyar nők termékenységének alakulása az előreszámítás hipotézisei szerint

	2002	2022	2032
Alapváltozat	1,23	1,5	1,7
Magas verzió	1,23	1,7	1,8
Alacsony verzió	1,23	1,31	1,31

A magyarok halandósága szintén nem különbözik jelentősen az országos átlagtól.¹⁴⁰ Bár a férfiak várható élettartama némileg alatta marad az országos átlagnak, a nőké pedig kis mértékben felülmúlja azt, a tendenciák hasonlóak. 1996 óta mindkét nem esetében emelkedés tapasztalható.

15. ábra. A születéskor várható élettartam alakulása a romániai és a magyar népesség esetében nemek szerint

Forrás: INS, saját számítás

Az előreszámítás során azt feltételeztük, hogy a várható élettartam emelkedése folytatódik. Az alapváltozat szerint 2022-ig a nők várható élettartama 79, a férfiaké 73 évre emelkedik. Ez a férfiak esetében 6, a nők esetében 4 éves emelkedést jelent. Így

¹⁴⁰ A halandóság vonatkozásában az elhalálozottak korcsoportja, neme és nemzetisége szerint bontott népmozgalmi adatokból indultunk ki. Ezeket a 1994–2005 közötti periódusra vonatkozó adatokat, akárcsak a születésszámokat, a Statisztikai Hivatal bocsátotta rendelkezésünkre. Az adatokból kiindulva, a 2002-es évre elkészítettük a magyar férfi és női népesség rövidített halandósági tábláit megye, és azon belül településtípus szerint.

a születéskor várható átlagos élettartam megközelítené a 2002-ben, a bővítés előtti 15 EU tagállamra jellemző szintet. Az alapverzió szerint 2022 és 2032 között a növekedés tovább folytatódik. Az előreszámítás végpontján a férfiak várható élettartama eléri a 76, a nőké pedig a 82 évet. Az alacsony verzió szerint a férfiak várható élettartama 2022-ig 3, a nőké 1 évvel emelkedik. A következő 10 évben mindkét nem esetében újabb 3 éves emelkedéssel számoltunk. A magas verzió szerint 2022-ig a férfiak esetében az emelkedés 9, a nők esetében 7 éves, amelyhez 2032-ig újabb 3-3 év adódik.

5. táblázat. A születéskor várható élettartam alakulása az előreszámítás hipotézisei szerint

	Férfiak			Nők		
	2002	2022	2032	2002	2022	2032
Alapváltozat	66,8	73	76	75	79	82
Magas verzió	66,8	76	79	75	82	85
Alacsony verzió	66,8	70	73	75	76	79

ii. A korszerkezet

A jövőbeli magyar népességfejlődés országoshoz viszonyított különbségeinek első oka a kedvezőtlenebb korszerkezet. Az 1967 és 1989 között érvényben lévő abortusztilalom – illetve tágabban a Ceauşescu-rendszer népesedéspolitikája – következtében a rendszerváltáskor Románia népessége európai viszonylatban fiatalnak számított. Ez igaz volt a romániai magyarok vonatkozásában is. A kilencvenes évektől azonban a születésszám nagyarányú csökkenése és az elvándorlás következtében gyors előregedési folyamat indult be. Ez a magyar népességet, amelyen belül az idősök már 1992-ben is nagyobb arányt képviseltek, fokozottan érintette.

6. táblázat. A romániai és a romániai magyar népesség korszerkezete 1992-ben és 2002-ben

	Átlagos életkor (év)		0-19 éves (2002)	65 év felett (2002)
	1992	2002		
Románia	35.1	37.8	25,2%	14,1%
Romániai magyarok	37.8	40.3	21,6%	16,3%
Székelyföld	36.3	38.9	23,9%	15,1%
Partium	37.3	39.5	22,6%	14,9%
Észak-Erdély	39.7	42.4	18,1%	18,0%
Dél-Erdély	39.4	43.4	16,9%	18,8%
Bánság	41.9	44.7	15,6%	21,1%

Forrás: INS

A nemzetiség szerinti különbségek mellett a magyar népességen belüli regionális eltérések is jelentősek. A nagyobb arányban magyarok által lakott régiók, így a Székelyföld, illetve Partium korösszetétele jóval kedvezőbb az előregedett szórványrégiókénál. Ez a tény nagymértékben meghatározza a reprodukciós esélyekben mutatkozó regionális különbségeket is.

iii. A migrációs egyenleg alakulása

A népesség-előreszámítások során a migráció előrejelzése meglehetősen problematikus. Egyrészt a ki- és bevándorlás nagyságrendje semmilyen formában nem köthető az emberi életciklus biológiai adottságaihoz, másrészt pedig – a termékenységet és a halandóságot meghatározó hosszabb távú társadalmi trendekhez viszonyítva – a migráció okai esetlegesek. Emiatt valójában semmit nem tudunk arról, hogy 10-15 év múlva milyen vándormozgalmi trendek fognak érvényesülni. A nehézségek ellenére, amennyiben az utóbbi évtizedek erdélyi magyar népmozgalmát, illetve a várható folyamatokat modellezni akartuk, a migrációs mozgásokat mindenképpen számszerűsíteniünk kellett.

A kibocsátó ország kivándorlási adatainál a bevándorlási statisztikák kétségtelenül jobb megközelítést adnak, annak ellenére, hogy – a Románia esetében nagy volumenű – illegális bevándorlást és munkavállalást nem tükrözik. Amennyiben azonban a külföldi bevándorlási adatokat felhasználva a magyarok migrációjára akarunk következtetni, abba ütközünk, hogy ezek (szemben a román kivándorlási statisztikákkal) csak a bevándorlók állampolgárságát tartalmazzák. Egyedüli támpontként a magyarországi bevándorlási statisztikák szolgálnak. Bár ezekben is

csak az állampolgárság jelenik meg, különböző felmérésekből (Tóth 1997; Gödri 2004; Gödri-Tóth 2005) tudjuk, hogy a Romániából érkező bevándorlók döntő többsége (mintegy 95 százaléka) magyar nemzetiségű.

7. táblázat. A Magyarországra bevándorlók 1987–2001 között

	Összes bevándorló	Romániából		Szomszédos országokból összesen	
1987	8 312	2 087	25,10%	2 738	32,94%
1988	23 438	17 818	76,00%	18 497	78,92%
1989	33 628	26 605	79,10%	27 392	81,46%
1990	37 125	29 617	79,80%	30 253	81,49%
1991	22 861	10 940	47,90%	15 580	68,15%
1992	15 046	6 489	43,10%	11 298	75,09%
1993	16 338	6 068	37,10%	12 670	77,55%
1994	12 718	4 272	33,60%	8 379	65,88%
1995	13 957	5 101	36,50%	8 178	58,59%
1996	13 702	4 161	30,40%	6 889	50,28%
1997	13 247	3 979	30,00%	6 646	50,17%
1998	15 990	5 504	34,40%	9 474	59,25%
1999	20 068	7 845	39,10%	13 538	67,46%
2000	20 119	8 894	44,20%	14 300	71,08%
2001	19 406	10 091	52,00%	14 256	73,46%
2002	20 308	10 648	52,43%	13 714	67,53%
2003	17 972	10 307	57,35%	14 105	78,48%
2004	19 365	9 599	49,57%	13 331	68,84%
1987-2004	343 600	180 025	52,39%	241 238	70,21%

Forrás: Gödri 2004, 128; KSH 2005.

A Magyarországra 1987–2004 között bevándorló román állampolgárok számát ismerjük, erre a periódusra korcsoport és nem szerinti bontásban is vannak adatok. Az adatok az 1987–1991 közötti elvándorlási és menekülthullámot, illetve a kilencvenes évek kisebb mértékű, de folyamatos elvándorlását fedik le. A teljes periódusra a Magyar Belügyminisztérium közel 180 000 romániai bevándorlóról számolt be, amely az összes bevándorló 52 százalékát tette ki. Ezek a statisztikák nem tartalmazzák az illegális bevándorlókat, illetve munkavállalókat. A nem Magyarország fele történő kivándorlásra vonatkozóan, amely legalábbis a munkavállalás szintjén növekvő tendenciát mutat, semmilyen egzakt adat nincs. Horváth (2004: 85) alapján az erdélyi magyarokat ért migrációs veszteséget 1977–1992 között 120 000 főre becsülhetjük.

Ebből a 97 500 fős veszteség a nyolcvanas évek második felében beinduló migrációs és elvándorlási hullámnak tudható be.

A magyar bevándorlási statisztikákban 1992–2001 között 62 404 romániai bevándorló jelenik meg. Számuk (miként az összes bevándorlóé) a kilencvenes évek közepén volt a legalacsonyabb, majd 1998-tól kezdve emelkedni kezdett, 2001-re elérte a 10 000-et, arányuk pedig meghaladta az összes bevándorló felét. Az 1998–2001 közötti növekedés mögött részben a magyar bevándorlási politika, pontosabban a hivatali gyakorlat változása áll. Ez minden valószínűség szerint összefügg azzal az új népesedés- és migrációpolitikai koncepcióval, amely a kilencvenes évek közepétől nyert teret Magyarországon.¹⁴¹ A bevándorlók számának növekedése mellett 1997-hez képest a környező országokból érkező (döntően magyar nemzetiségű) bevándorlók aránya 50-ről 72 százalékra, a Romániából érkezők aránya pedig 30-ról 52 százalékra emelkedett.

1992–2002 között a migráció a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójához viszonyítva mérséklődött, de továbbra is jelentős maradt. A fő célországgént megjelenő Magyarország hivatalos bevándorlási statisztikaiban 1992–2002 között 62 404 bevándorló jelenik meg.¹⁴² Horváth István (2004, 2005) a teljes erdélyi magyar népesség vonatkozásában 1992–2002 között 90 000 fős migrációs veszteséggel számol, amit a természetes népmozgalmi adatokból kiinduló számítások is megerősítenek (Kiss 2004a, 2004b).

2002 óta a Magyarországon hivatalosan letelepedők éves száma meghaladja az 1992–2002 közötti átlagot. A statisztikákban megjelenők egy jelentős része azonban minden bizonnyal már korábban datálható magyarországi tartózkodását legalizálta (lásd. Gödri–Tóth 2005). Egy másik fontos fejlemény, hogy az ezredforduló óta a magyarok külföldi munkavállalásában felértékelődött Nyugat-Európa, miután a román többségű vagy vegyes településeken élő magyarok jelentős része bekapcsolódott a románok által kialakított migrációs hálózatokba (Kiss–Csata Zs. 2004).

Hipotézisünk szerint 1992–2002 között évi átlagban 5,5 ezrelékes negatív migrációs egyenleggel számolhatunk. Az alapverzió tekintetében azt feltételeztük, hogy ez az 5,5 ezrelékes migrációs veszteség csak hosszú távon és lassú ütemben csökken. Feltételezésünk szerint 2032-ben 4 ezrelékes lesz.

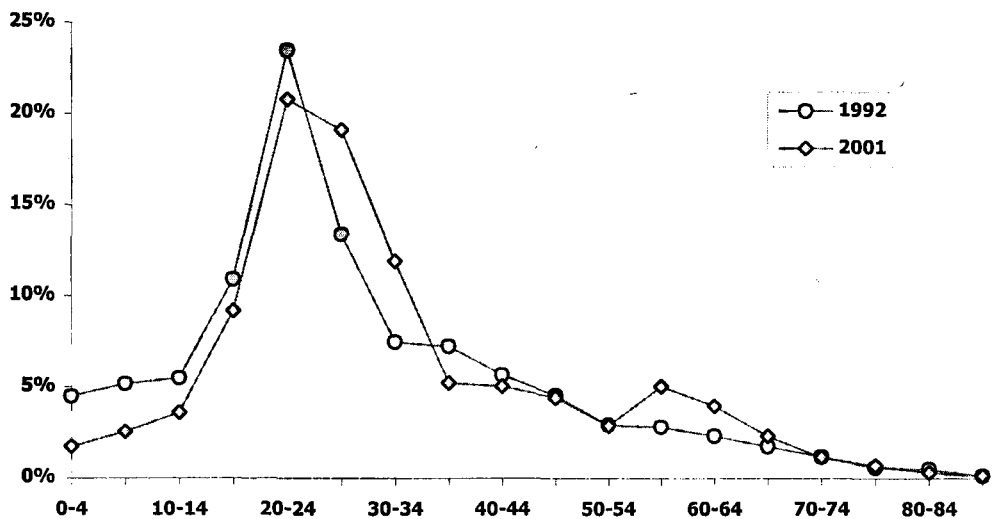
---

¹⁴¹ A III/2 fejezetben látni fogjuk, hogy ezzel párhuzamosan a magyarországi demográfiai előreszámításokban is felértékelődött a migráció.

¹⁴² A Magyarországon letelepedő román állampolgárok 90-95 százaléka magyar nemzetiségű (Tóth 1997; Gödri–Tóth 2005)

A migrációs folyamatokban résztvevő népesség (mint általában) dominánsan a fiatal, aktív, demográfiai szempontból pedig reprodukzív életszakaszban lévő csoportokból kerül ki. Ez derül ki a romániai magyar migráns népességgel kapcsolatban egyedülként elérhető nyilvántartásból is, amely a Magyarországra hivatalosan bevándoroltakra vonatkozik. A magyarországi statisztikákban, ezen tendencia mellett, az 1992–2002 közötti periódusban a legjelentősebb módosulás az időskorúak (nyugdíjkorhatárt elérték) növekvő bevándorlása. Ez az ún. szekundér migráció jelenségéhez köthető, vagyis, hogy egyes szülők a korábban Magyarországra vándorolt gyermekeiket követték, ezeket a gyermekekhez való közelség és/vagy az előnyösebb magyar nyugdíjrendszerbe való bekapcsolódás lehetősége egyaránt vonzott (lásd Gödri 2004; Gödri–Tóth 2005).

16. ábra. A Magyarországra bevándorló román állampolgárok korcsoportos megoszlása 1992-ben és 2001-ben

Forrás: KSH

A migráns népesség kor szerinti összetételének meghatározáskor a Magyarországra bevándorló román állampolgárokat jellemző, 1992–2001 közötti megoszlásokból indultunk ki.

A belső és a nemzetközi migrációra vonatkozó, regionálisan és nemzetiség szerint bontott adatok hiányában az 1992 és 2002 közötti periódus népesedési egyenlegéből indultunk ki. Erre a periódusra a természetes népmozgalmi folyamatokat kielégítően tudtuk dokumentálni, így a tényleges és természetes népmozgalom különbségén keresztül a migrációs egyenlegre is következtetni tudtunk. Miután ismertük a születések és a halálozások abszolút számát megye és településtípus szerint (nemzetiségi bontásban), a két népszámlálás közötti tényleges és

természetes népmozgalmi egyenleg alapján kiszámoltuk a migráció volumenét és az átlagos nyers migrációs arányszámokat. A számítás végeredménye a külső és belső migráció egyenlegét együttesen tükrözte.

v. A hipotézisek összefoglalása

Az alábbi táblázat a számítás során alkalmazott hipotéziseket foglalja össze az alapváltozat esetében.¹⁴³ Az eddigiekben az *etnikai reprodukcióra* vonatkozó hipotézisre nem tértünk ki. A táblázatban feltüntetett hipotézissel azt feltételeztük, hogy a magyar nők termékenységéből adódó gyermekszámhoz a ténylegesen magyarként szocializálódó gyermekek száma 100 a 93,6 arányban viszonyul. A veszteség az etnikailag vegyes házasságokon belül keletkezik. Erről a kérdésről a későbbiekben részletesebben is szó lesz.

8. táblázat A népmozgalmi mutatók alakulása az előreszámítás alapváltozata szerint

	2002	2022	2032
Születéskor várható élettartam – férfiak	66,8 év	73 év	76 év
Születéskor várható élettartam – nők	75 év	79 év	82 év
Teljes termékenységi arányszám (TFR)	1,23	1,50	1,70
Etnikai reprodukció (ER)	93,6%	93,6%	93,6%
Migráció	-5,5%		-4%

c. Az eredmények rövid ismertetése

A népesség-előreszámítás teljes erdélyi magyar népességre vonatkozó eredményeit ebben a fejezetben nagyon vázlatosan mutatom be, hisz a jelen kötet témája szempontjából ezek részletezését nem látom szükségesnek.¹⁴⁴ Röviden kitérek azoknak a (köz)politikai szempontból jelentékeny eredményeknek az ismertetésére, amelyek a népesség-előreszámítást elvégzését indokolták (hogyan alakul az egyes

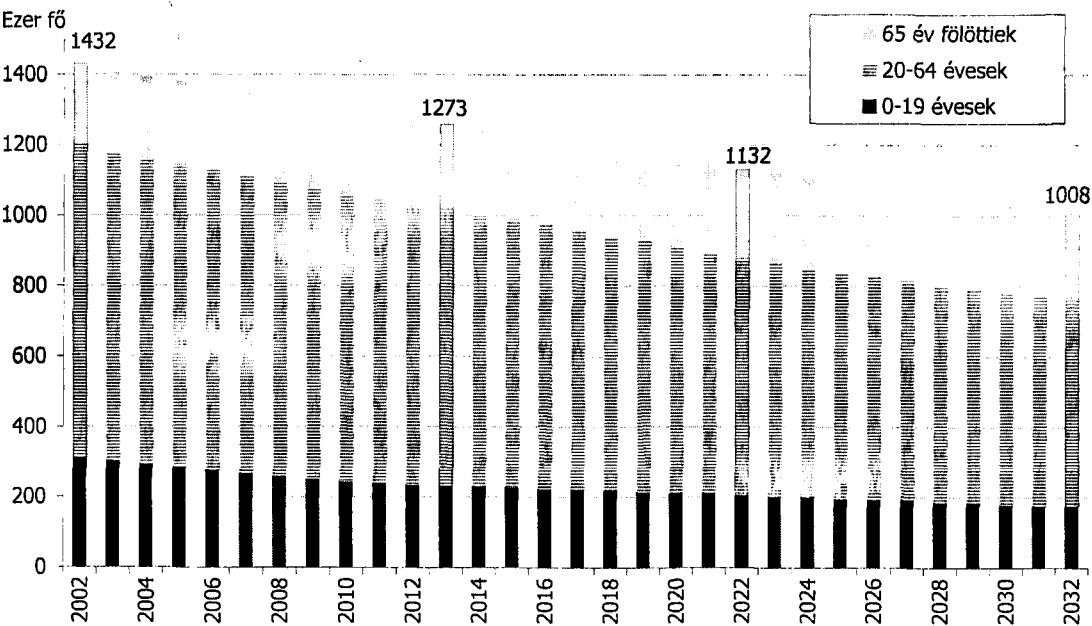
¹⁴³ Az alternatív forgatókönyveket korábban említett kötetünk részletesen tárgyalja.

¹⁴⁴ Ezeket a kérdéseket is részletesen bemutattuk a népesség-előreszámítást tárgyaló kötetünkben (Csata–Kiss 2007: 38–60), amely interneten is elérhető: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2276.pdf

iskolai szintekre belépők, a magyar választók száma stb.). Nagyobb hangsúlyt fektetnek azokra a tényezőkre, amelyek az erdélyi magyarok népesedési perspektíváinak nagymértékű regionális eléréseit magyarázzák.

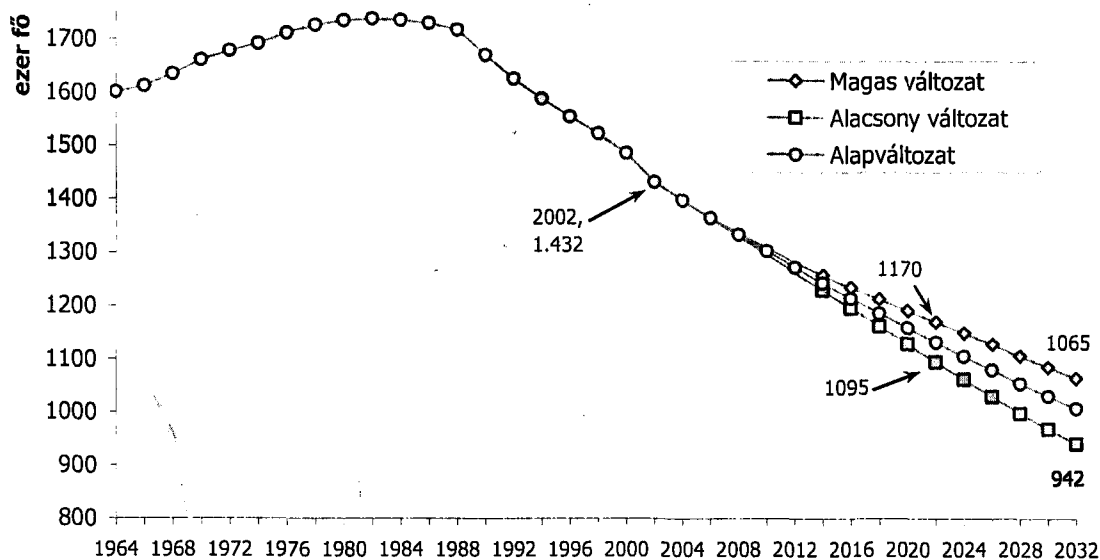
Az alapváltozat szerint a magyar népesség száma Erdélyben 2022-re 1 132 000, 2032-re pedig 1 008 000 főre csökken. Ez 30 év alatt összességében 29,6 százalékos fogyást jelent.

17. ábra. A romániai magyarok várható lélekszáma 2032-ig az alapváltozat szerint

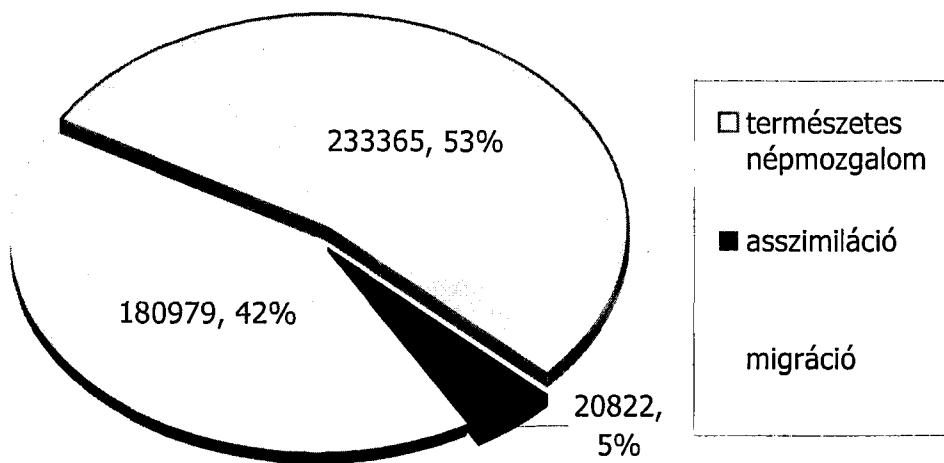
A különböző forgatókönyvek a népesség számára vonatkozóan eltérő eredményekre vezettek. Az alacsony verzió megvalósulása esetén a magyarok száma húsz év múlva valamivel 1,1 millió, harminc év múlva pedig jóval 1 millió alá csökkenne. A magas verzióban 2022-ben 1,17 millió, 2032-ben pedig 1,065 millió lenne a magyarok száma Erdélyben.

18. ábra. A népességszám alakulása a különböző forgatókönyvek szerint

Az alábbi ábra a magyar népesség fogyását okozó tényezők egymáshoz viszonyított arányára mutat rá az alapverzió alapján.

19. ábra. A magyar népesség fogyásának okai 2032-ig az alapváltozat szerint

A felosztás informatív és szemléletes, abból a szempontból azonban félrevezető, hogy a migrációs veszteséghez nem számolja hozzá az előzőekben tárgyalt kumulált hatást. Éppen ezért a migráció hatását az alapváltozat és a migráció nélküli verzió összevetésén keresztül is megvizsgáltuk. E szerint az elvándorlás 2032-ig a magyar népesség fogyását mintegy 193 000 fővel fokozza.

9. táblázat. Az erdélyi magyar népességszám alakulása az alapverzió és a migráció nélküli forgatókönyv szerint 2022-ben és 2032-ben

Év	Év eleji népesség (ezer fő)		Különb -ség (%)	0-19 évesek (ezer fő)		Különb -ség (%)	65 év feletti		Különb -ség (%)
	Alap- változat	migráci ó nélkül		Alap- változa t	migráci ó nélkül		Alap- változa t	migráci ó nélkül	
2002	1431,8		-	308,6		-	232,8		-
2022	1131,9	1273,4	11,1	206,5	233,5	11,5	254,1	268,8	5,5
2032	1007,9	1200,3	16,0	174,0	210,7	17,4	240,6	262,6	8,4

d. Közpolitikai következmények

Az erdélyi magyar elit, illetve az önálló magyar politikai erőcentrum szempontjából a jelenlegi romániai választási rendszerben kulcskérdés a magyar népesség teljes lakosságon belüli aránya. A fő kérdés, hogy a várható demográfiai trendek mellett egy, a romániai magyar szavazatokat megcélzó politikai alakulatnak van-e esélye az 5 százalékos parlamenti küszöb átlépésére? Erre a magyarokra vonatkozó alapváltozat és a Romániára vonatkozó eredmények összevetésén keresztül kíséreltünk meg választ adni.

Eredményeink szerint a magyar népesség Románián belüli aránya csökkenni fog, ez azonban a következő 30 évben nem eredményezi azt, hogy ez az arány a teljes vagy a választókorú népességen belül 5 százalék alá essen. Az előreszámított periódus alatt várhatóan 7 parlamenti választást fognak tartani. Amennyiben a magyar elit egyben tudja tartani szavazótáborát ebben a periódusban, minden esélye megvan az 5 százalékos parlamenti küszöb átlépésére.

10. táblázat. A magyarok aránya a teljes és a választókorú népességen belül

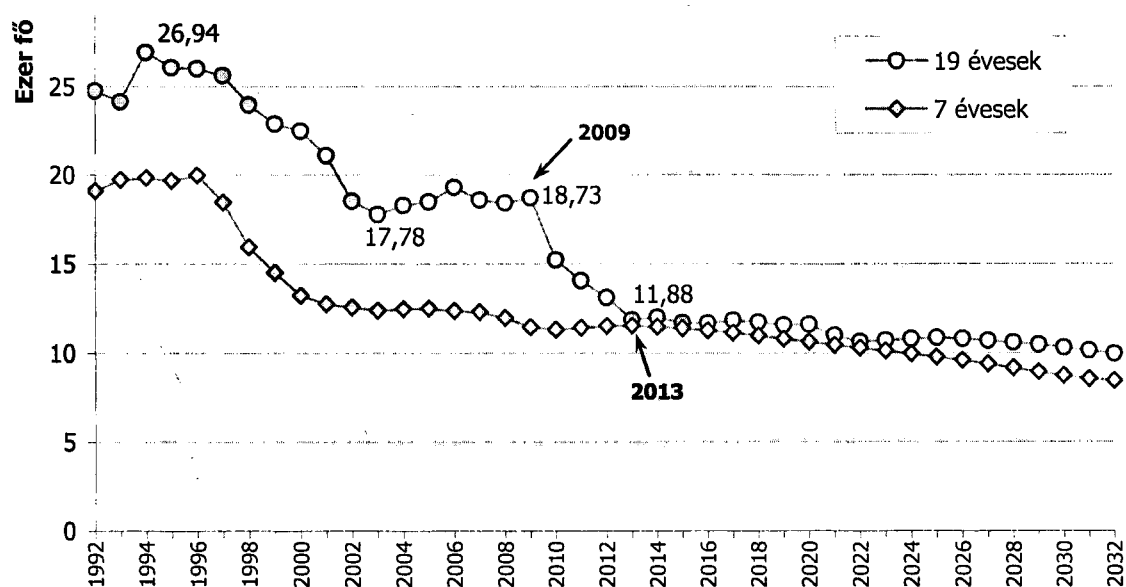
Év	Magyarok		Románia		Magyarok aránya	
	Teljes népesség (ezer fő)	Választók	Teljes népesség	Választók	Teljes népesség	Választók
		Száma (ezer fő)				
2002	1431,8	1159,6	21 681,0	16 833,5	6,6%	6,9%
2004	1397,7	1141,8	21 395,9	16 820,3	6,5%	6,8%
2008	1334,2	1111,6	20 887,7	16 872,9	6,4%	6,6%
2012	1273,7	1064,4	20 398,7	16 562,7	6,2%	6,4%
2016	1214,9	1014,6	19 908,2	16 166,2	6,1%	6,3%
2020	1158,8	969,0	19 433,7	15 808,7	6,0%	6,1%
2024	1105,6	926,5	18 978,5	15 493,7	5,8%	6,0%
2028	1055,3	889,2	18 543,6	15 252,5	5,7%	5,8%
2032	1007,9	853,7	18 136,7	15 022,5	5,6%	5,7%

Az erdélyi magyar népesség legnagyobb lélekszámú generációi 1967-ben és 1968-ban, az abortusztilalmat követő években jöttek világra. Ezekben az években egy korábbi becslésünk szerint 37 000 körüli magyar gyermek született. Ez a szám a hetvenes években 30 000 körül mozgott, a nyolcvanas évekre pedig 23-27 000 főre csökkent. 1989 és 1993 között igen rövid idő alatt a gyermekszám közel 40%-kal csökkent. Míg 1989-ben még közel 23 000, addig 1993-ban már csak 14 000 magyar gyermek született. Ezt követően a csökkenés már jóval kisebb ütemű volt.

A különböző oktatási szintekre belépők száma értelemszerűen a megfelelő generációk méretének a függvénye. Az 1989 és 1994 közötti születésszám-csökkenés fokozatosan érte el a különböző oktatási szinteket. Azzal számolva, hogy az első osztályosok fele 6, fele pedig 7 éves korában ül be az iskolapadba, láthatjuk, hogy a létszámcsökkenés a általános iskolákat az 1996/1997-es tanévben érte el. A középiskolákban a beiratkozók lélekszámát tekintve, a 2004/2005-ös tanév volt a kritikus pont.

Az egyetemek az 1989 és 1993 közötti születésszám-csökkenést a 2008/2009-es tanévtől kezdődően fogják megérezni. 2009 és 2013 között a 19 éves népesség számításunk szerint 18 728-ról 11 879 főre, vagyis 37 százalékkal fog csökkenni.

20. ábra. A 19 éves, illetve az elemi iskolába lépő népesség száma 1992 és 2032 között (2002–2032: a népesség-előreszámítás alapverziója)

A teljes egyetemista népességen belül a csökkenés természetesen fokozatosabb, de végeredménye hasonló. Az egyetemista korú (19-24 éves) népesség a 2009-es 108 595-ös szintről 2018-ra 68 834-re csökken, amely szintén 37 százalékos apadást jelent.

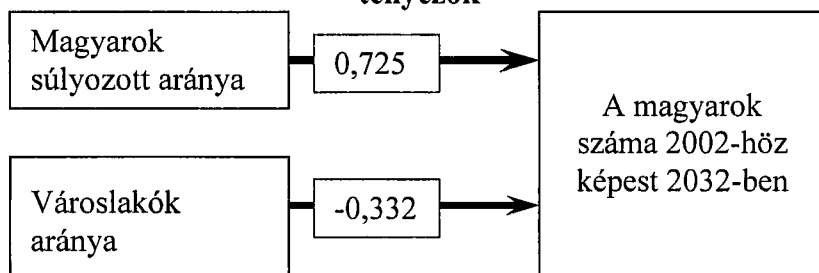
Tekintetbe véve, hogy az érettségivel rendelkező jelentkezők ma is gyakorlatilag kivétel nélkül felvételt nyernek a különböző felsőoktatási intézményekbe, teljes biztonsággal kijelenthető, hogy az erdélyi magyar felsőoktatási rendszer a jelenlegi struktúrájában és a jelenlegi helyszámokkal rövid távon sem tartható fenn.

e. A népesedési kilátások regionális különbségei

Románia teljes népességéhez és Kelet-Európa különböző népességeihez hasonlóan (minden valószínűség szerint) az erdélyi magyar népesség száma is csökkenni fog. Legalább ennyire érdekes azonban, hogy a népesedési perspektívák regionálisan nagymértékben különböznek. Ezek a különbségek más-más kontextuális változók mentén írhatók le, amelyek közül legfontosabb a magyarok aránya az adott régió belül, illetve az, hogy a magyaroknak mekkora része él urbánus környezetben.

Ezeknek a hatásoknak a vizsgálatára egy regressziós modellt építettünk fel. Azt vizsgáltuk, hogy a 42 kistérség szintjén a népességfogyás arányában megmutatkozó különbségeket milyen mértékben magyarázza a magyarok régióon belüli súlyozott aránya,¹⁴⁵ illetve a városlakók aránya a magyar népességben belül. A kétváltozós regressziós modell a variancia 88 százalékát magyarázta. A két változó közül a magyarok arányának volt nagyobb magyarázóereje. Vagyis a magyarok népesedési kilátásai kedvezőbbek a döntően rurális régiókban, illetve ott, ahol a magyarok nagyobb arányban élnek, de ugyanez fordítva is érvényes: a népesedési kilátások kedvezőtlenebbek városos, illetve ott, ahol a magyarok kisebbségben és szóróványban élnek.

21. ábra. A magyar népesség demográfiai kilátásait befolyásoló kontextuális tényezők

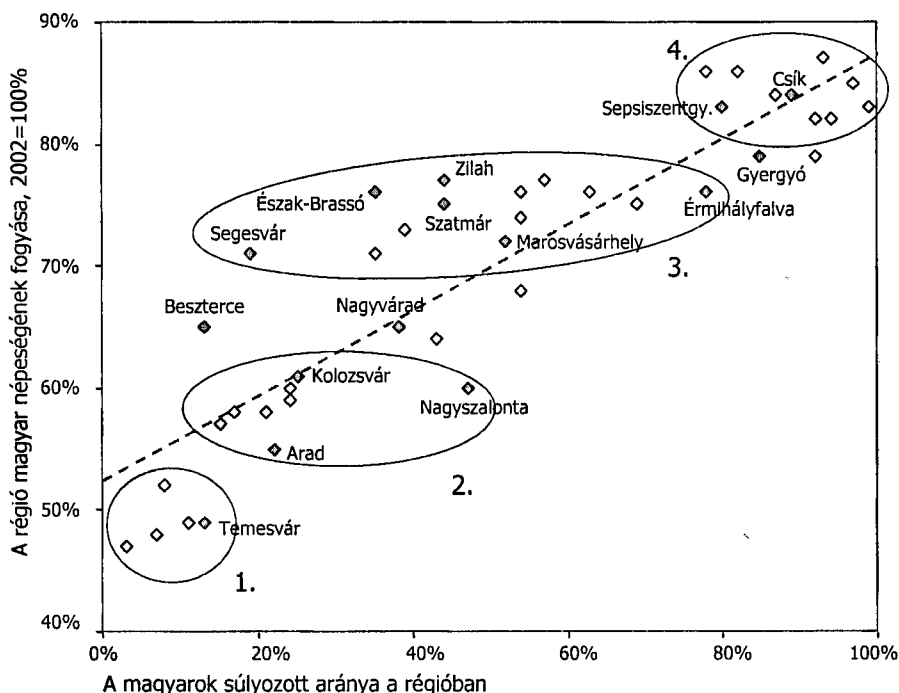

Az előreszámítás eredményei azt mutatták, hogy a jövőben az eddig is megfigyelhető trendek folytatódnak. A városi magyar népesség arányvesztése már a két világháború között megkezdődött (Varga E. 1988). A második világháborút követően, miközben rohamosan nőtt a teljes népesség urbanizáltsága, a jelentős etnikai *hinterland*dal nem rendelkező városok (mint például Arad, Temesvár, Nagybánya, Kolozsvár) magyar lakossága stagnált vagy csökkent. Ebben a periódusban a székelyföldi vagy partiumi városok magyar lakosságra számszerűen növekedett. Miután az 1987–1992 közötti elvándorlási hullám, majd az azt követő kisebb ütemű de folyamatos elvándorlás elsősorban a nagyvárosok magyarjait érintette, a kilencvenes években látványos eróziós folyamatok indultak be. 2002-re – a korábban erdélyi viszonylatban urbanizált nemzetiségnek számító magyar népességben belül – a városlakók aránya a többségi románságra, illetve az összlakosságra jellemző érték alá csökkent.

¹⁴⁵ „A súlyozott számarányt úgy számítottam ki minden egyes megyére, hogy az egyes településeken (tehát nem közigazgatási egységeken) élő magyarok lélekszámát megszoroztam az ottani százalékarányukkal, majd a szorzatok összegét elosztottam a lélekszámok összegével” (Szilágyi N. 2004: 185). Képletszerűen: $P_s = \sum (p_i \times P_i) / P_{tot}$, ahol p_i - a magyarok aránya egy adott településen; P_i - a magyarok száma az adott településen, P_{tot} - pedig a teljes magyar népesség.

Az előreszámítás szerint a (nagy)városi magyarság fokozottabb demográfiai térvesztése a következő évtizedekben is folytatódni fog. Az erőteljes marginalizációs folyamatnak, amelynek során a periférikus településeken és régiókban élő magyarok súlya a teljes erdélyi magyar népességen belül megnő, nyilvánvalóan negatív hatása lesz a magyarok Erdély társadalmi struktúrájában betöltött helyére is.

22. ábra. A régiók népességszáma 2002-höz képest 2032-ben, a súlyozott arány függvényében

Ahogy az a fenti ábrán látható négy régió-csoportot különítettünk el:

(1) „*Feleződő népségek*”. A legkedvezőtlenebb Brassó-Négyfalu, Szeben, Hunyad, Temes és Krassó-Szörény régiók helyzete. Ezeken a területeken a magyar népesség átlagéletkora jelenleg is 45 év körül van. A vegyes házasságok aránya (Brassó-Négyfalut leszámítva) meghaladja az ötven százalékot. Az erőteljes asszimilációs folyamatok mellett a magyarok elvándorlása is jelentős ezekről a területekről. A népesség-előreszámítás szerint harminc év alatt ezeknek a régióknak a magyar népessége megfeleződik, az átlagéletkor pedig eléri az 55 évet. A fiatalok csökkenése a 75 százalékot is eléri. Ilyen körülmények között az is elképzelhető, hogy az asszimilációs folyamatok a jelenlegi ütemhez viszonyítva is

felgyorsulnak, illetve, hogy a magyar identitás újratermelődése a homogén házasságra épülő családok estében is kérdésessé válik.

(2) *A rossz demográfiai perspektívával rendelkező régiók:* Kolozsvár, Dés, Torda, Nagybánya, Máramarossziget, Arad, Nagyszalonta és Fehér megye. Szalontát leszámítva ezek a települések a magyar–román interetnikus együttélés egy jól elkülönülő típusát alkotják. Ezek a régiók, ahol a magyarok súlyozott aránya tíz és húsz százalék közötti, bár számban gyakran jelentős magyar közösségeknek adnak otthont, közel vannak ahhoz, hogy szórványnak kelljen neveznünk őket. A szórványnak, szórványhelyzetnek több meghatározását adhatjuk. A fogalom a két világháború között vált az idegen etnikai környezetben önmagát újratermelni képtelen magyar népelem erőteljes toposzává.¹⁴⁶ Mi magunk sem pusztán az alacsony számarány okán neveztünk szórványnak egy területet, hanem a csökkenő reprodukciós képesség szerint. Ebből a szempontból a vegyes házasságok és az intergenerációs asszimiláció jelentette a kulcskérdést. A most tárgyalt régiókra a vegyes házasságok 25-40 százalékos aránya jellemző. Ez az arány már egyértelműen korlátozza a magyar etnikum demográfiai és kulturális értelemben vett reprodukciós esélyeit. A vegyes házasságok, amellett, hogy a generációs utánpótlást befolyásolják, ilyen arányok mellett a magyar népesség kulturális és társadalmi kötődéseit is átalakítják. Ahol 25-40 százalékos a vegyes házasságok aránya, erősen problematikus párhuzamos magyar társadalmakról vagy életvilágokról beszélni. Az ezeken a területeken jelenleg működő magyar intézményrendszerek (oktatási, kulturális intézmények, újságok) és a magyar elit által birtokolt pozíciók (politikai, adminisztratív képviselő¹⁴⁷) középtávon veszélybe kerülhetnek. A magyarok arány- és pozícióvesztése ezeken a területeken lehet a leglátványosabb.

A tárgyalt régiócsoporthoz a nagyszámú vegyes házasság mellett a magyar népesség fokozatos előregedése, az ebből következő nagy arányú természetes népmozgalmi veszteség és az erdélyi átlagot meghaladó migráció jellemzi. A következő harminc évben a nagyarányú elvándorlás ellenére a természetes fogyás lesz a népességcsökkenés fő meghatározója.

¹⁴⁶ A *szórvány* jelentéstartamának változását tanulmányomban nem kívántam részletesen elemezni. A legfontosabb idevágó írások véleményem szerint a következők: Földes (1936); Bartha-Decsi (1938), Vámszer, Vetési (2000), Vetési (2001). Talán azt érdemes kiemelni, hogy a szórványfogalom Erdélyben nem választható le azokról az etnopolitikai projektekről, amelyek annak revitalizációját (a szórványmentést) célozzák. Lásd III/3. fejezet.

¹⁴⁷ Jelenleg például Máramaros és Arad megye egy-egy képviselőt, Kolozs két képviselőt és egy szenátort küld a parlamentbe. A következő választásokon, amennyiben a demográfiai faktorokat vesszük figyelembe, e pozíciókat lesz a legnehezebb megtartani.

(3) *A közepes demográfiai kilátásokkal rendelkező régiók* közé tartozik Érmihályfalva, Margitta, Szatmárnémeti, Nagykároly, Zilah, Szilágysomlyó, Szilágycseh, Marosvásárhely, Szászrégen, Dicsőszentmárton, Segesvár és Észak-Brassó. Ezek a régiók Erdély vegyes vidékei, amelyeket gyakran neveznek „etnikai ütközőzónáknak”. Földrajzilag két nagyobb területsávról beszélhetünk: az egyik Maros megye, a Székelyföldhöz kapcsolódó 60 ezres tömböt leszámítva, és dél fele kiegészítve Brassó vegyes román–magyar–cigány területeivel; a másik terület a Partium, vagyis Szatmár és Szilágysomlyó megyék, illetve a Bihar északi területei. Az ide tartozó régiók többségében a várható csökkenés nem haladja meg a 30 százalékot. A magyarok súlyozott aránya 30 és 60 százalék között mozog. Kivételnek tekinthető a 75 százalékban magyar Érmihályfalva, a 68 százalékban magyar Kovászna, a másik oldalon pedig a 18 százalékban magyar Segesvár.

Az előreszámítás szerint az átlagéletkor értéke ebben a régióban 2022-ben 44-45, 2032-ben 46-47 év. A természetes fogyás jellemzően évi átlagban 5-7 ezrelékes, a migrációs veszteség az erdélyi átlag körüli, így a népességfogyás egyaránt köszönhető az elvándorlásnak és a negatív természetes népmozgalmi egyenlegnek. Az asszimilációs veszteség tekintetében két csoportunk van. A partiumi régiók többségében (Szatmár, Nagykároly, Margitta, Szilágysomlyó, Szilágycseh), illetve Marosvásárhelyen a vegyes házasságokon belül keletkező asszimilációs veszteség nem haladja meg a magyar nők által szült gyermekekhez viszonyított öt százalékot, míg más régiókban öt és tíz százalék közötti. A két csoport egyikébe sem sorolható be Segesvár, ahol az etnikai és a biológiai reprodukció különbsége meghaladja a 10 százalékot, míg a másik oldalon Érmihályfalván és Kovásznán gyakorlatilag nincs asszimilációs veszteség.

A közepes és a rossz kilátásokkal rendelkező régiók között találjuk Nagyváradot, Bánffyhunyadot, Szamosújvárt és Besztercét. Ezeken a területeken a magyar népesség harminc év alatt több mint 30, de kevesebb mint 40 százalékkal csökken.

(4) *A viszonylag jó demográfiai kilátásokkal rendelkező területek* közt találjuk Csík, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Barót, Székelykeresztúr, Szentegyháza, Erdőszentgyörgy, Nyárádszereda és Székelyhíd régiókat. Ebben a tíz régióban a magyar népesség várható csökkenése nem haladja meg a 20 százalékot. Nagyon közel áll ehhez a csoporthoz – 21 százalékos csökkenéssel – Gyergyó és Szováta régió. A kedvező népesedési kilátással rendelkező területek közé –

Székelyhidat leszámítva – kizárólag székely régiók tartoznak. A magyar népesség súlyozott aránya (és Gyergyó kivételével a százalékaránya) minden esetben meghaladja a 75 százalékot.

A következő harminc év demográfiai folyamatait várhatóan a következők jellemzik: az átlagéletkor várható értéke 2022-ben 41-42, 2032-ben pedig 43-44 év. Viszonylag kis mértékű (évi 1-3 ezrelékes) a természetes népmozgalmi veszteség, az erdélyi átlag alatti vagy azzal megegyező az elvándorlás, és nincs asszimilációs veszteség (illetve van egy minimális asszimilációs nyereség). A viszonylag alacsonyabb migrációs arányszámok ellenére a népességfogyás döntően az elvándorlás következménye. Ez abból a szempontból kedvező, hogy a folyamat – a korstruktúrából következő halálozási többlettel, vagy a vegyes házasságokból következő asszimilációs veszteséggel ellentétben – nem következik be szükségszerűen. A magyar népesség csökkenése ezeken a területeken – a gazdasági és társadalmi körülmények kedvező alakulása, illetve egy sikeres modernizációs projekt esetén – lelassulhat, vagy szélsőséges esetben akár meg is állhat.

2. A migráció és a demográfiai modellek

Az erdélyi magyar népességet középpontba állító demográfiai modellalkotás azokhoz a kísérletekhez kapcsolódik, amelyek az erdélyi magyar társadalmat egy etnopolitikai projekten keresztül kívánják újratermelni. A fent bemutatott népesség-előreszámítás célja az volt, hogy megalapozást nyújtson az elsősorban a magyar oktatáshoz kapcsolódó konkrét közpolitikának. Ahogy azonban a bevezetőben már érintettük, a demográfiai modellel kapcsolatban ezen a pragmatikus szinten kételyek merülnek fel. Kérdéses, hogy valóban képes-e a hozzá fűzött reményeket beváltva arra, hogy a magyar népességet érintő folyamatokat leírja, előrejelezze és hozzájáruljon azok adminisztrálhatóvá tételéhez? Anélkül, hogy erre a kérdésre nemlegesen válaszolnék, elsőként a migrációszociológia felől megfogalmazható kételyeket fogom vázolni.

a. Első szint. A zárt népesség modellje.

A diszciplínát máig meghatározó nagy demográfiai elméletek a termékenység és a halandóság kérdését helyezték előtérbe. A természetes népmozgalmi folyamatok mellett a migráció szerepe másodlagos volt. Ez nem pusztán az elméletalkotás szintjén nyilvánult meg, hanem a *zárt népesség* modelljéből kiinduló reprodukciós modellek használatában is. A kohorszkomponens módszerre épülő számításokat alapvetően nem a migrációs folyamatok leírására dolgozták ki, azok hatékonysága akkor igazán jelentős, ha zárt népességre alkalmazzák őket. Trebici (1978) a demográfiai (al)rendszer inerciájáról beszélt, amely részben a halandóság és a termékenység fiziológiai meghatározottságából, részben az azokat befolyásoló társadalmi tényezők jellegéből ered. Egyrészt az előrejelzést nagyban könnyíti, hogy, legalábbis más folyamatokkal összehasonlítva, a termékenységi és a halandósági trendek hosszú távon, a társadalomtörténeti *long durée*-ben változnak. Másrészt az elhalálozás és a szülés fiziológiai meghatározottsága miatt a természetes népmozgalom abszolút számai, nyers mutatói a korstruktúrából jól becsülhetőek. A migrációs trendeket ezzel szemben olyan tényezők alakítják (például a befogadó hatóságok politikai szándéka), amelyek igen gyorsan módosulhatnak. Ráadásul, mivel a migráció és az emberi életciklus között nincs semmilyen fiziológiai összefüggés, a népesség korstruktúrája nem sokat árul el a várható folyamatokról.

A nyugat-európai demográfiai gondolkodásban a migráció kérdése a nyolcvanas évektől kezdett felértékelődni, a változás pedig a kilencvenes évekre teljesedett ki. Ennek során a korábban termékenységszempontú reprodukciós modellekben a migráció a termékenységgel megegyező, vagy azt meghaladó súlyt kapott, ahhoz a felismeréshez kapcsolódva, hogy a népesség újratermelődése „belső forrásokból” nem biztosítható. Ennek tudatosításában jelentős szerepe volt a második demográfiai átmenet elméletének (van de Kaa 1987). Az elméletnek, amely a kilencvenes évek legnagyobb hatású demográfiai modellje volt, a népesedéspolitika fele megfogalmazott üzenete három pontban foglalható össze:

(1) A termékenységszempontú nem valamilyen diszfunkció következménye, az azt kiváltó okok nem szüntethetők meg, hisz szétválaszthatatlanok a posztindusztriális társadalmak újabb modernizációs lendületétől.

(2) Amennyiben a változás főáramát képező társadalmi-kulturális folyamatok hatnak az alacsony termékenység irányába, akkor (legalábbis középtávon) nem várható, hogy az elérje az egyszerű újratermeléshez szükséges szintet.

(3) Az előbbiekből következően elmondható, hogy a kizárólag a termékenységre alapozott népességreprodukció illuzórikus.

A második demográfiai átmenet az addig zárt népességben gondolkodó demográfusok figyelmét ráirányította a migrációra (vö. van de Kaa 2002).

Lényeges kiemelni, hogy a népességreprodukció kérdését nem tekinthetjük pusztán „diszciplináris ügynek”. Az erre vonatkozó leírások, előrejelzések mindig a döntéshozói ágazattal való kommunikációban születnek.¹⁴⁸ E kommunikáció folytán egyrészt a demográfiát áthatja az adminisztratív szemlélet,¹⁴⁹ másrészt azonban a döntéshozói ágazat sem független a demográfia fogalomalkotásától. Vagyis a reprodukciós modelleket, amellet, hogy tudományos relevanciájuk szerint ítéljük meg, olyan kognitív sémáknak kell tekintenünk, amelyek a népesedéspolitikát vezetik, inspirálják. Amennyiben a reprodukciós modellekre (legalább részben) így tekintünk, érdemes az előszámításokban a migrációra vonatkozó hipotézisek szerepét is átgondolnunk. Mint érintettem, a jövőbeli migrációs folyamatokra vonatkozóan a demográfusok valójában nem rendelkeznek semmilyen tudományosan megalapozott

¹⁴⁸ Ez akkor is így van, ha a demográfusok ennek a kommunikációnak az elégtelenségéről panaszkodnak. Ez alatt persze nem azt értem, hogy a demográfusok a hatalmi presszióknak engedelmessé alakítják modelljeiket.

¹⁴⁹ Azt is mondhatjuk, hogy történetileg a demográfiai diszciplína egy olyan fogalmi nyelvezetként alakult ki, amelynek segítségével egy hatalmi centrum (alapvetően a modern nemzetállam) a hozzá tartozó népességet adminisztrálta (lásd Foucault 1992; 1996).

támponttal. Élesebben fogalmazva, ha őszinték akarunk lenni, sejtésünk sincs a migráció várható alakulásáról 5-10, de akár 2-3 éves időtávban sem. A migrációra vonatkozó hipotézisek funkciója azonban, minden látszat ellenére, nem is a tényleges előrejelzés (predikció), hanem a bevándorlásra vonatkozó normatívák kialakítása/befolyásolása (preskripció). Így azokat általában nem érdemes a jövőbeli folyamatokra vonatkozó tényleges becslésként olvasnunk. Az adminisztratív ágazat számára ezek a hipotézisek abban lehetnek hasznosak, hogy megmondják, hogy a termékenység és a halandóság adott szintje mellett milyen volumenű és korösszetételű migráns népesség befogadása indokolt a népességreprodukció (illetve a munkaerőpiac, a jóléti ellátórendszerek stb.) szempontjából. Mivel a demográfusok aztán valóban ebből a perspektívából tekintenek a migrációra, elkerülhetetlenül túlbecsülik a folyamatok kontrollálhatóságát. Számukra a migrációpolitika gyakran (önkéntelenül is) olyan szelepként jelenik meg, amelyen keresztül a bevándorlás a népességreprodukció szükségleteinek megfelelően, tetszés szerint szabályozható.

1989-ig a keleti blokk országai – ahol a kivándorlás volt a meghatározó – a sokszor igen jelentős migrációs mozgás ellenére, saját népességüket zárt népességként definiálták. Romániában, hasonlóan más országokhoz, a népesség-előreszámítások nem kalkuláltak a migrációs veszteséggel és a demográfiai intézetekben sem voltak migrációval foglalkozó kutatócsoportok. A kérdés csak a nyilvános kommunikáció szempontjából vetődött fel. Abban, hogy a bukaresti kutatók a migrációt nem létező jelenségnek tekintették (és nem észlelték), annak is szerepe volt, hogy a migránsok nagy többségükben a kisebbségek soraiból kerültek ki. Így érthető, hogy vezető román szociológusok, demográfusok szájából miért hangzik el olyan gyakran, hogy 1989 előtt a migrációs folyamatok nem voltak jelentékenyek (lásd például Trebici 1994 vagy Sandu 2000a). A migráció (kivándorlás) jelenségével szembeni nyilvános ignorancia azonban inkább azzal volt összefüggésben, hogy a rendszer azt implicit kritikának tekintette. Ezzel kapcsolatban tanulságos Albert O. Hirschmann tanulmánya, amely a kelet-német rendszer összeomlását a kivonulás–tiltakozás fogalompáron keresztül írja le (lásd Hirschmann 2001). Itt a rendszer által illegitimnek ítélt kivándorlás lehetőségét követelő tüntetések váltak a politikai változást sürgető mozgalmá.

1990 után Kelet-Európában a migráció szerepét érintő váltás egyenetlenül és részlegesen zajlott le. Az egyes poszt-szocialista országok (illetve demográfiai intézeteik) eltérnek a tekintetben, hogy a zárt népesség modelljét kinek mennyire

sikerült meghaladnia. Az előbbieket alapján logikus, hogy a váltás általában abban az esetben ment végbe, ha az adott ország befogadóként definiálta önmagát, és ennek a népességreprodukcióban is szerepet szánt. Ebből a szempontból érdekes lehet Románia és Magyarország összehasonlítása.

Romániában a kilencvenes években a migrációkutatásnak jelentékeny irodalma és jelentős (nemzetközileg is jegyzett) műhelyei alakultak ki, az eredmények azonban nem épültek be a demográfiai modellalkotásba. A népesség-előszámításokban továbbra is a zárt népesség modellje az irányadó,¹⁵⁰ annak ellenére, hogy a 2002-es népszámlálás 700 000 fős regisztrációs hiánya rávilágított annak tarthatatlanságára. A migráció ignorálása a népesedéspolitikai forгатókönyvek szintjén összefügg azzal is, hogy a román állam a bevándorlásnak nem tulajdonított szerepet a népességreprodukcióban, a kiáramlást pedig nem tudta, és lényegében nem is akarta ellenőrizni. Jellemző, hogy az utóbbi tíz-tizenöt évben a román kormányok a migrációt gyakran országimázs problémaként kezelték,¹⁵¹ illetve a migráció szabályozását, szervezését az EU integráció során teljesítendő feladatként fogták fel.

Magyarországon 1989 előtt a zárt (nemzetállami) népesség sémájának használata a magyar demográfusok számára szintén magától értetődő volt. Az elemzőapparátus inerciáját jól példázza, hogy a kilencvenes évek közepéig a demográfiai *mainstream* gyakorlatilag nem vette fel témái közé a migrációt, annak ellenére, hogy az országot három jelentős menekülthullám érte, illetve, hogy az ország ismét befogadóvá vált. A kilencvenes évek második felében viszont megtörtént az átállás. Ebben egyrészt a Habcsek László és Tóth Pál Péter tanulmányorozatának (1996; 2000; 2001),¹⁵² másrészt az MTA Demográfiai Bizottság Cseh-Szombathy László vezette munkacsoportjának (Cseh-Szombathy–Tóth 2001) volt kulcsszerepe. Ezekben a tanulmányokban világosan megfogalmazódott, hogy a demográfiát és a népesedéspolitikát egyaránt át kell állítani a kizárólag termékenységcentrikus modellekről a migráció- és termékenységcentrikus modellekre, hisz a magyar népesség reprodukciója belső forrásokból megoldhatatlan.

Az erdélyi magyar népesedést tekintve természetesen kulcsszerepe van a magyar migráció és a népesedéspolitika összekapcsolódásának. Magyarország

¹⁵⁰ Példa erre Ghețău utóbbi két népesség-előreszámítása (Ghețău 2004b, 2007).

¹⁵¹ Vagyis a problémát az jelenti számukra, hogy a Nyugat-Európába érkező migránsok Románia rossz hírét keltik. Mindezt a hivatalos diskurzus és a közvélemény gyakran szűkíti a romániai cigányok vándorlására.

¹⁵² Habcsek, akinek a népesség-előreszámítás módszertani megújulásában kulcsszerepe volt, a nyolcvanas évektől készíti a magyar népesség-előreszámításokat. Így a tanulmányorozat a demográfiai diszciplína epicentrumában indította el a változást.

ugyanis sajátos helyzetben van, hisz a bevándorló népesség döntő többsége a környező országból érkező magyar, ezen belül pedig erdélyi származású. A magyar állam és társadalom számára a határon túli bevándorlók integrálásának költségei jóval alacsonyabbak, mint bármely más csoport esetében lennének. A magyar népesedés és migrációpolitika ezt az aspektust természetesen nem hagyta és nem is fogja figyelmen kívül hagyni, így a kivándorlásban ellenérdekelt erdélyi politikai elit és a Budapest-központú magyar adminisztratív szerkezet érdekellentéte egyértelmű.¹⁵³

b. Második szint. A vándorlás mint ki- és bemeneti változó?

A demográfiai előrejelzés lehetőségét nagymértékben csökkenti a migrációs folyamatok intenzívebbé válása és a reprodukciós modelleken belüli felértékelődése. A probléma nemcsak az előrejelzés, hanem már a leírás szintjén megjelenik. Egyértelmű ugyanis, hogy, míg a nemzetállamok statisztikai regisztrációs rendszere a természetes népmozgalmi eseményeket viszonylag pontosan megragadja, addig a vándormozgalmak nyomon követésére alkalmatlan. A migráció alulregisztrálása a kibocsátó ország statisztikaiban nagyobb mértékű, ezekben gyakran a legális mozgások sem jelennek meg. Ez az egyik oka annak, hogy a népesség-előreszámítások, ellentétben a bevándorlások kalkulációjával, gyakran mellőzik az elvándorlásra vonatkozó hipotézisek felállítását.

Egy lépéssel továbbmenve, a következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy az a narratíva, amelyen keresztül a migráció demográfiai modelleken belül megjelenik, *milyen mértékben fedi a hétköznapiakban, illetve a nem demográfiai modellekben megjelenő vándorlástörténeteket.* Az utóbbi évtizedek migrációs szociológiai irodalmában a vándorlás demográfiai narratívája egyértelműen megkérdőjeleződött. Ez összefüggésben áll azzal a tétellel, hogy a vándorlás új formái úgymond szétfeszítik a területileg lehatárolt (nemzetállami) társadalmakról alkotott képzeleteinket.

i. Diaszpóra és transznacionális migráció

Ludger Pries szerint a kérdést érdemes a társadalmi szerveződés és a térbeliség viszonya felől megközelítenünk, ennek ugyanis mind a mindennapi tapasztalat, mind

---

¹⁵³ A magyar migrációpolitika ambivalenciájára az etnicitás és migráció kapcsolatát tárgyaló alfejezetben még visszatérünk.

a társadalomtudományos modellalkotás szempontjából központi jelentősége van (lásd Pries 2002). Ez utóbbi vonatkozásában lényeges, hogy a társadalomtudományok (köztük a szociológia és a demográfia) kialakulása történetileg a nemzetállam felemelkedésével esett egybe, így azok vonatkoztatási kerete, vagyis maga a „társadalom”, mintegy magától értetődően egybeesett a nemzetállam földrajzilag lehatárolható terével. A szociológia központi jelentőséget tulajdonít a státusok rendszerének, illetve az ezek megőrzésére és javítására irányuló *stratégiáknak*. Ezeket a szociológiai vizsgálatok általában egy adott nemzetállamon belül értelmezik. A demográfia szempontjából a kérdés úgy vetődik fel, hogy milyen népesség reprodukciójáról beszélünk. Alapértelmezésben a demográfia elemzési egysége is a nemzetállam, így a modellek szempontjából kiemelt jelentősége van a földrajzi lehatároltságnak.

Az utóbbi két évtized társadalomtudományos irodalmában felerősödtek a társadalmiság és a térbeliség kapcsolatának újragondolását szorgalmazó hangok. Pries megkísérelte osztályozni azokat az *ideáltipikus konstrukciókat*, amelyek a nemzetállami társadalommal szemben alternatívát kínálnak (Pries 2002: 17).¹⁵⁴ Mivel a következőkben a kérdés nem általános elméleti síkon érdekes, azokra a fogalmi konstrukciókra fogok összpontosítani, amelyek a demográfiai diszciplína (illetve az erdélyi vándormozgalmak) szempontjából jelentőségteljesek, ezek: a diaszpóra és a transznacionális migráció.

A diaszpóra fogalmát, amely eredetileg a zsidó, örmény és görög közösségek szétszóródását írta le, az utóbbi évtizedekben széles körben alkalmazták a legkülönbözőbb migráns közösségek vonatkozásában. James Clifford a következőképpen foglalta össze a diaszpórák közösség jellegzetességeit: (1) az egy eredeti centrumból szóratott szét, és ami még fontosabb: a közösség tagjai közt élnek a vándorlással kapcsolatos narratívák; (2) él a szülőföld/őshaza emléke, természetesen gyakran mitikus, nosztalgikus formában; (3) jelen van egyfajta, a befogadó országgal szembeni idegenségérzés, vagyis a migráns közösség tagjai valami miatt úgy érzik, hogy nem válhatnak új hazájuk teljes jogú tagjaivá; (4) jellemző a szülőföldre való visszatérés vágya, ami esetenként (mint például évszázadokon keresztül a zsidó közösségek esetében) utópisztikus, eszkatológikus formát ölthet; (5) a közösség elkötelezett az őshaza fennmaradásáért vagy helyreállításáért (vö. Clifford 2000: 12).

¹⁵⁴ Pries hét ideáltípust említ: a nemzetközi kapcsolatok, a szupranacionális szerveződések, a renacionalizáció, a globalizáció, a glocalizáció, a diszpóra és a transznacionális szerveződések modelljeit.

Az őshazával/szülőfölddel való szimbolikus azonosulás nyilvánvalóan meghatározza az áttelepült közösség kulturális arculatát. Ezért, mondja Clifford, a diaszpóráközösség tagjai nem egyszerűen bevándorlók: *a diaszpóra-identitás szemben áll a befogadó országok domináns asszimilációs narratíváival*, amelyek ugyan megengedik, hogy a bevándorlók megtapasztalják a szülőföld iránti nosztalgiát, de csak az új otthon és identitás megszerzésének egy stációjaként (i.m. 13).

A *transznacionális migráció* szoros rokonságban áll a diaszpóra fogalmával. Arra utal, hogy bizonyos esetekben a két társadalom közöttiség tártóssá válhat, maga köré szervezve életstratégiákat és élettörténeti elbeszéléseket. A diaszpórával összehasonlítva, a fogalom eredetében hangsúlyosabb a (gazdaság- és migráció)szociológiai elem, így talán kisebb mértékben kapcsolódik az identitás/etnicitás, és nagyobb mértékben a gazdasági stratégiák kérdéséhez.¹⁵⁵ Portes például, a gazdasági stratégiák felől közelítve, a transznacionális szerveződések mintegy a gazdasági globalizáció alternatív/népi forгатókönyveként határozta meg (Portes 1997). Ebben döntő szerepe van az informális és formális gazdaság közötti megkülönböztetésnek. A gazdasági globalizáció – amelyet ő a centrum perifériára történő gazdasági penetrációjaként értelmezett – a formális oldal, a nemzetközi piac uralkodóvá válásában, a nemzetközi tőke térhódításában nyilvánul meg. Bár a transznacionális szerveződések a globalizációs folyamattal szorosan összefüggenek, Portes szerint nem tévesztendő össze azzal, ugyanis meghatározása szerint nem a formális, hanem az informális oldalt képviselik. A transznacionális migráció, mondja, a „munkásosztály válasza a kapitalista gazdaság globalizációjára” (Portes 1997: 3). A transznacionális szerveződések ugyanakkor – a diaszpóraidentitásokhoz hasonlóan – határozottan ellentétben állnak a „hagyományos” bevándorlók adaptív-integratív és asszimilációs stratégiáival. Portesnél központi jelentőségű a transznacionális vállalkozás fogalma, amely, mint informális gazdasági cselekvés, a (saját/származási csoporthoz kötődő) személyes kapcsolathálózatok aktivizálásán keresztül lehet sikeres. E hálózatok az „autochton” népesség hálózataihoz viszonyítva földrajzilag kiterjedtek, sűrűek, és a saját csoport határai mentén meghosszabbíthatók, ezt bizonyítja az is, hogy az egy helyről származó migránsok hajlamosak egymás iránt ismeretlenül is szolidárisan viselkedni. A hálózatok ilyenszerű elrendezése könnyen gazdasági célok szolgálatába állítható. Másrészt ezek a vállalkozások gyakran a két

¹⁵⁵ Másrészt ez a szembeállítás elhibázott, hisz a diaszpóra és a transznacionális migráció fogalma egyaránt arra mutatnak rá, hogy a migráns közösségek esetében a gazdasági stratégiákban az etnicitás kiemelt jelentőségre tehet szert. (Lásd pl. Bonacich 1972).

társadalom közöttiségre – a két társadalomban birtokolt szimultán tagságra – illetve a nemzetállami határok léte által nyújtott előnyökre épülnek rá. A vállalkozói tevékenység mellett természetesen másfajta szerveződések és stratégiák is lehetnek transznacionálisak.

Ha most visszatérünk a migráció demográfiában megjelenő narratívájához, akkor azt látjuk, hogy a diszciplína a fenti jelenségekkel nem igazán tud mit kezdeni. A demográfiában egy adott nemzetállam népessége/népesedése egy relatív autonómiával rendelkező (al)rendszerként jelenik meg, amely az állapotváltozók (a népesség száma, korstruktúrája stb.), illetve a folyamatváltozók segítségével írható le. A folyamatváltozók a bemeneti (születések, bevándorlás) és kimeneti (elhalálozás, kivándorlás) értékeket adják meg. A migrációt abban az esetben tekinthetjük a népesedés be-, illetve kimeneti változójaként, amennyiben egy olyan ideáltípusra építünk, amely a vándorlást egyszeri aktusként írja le, amelynek során a kibocsátó társadalomban a migráns társadalmi tagsága megszűnik, míg a befogadó társadalomban társadalmi tagságot nyer. „Az egyszeri aktust” nem kell feltétlenül szó szerint érteni, lényeges viszont, hogy a régi társadalmi tagság elvesztése, illetve az új tagság megszerzése lineáris narratívákon keresztül jelenjen meg. Ez a nemzetállami tér egységét garantáló linearitás legtisztábban az asszimilációs modellekben jelenik meg.¹⁵⁶ A diaszpóra és a transznacionális migráció fogalma ezt a linearitást kérdőjelezi meg, mondván, hogy a migráció során létrejön/létrejöhét egy olyan helyzet, amikor a két nemzetállam, a két társadalom közöttiség hosszabb távon állandósul, esetleg stratégiává válik.

A transznacionális migráció és a diaszpóra fogalma kimondottan az erdélyi/romániai vándormozgalmak és a demográfiai modellek viszonyában érdekes számunkra. Kérdés továbbá, hogy a migráció új formái mennyiben kérdőjelezik meg a demográfiai modellekben rögzült narratívákat, a különböző periódusokban a demográfiai modellekben megjelenő migrációfogalom mennyire szakad el a társadalmi tapasztalattól?

ii. A vándorlás integrált vizsgálata felé

A klasszikus migrációs szociológia, megkülönböztetve a migrációt elindító és fenntartó magyarázó okok között a vonzó (*pull*), illetve a taszító (*push*) tényezőket, a

---

¹⁵⁶ Az asszimiláció fogalmára a III/3 fejezetben részletesen kitérünk.

vándorlást, illetve annak társadalmi környezetét a kibocsátó és a befogadó országokban elkülönítve vizsgálta. Ez megfelelt a „konténertársadalom” ideáltípusának, amely a nemzetállamon belüli társadalmi szerveződést helyezi az elemzés fókuszába. A vándorlás azonban – mint életstratégia, életpálya és élettörténeti narratíva – valójában keresztülszeli (illetve összeköti) a nemzetállami tereket. Ehhez kapcsolódik a migráció integrált vizsgálatára vonatkozó igény, amely három szinten fogalmazható meg:

A *kauzális modellek* szintjén a migráció integrált vizsgálata azt a felismerést jelenti, hogy a vándorlást mint folyamatot csak abban az esetben érthetjük meg, ha a *push* és *pull* faktorokat, illetve a kibocsátó és befogadó kontextust egyszerre és egymással összefüggésben tárgyaljuk.

A második szinten a migráció mint *életstratégia* és *életpálya* jelenik meg. Ezen a szinten tudatosíthatjuk, hogy a vándorlással egy olyan társadalmi szerveződést vizsgálunk, amely nem kötődik kizárólag sem a befogadó, sem a kibocsátó társadalomhoz, hanem a kettőt köti össze. Az életstratégiaként felfogott vándorlás igen hangsúlyosan jelenik meg a román migrációsztudományban. Dumitru Sandu – Bourdieu nyomán – az életstratégiát a különböző tőketípusok felhalmozására, megtartására, vagy konverziójára irányuló (viszonylag) tartós diszpozícióként határozta meg (Sandu 2000a). A társadalmiság térbeli szerveződését tekintve természetesen kiemelt jelentősége van annak, ha ezek a stratégiák „kifele” mutatnak. Sandu az életstratégiaként felfogott vándorlást maga is a *push-pull*, illetve a demográfiai modellek ellenében fogalmazta meg.¹⁵⁷ Módszertani szempontból fontos, hogy nem csak abban az esetben szükséges a vándorlást életstratégiaként vizsgálnunk, amikor a migránsok társadalmi léte tartósan a két társalom közötti állapotban merevedik meg, bár természetesen a megközelítés jogossága ekkor a leginkább nyilvánvaló. A vándorlásra épülő életstratégiák, illetve a migráns életutak a migráció jellegétől függetlenül kapcsot jelentenek a két társadalom között. Amennyiben ezt nem vesszük figyelembe, mondhatni magát a vándorlást hagyjuk figyelmen kívül. A második szinten tehát a migráns életpályákat és stratégiákat kell megvizsgálnunk, amelyeket a társadalmi mező kényszerei közepette alakuló tartós diszpozíciók határoznak meg.

---

¹⁵⁷ „A szigorúan demográfiai indíttatású kutatások, vagy azok, amelyek egy durkheimiánus szociológiai morfológiára épülnek a migrációt egyszeri eseményként, földrajzi értelemben vett helyváltoztatást kezelik...” (Sandu 2000a: 6).

A harmadik szintet a vándorlásra vonatkozó *narratívák* jelentik. Kérdés, hogy a társadalomtudományos modellekben megjelenő, vagy a bevándorláspolitikában testet öltő, jogilag kodifikált narratívák mennyire fedik a migránsok elbeszéléseit. A migráns életpályákat, illetve a migrációt mint életstratégiát módszertanilag a *migránsok biográfiai narratíváin* keresztül ragadhatjuk meg; így a vándorlás integrált vizsgálatakor önkéntelenül is szembe találjuk magunkat azzal kérdéssel, hogy a vándorlás milyen narratív mintázatokon keresztül jelenik meg. Ezek a mintázatok ugyanakkor a migráció társadalmi és történeti kontextusának a lenyomatai (ebben a vonatkozásban úttörő Kovács Éva és Melegh Attila tanulmánya, amely a vándorlástörténeteket a narratív biográfiai módszer segítségével vizsgálja, vö. Kovács–Melegh 2000).

Ismét ki kell emelnem, hogy a fent leírtak nem csak a transznacionális szerveződések vagy a diaszpórák kialakulásának és működésének megértésére alkalmasak. Hasonló módon ragadhatók meg azon mechanizmusok is, amelyek a migráns és környezete számára a kilépés – hasonlóan a demográfiai modell migrációképéhez – egyszeri aktusként, illetve a társadalmi tagságok közötti váltásként történő megjelenését biztosítják. A következőkben amellet fogok érvelni, hogy a demográfia fogalomhasználata csak 1989 után került (fokozatosan) összeütközésbe a mindennapi tapasztalattal. Az a fogalmi rendszer, amely kimeneti és bemeneti változókról beszélt, a vasfüggöny periódusában homológ volt azokkal a narratívákkal, amelyeken keresztül a társadalom számára a migráció megjelent, és amelyek segítségével a migránsok is elmesélték saját vándorlástörténetüket.

Az erdélyi társadalomkutatáson belül a migráció integrált vizsgálatának szükségességét Horváth István a migrációs rendszer fogalmán keresztül vetette fel (Horváth 2004a; 2005). Ezzel egy olyan modellt kívánt felállítani, amely az elmúlt három évtized migrációs kontextusának a változását hivatott megragadni. A migrációs rendszerek leírásában jelentős mértékben az ő munkájára támaszkodtam. Romániában – Horváth periodizációjából kiindulva – az elmúlt évtizedek migrációs folyamatait történetileg négy migrációs rendszeren keresztül írhatjuk le. Ezek (1) a hidegháborús migrációs rendszer, a 1980-as évek második feléig; (2) a hidegháborús migrációs rendszer felbomlása és a posztszocialista rendszer kialakulása 1987-től 1992-ig; (3) a posztszocialista migrációs rendszer, a kilencvenes évektől; (4) a posztszocialista migrációs rendszer felbomlása és az EU-n belüli új migrációs rendszer kialakulása, amely máig le nem zárult folyamat. Ezeket a migrációs rendszereket, illetve a

migráció különböző formáit nem tárgyalom részletesen, hisz ezt Horváth István előttem már megtette. E helyett a továbbiakban két szálát fogok követni. Megvizsgálom, hogy a vándorlásra vonatkozóan forgalomban lévő mindennapi elbeszélések és tapasztalatok mennyire állnak összhangban a demográfia migrációnarratívájával; illetve megnézem, hogy a különböző (szociológiai) migrációnarratívákban miként tételeződik a vándorlás és az etnicitás viszonya. Ugyan a demográfiai modell szempontjából ez utóbbi kérdésnek nincs központi jelentősége, de számomra – mivel az erdélyi magyarokkal mint az etnikai változó mentén lehatárolt népességgel foglalkozom – mindenképpen kulcskérdés.

iii. A hidegháborús migrációs rendszer

Romániában a hetvenes/nyolcvanas években a külföldi utazások – mint a kivándorlásra alkalmat adó események – különösen drasztikus korlátozás alá estek. Törvény szerint az (átlagos) állampolgár két évente egyszer vehette magához az útlevelét a hatóságokhoz benyújtott kérés alapján. A gyakorlatban a nyolcvanas évek elejétől ezek a kérvények gyakran elutasításra találtak, és ugyanazon család tagjai számára általában nem adták ki egyszerre az útleveleket. A kivándorlást mégis vállaló családtagok pedig számíthattak az otthonmaradottak hatósági zaklatására. A migrációs folyamatok felett gyakorolt kontroll ellenére az ötvenes évek végétől 1989-ig a Romániából hivatalosan kivándoroltak száma meghaladta a 700 000 főt. A rendszer számára ugyanis a migráció feletti kontroll célja nem minden esetben az volt, hogy a folyamatot a lehető legalacsonyabb szinten tartsa (Horváth 2004a: 63). Kelet-Európa-szerte ismert gyakorlat volt, hogy a rendszer a számára kellemetlen elemek egy részét „elengedte”, kivándorlásra sarkallta, vagy egyszerűen kiutasította az országból. Ezt a taktikát gyakran alkalmazták a rendszer ellenzékével szemben.¹⁵⁸ Romániában azonban nagyságrendjét tekintve az etnikai szelekció játszott jelentősebb szerepet. Előbb a zsidó, majd a német közösség nagymértékű elvándorlására/elvándoroltatására került sor. A holocaustot túlélő mintegy 350 000 romániai zsidó távozása már a negyvenes évek végén/ötvenes évek elején megkezdődött. 1948 és 1951 között 116 500 romániai zsidó vándorolt ki Izraelbe. A következő nagy vándorlási hullám 1958 és 1966 között zajlott le, és az izraeli bevándorlási adatok szerint 106 200 romániai zsidó volt érintett ebben a folyamatban. 1967 és 1989 között az Izraelbe vándorolt

¹⁵⁸ Romániában az egyik legismertebb ilyen példa Szócs Géza 1986-os kitoloncolása.

romániai zsidók száma 40 600 volt (vö. Etnobarometer 2004). Az Izraelbe vándoroltak mellett minden bizonnyal nagy volt azoknak a száma, akik Nyugat-Európában, vagy az Egyesült Államokban telepedtek le. A kommunista rezsim idején lezajlott kivándorlási folyamat során a romániai zsidó közösség gyakorlatilag megszűnt létezni. A 2002-es népszámlálás során 6 057 izraelita vallású, illetve 5 785 zsidó nemzetiségű személyt regisztráltak Romániában.

A romániai németek (erdélyi szászok és bánsági svábok) elvándorlása valamivel később következett be. Az 1948-as népszámlás, a második világháborút kísérő elvándorlást és deportálást követően 343 913 németet regisztrált, ezek 97 százaléka a tágan vett Erdély területén élt. Bár az ötvenes-hatvanas években is viszonylag jelentős volt a németek elvándorlása, az 1977-es népszámláláskor még 358 732-en vallották magukat németnek. 1978 és 1989 között egy az NSZK és Románia közötti megállapodás értelmében évi átlagban mintegy 12 000 német hagyhatta el az országot, majd a rendszer összeomlását követően a hivatalos statisztikák szerint 1990-ben 60 000, 1991-ben pedig mintegy 15 000 német vándorolt Németországba.¹⁵⁹ Az erdélyi szász és a bánsági sváb közösség, ha nem is számolódott fel teljesen, korábbi jelentőségét elveszítette. Az 1992-es népszámlálás 119 000, a 2002-es pedig 60 000 németet regisztrált. A németek korszerkezete a zsidókéhoz hasonlóan nagymértékben elöregedett, amely a hosszú távú reprodukció esélyeit a minimálisra csökkentette.

Romániában tehát a kivándorló népességet az állam etnikai alapon szelektálta: a németeket és zsidókat elengedte/kivándoroltatta, míg más nemzetiségek migrációját meggátolta. Ez a tény a szászok és a zsidók migrációját, annak ellenére, hogy nem beszélhetünk kényszermigrációról, az *etnikai tisztogatás* fogalomkörébe utalja.¹⁶⁰ Másrészt azonban e vándormozgalmak beindításában és fenntartásában, mint arra Brubaker is rámutatott, a fogadó országok szelektív bevándorláspolitikája játszott döntő szerepet (Brubaker 1998). Németországban a német, illetve Izraelben a zsidó etnikai eredetüket bizonyítani tudó személyek a belépést követően megkapták az állampolgárságot. Itt az etnikai hovatartozás egy, a belépést megelőző bürokratikus

¹⁵⁹ Rudolf Poledna arra hívja fel a figyelmünket, hogy a Németországban jóval több romániai bevándorlót regisztráltak, mint amennyi a román kivándorlási statisztikákban megjelenik (vö. Poledna 2001).

¹⁶⁰ Horváth a kérdés kapcsán nem beszél etnikai tisztogatásról. Megfogalmazása szerint a román állam motivációi többértűek voltak: egyrészt szerepet játszottak a nemzetpolitikai szempontok (a homogenizációs törekvések), másrészt azonban a Szovjetuniótól eltávolodó és egyfajta autochton modernizációs pályára álló Románia számára a kivándorlásban tett engedmények hozzájárultak a Németországhoz és Izraelhez fűződő diplomáciai viszonyok javulásához. Harmadrészt nem elhanyagolható, hogy a rezsim kemény valutát kapott Izraelbe, illetve Németországba vándorló polgáraiért (vö. Horváth 2004a: 63).

eljárás során automatikusan állampolgárságra, illetve a vele járó jogosítványokra konvertálható tőkeként működött. Ehhez kapcsolódóan beszél Brubaker az etnicitásról mint jogilag kodifikált és bürokratikusan adminisztrált kategóriáról (*official ethnicity*), amely nem feltétlenül fedi a társadalmi kapcsolatokat, az észlelést és a tapasztalatot szervező mindennapi etnicitást (*everyday ethnicity*) (i.m. 1051). E bürokratikusan felépített etnicitáshoz a német, illetve izraeli hatóságok az etnikailag motivált migráció narratíváját társították. Vagyis, az adott esetre vonatkozó mérlegelés nélkül azt feltételezték, hogy a vándorlás oka a német, illetve a zsidó identitás szabad megélésének a korlátozása, illetve a migráns vágya, hogy az „anyaországban” identitását szabadon élje meg. A valóságban azonban az elmozdulást nagymértékben gazdasági okok motiválták, olyan körülmények közt, amikor – kiváltképp a nyolcvanas évek átfogó gazdasági válsága közepette – a román, vagy a magyar népeiséget is nagyfokú elvándorlási hajlandóság jellemezte (bár a migrációs potenciálról természetesen nem készültek felvételek). A múlt rendszer összefüggésében az etnicitás (a *németség*, illetve a *zsidóság*) a migráns pályára való ráállás során konvertálható tőkeként működött. A zsidó, vagy német származás a migráció lehetőségét jelentette, amely felértékelte az etnikai gyökereket, vagy például felértékelte az ilyen gyökerekkel rendelkezőket a házassági piacon.¹⁶¹ Az *etnicitás ebből a szempontból stratégiai változóként működött.*

A magyar nemzetiségű kivándorlók a statisztikák szerint a nyolcvanas évek végéig nem voltak az össznépességen belüli arányukhoz képest felülreprezentálva. A magyar és a német (sváb) kategóriák egymáshoz való viszonya a nyolcvanas években és kilencvenes években Nagyvárad környékén egészen biztosan átrendeződött. Szatmár megyében a népszámlálási adatok szerint a németek száma 1977 és 1992 között a jelentős kivándorlás ellenére 6 395-ről 14 351-re emelkedett. Ebben a Németországba irányuló migráció stratégiáknak döntő szerepe lehetett.

A nyugati államokban – bár a két legfontosabb befogadó ország etnikai szempontból szelektív bevándorláspolitikát követett – alapelveként működött, hogy a keleti blokkból érkező migránsokat nem utasították ki. A legális bevándorlók nyilván letelepedési engedélyt kaptak, de az illegális úton érkezők, vagy turistaként ott maradók is számíthattak a menekült státusra. A menekültstátus viszonylag könnyen átváltható volt egyéb tartózkodási jogcímekre. Horváth a migrációs rendszer

---

¹⁶¹ Egy jellemző történet: XY-t, családunk barátját, aki történetesen részben zsidó származású, katolikus vallású magyar, székely származású református felesége (tréfásan?) megfenyegeti, hogy, ha nem szánja végre rá magát, hogy a család Izraelbe vándoroljon, keres magának egy másik „zsidót”.

leírásakor kiemelt szerepet tulajdonít a *jogi integráció* mikéntjének (i.m. 65). Ez a hidegháborús migrációs rendszerben a kelet-európai migránsok számára egy viszonylag jól átlátható, tervezhető és egyenes vonalú folyamatként jelent meg. A különböző jogcímek időben egymás után következtek, és hierarchiába rendeződtek. A folyamat végpontját a „tökéletes” (jogi) integráció képezte. A jogi integrációval párhuzamosan történt a migránsok társadalmi integrációja is, vagy legalábbis azoké a narratíváké, amelyeken keresztül a társadalmi integráció megjelent. E narratíva szerint bár a migráns mobilitási pályája lent kezdődik, azért kiszámítható és egyenes vonalú, ugyanakkor a társadalmi integrációval és mobilitással párhuzamosan a kulturális adaptáció/asszimiláció folyamata is elindul.

Kovács és Melegh elemzéséből megtudhatjuk, hogy miként *reprezentálódik ilyen körülmények között a migráció mint biográfiai szerveződés* (Kovács–Melegh 2000). Ez elsősorban mint biográfiai törés mutatkozik meg: a migráció mintegy megkettőzi az életutakat. Olyan egyszeri esemény, amely a határ átlépésének szimbolikussá emelkedő momentumához kötődik, és amelynek során az országhatár fizikai és konkrét értelemben való átlépése biográfiai határponttá lényegül át. Előtte az „előző életem”, utána a „mostani életem”. A vasfüggöny, az országok (blokkok) közötti mozgás korlátozása, valamint a befogadó ország jogi integrációs mechanizmusai mind elősegítették, hogy a migráció az élettörténeti elbeszélésben is úgy jelenjen meg, mint egy társalmi tagság elvesztése és egy új társadalmi tagság fokozatos megszerzése. A migráció az otthon maradottak szempontjából (végleges) veszteség volt: a migránsok a későbbiekben hazalátogatattak, de már egy másik társadalom tagjaiként.

A migrációval kapcsolatos narratívák a társadalmi struktúra lenyomatai. Igaz ez a társadalomtudományos modellekre és az élettörténeti elembeszélésekre egyaránt. Miután a hidegháború periódusában a vasfüggöny és a határok valóban elválasztották egymástól a különböző társadalmi tereket, a migránsok elbeszéléseiben testet öltő társadalmi tapasztalat és a demográfia ki- és bemeneti változóként megjelenő migrációképe között összhang volt. Az ellentmondás abból adódott, hogy miközben a társadalmi tapasztalat megváltozott, a diszciplína fogalmi rendszere továbbra is a fent leírt állapothoz kötődött.

A migráció a kilencvenes évek elején kialakuló új kontextusát Horváth a hidegháborús kontextus ellentétéként határozta meg (Horváth 2004a: 73–78). A befogadó országok felől nézve lényegi változást jelentett, hogy a migráns pálya, illetve az integráció átlátható, kiszámítható, lineáris és hierarchikus jellege megszűnt. Jogi szempontból ez nyilvánvalóan a befogadó hatóságok politikájának, vagy sokszor tanácsstalanságának (az egyértelmű politika hiányának) volt betudható. A jogi formulák itt is a társadalmi integrációval kapcsolatos narratívákat képezték le. A mobilitási pálya lineáris jellegének (vagy az erre vonatkozó narratíva plauzibilitásának) megszűnése, amely egyébként nem csak a migránsokat, hanem a befogadó társadalom egészét érintette (lásd Sennett 1998), a társadalmi integráció és a kulturális adaptáció linearitását és hierarchiába szerveződését is megkérdőjelezte. A mobilitási pálya flexibilissé válása ugyanakkor a megnövekedett kockázatok kivédéséhez kevés társadalmi tőkével rendelkező migránsokat fokozottan sújtotta. Ez a folyamat a korábbi integrációs-adaptív stratégiák leértékelődésével járt. Ahogy Clifford fogalmaz: az új körülmények között a migránsok nem tettek fel „mindent egy lapra egy egyre kockázatosabb jövőért egyetlen nemzetben belül” (Clifford 2000: 14), ugyanis társadalmi státusuk reprodukciójában az otthoni közeg referenciaszerepe megmaradt, azaz a diaszpóraidentitások, illetve a transznacionális stratégiák értékelődtek fel.

A kilencvenes évek elején ugyanakkor megszűnt a mozgás román hatóságok részéről történő korlátozása, amely alatt nem pusztán annyit kell értenünk, hogy az állam már nem gátolta polgárai szabad mozgását. Ennél többről van szó: az állam azon képességei szűntek meg, hogy a migrációs folyamatokat kontrollálja és adminisztrálja, vagy akár regisztrálja. A kilencvenes években gyakorlatilag összeomlott a lakosság-nyilvántartó rendszer, mind a nemzetközi vándormozgalmak, mind a belső migráció tekintetében. A belső migráció korábban a lakhatási engedélyek (*flotant*) rendszerén keresztül viszonylag jól regisztrált folyamat volt. A rendszer maga jogilag nem változott a kilencvenes években sem, azonban a lakosság rendőrállami felügyelete nélkül nem működött. A lakosság-nyilvántartás összeomlását mi sem bizonyítja jobban, mint egy nemrég elvégzett felmérés. A KSH – Népeségkutató Intézettel közösen végrehajtott *survey* során több mint 11 000 személyt választottunk ki véletlenszerűen a választói névjegyzékekből. A potenciális

válaszadók 18 százaléka már nem azon a településen élt, amelynek választói névjegyzékében szerepelt. A hiányzó személyek mintegy 2/3-a külföldön tartózkodott.

A nemzetállami térhez szorosan kötődő demográfiai modellek az állam migráció fölötti kontrolljával párhuzamosan omlottak össze: miután az állam nem volt képes a folyamatok tényleges ellenőrzésére, azok a modellek is pontatlanná váltak, amelyek népesedési folyamatok fogalmi adminisztrálására szolgáltak. Ez a, legalábbis Kelet-Európában általános jelenség Romániában igen drasztikus formában jelentkezett. A Statisztikai Hivatal továbbvezetett népességszámához viszonyítva ugyanis a 2002-es népszámlálás 700 000 fős „regisztrációs hiányt” mutatott ki, amely előtt a döntéshozók és a társadalomtudósok egyaránt értetlenül álltak. A regisztrációs hiány tényénél azonban még jelentékenyebb, hogy az azt okozó folyamatok fogalmi tisztázása sem igazán volt sikeres, olyannyira nem, hogy a Statisztikai Hivatal a hivatalos évközepe népségszám meghatározásakor a 2002-es népszámlálást követően sem vett tudomást a „regisztrációs veszteségről”, amellyel kapcsolatban egyértelmű volt, hogy irreguláris migrációról van szó. Nem volt azonban konszenzus a tekintetben, hogy a statisztikából hiányzó migránsokat mennyire lehet „kimeneti változóként” kezelni. Dumitru Sandu, aki már a népszámlálás előtt kialakította a *cirkuláris migráció* [*migrație circulatorie*] fogalmát,¹⁶² amellet érvelt, hogy a regisztrációs hiány Romániának ideiglenes népesedési kintlévősége (Sandu 2000a).¹⁶³

A *cirkuláris migráció*ra azért is ki kellett térnem, mert a román szakirodalomban szorosan összekapcsolódik a transznacionális migráció fogalmával. Nemzetközi viszonylatban a román szakirodalom érdekessége abban állhat, hogy a transznacionális szerveződésekre a kibocsátó perspektívájából tekint.

Sandu, mint azt korábban említettem, a migrációt életstratégiaként vizsgálta. A cirkuláris migráció alatt azt a fajta (időszakos) külföldi munkavállalást értette, amely az otthoni státus megerősítésére szolgált: ő a Romániából kiinduló migrációs hullámok esetében ezt tartja tipikusnak. Gondolatmenetének kulcseleme, hogy szerinte a cirkuláris migráció nem egyéni, hanem közösségi stratégia. Szerinte, az (alapvetően területi szempontból meghatározható) közösségeken belül, a migrációs

---

¹⁶² A fogalmat talán helyesebb lenne *időszakos kilépés*nek fordítani. A későbbiekben erre még visszatérünk.

¹⁶³ Ezt az érvelést tette magáévá a népesség-előreszámításokat végző Vasile Ghețău is: „Ők [vagyis a 700 ezer regisztrálatlan migráns] nem tartoznak az ország hivatalos (de jure) népességéhez, beletartoznak viszont a tényleges (de facto) népességbe, miután bármikor visszatérhetnek az országba.” (Ghețău 2007: 3)

stratégia társadalmi innovációként jelenik meg. Ezt követően a lehetőségekről, megoldásokról szóló tudás különböző hálózatokon keresztül terjed, ahhoz, hogy végül kialakuljanak a migráció közösségi modelljei. Ehhez kapcsolódóan Sandu amellel érvel, hogy a kilépők életvezetési stratégiáiban a kibocsátó közegnek van domináns szerepe, a befogadó közegben való integráció alacsony szintű (ott is inkább a diaszpóra lét a meghatározó), így ezek a stratégiák nem vezetnek végeleges elvándorláshoz.

Egy Sandu vezette munkacsoport 2001-ben egy, a cirkuláris migrációra vonatkozó ún. közösségi népszámlálást hajtott végre, amelynek során Románia 20 000 fő alatti településeinek migrációs mozgásokra vonatkozó adatlapot töltöttek ki (Sandu 2000b).¹⁶⁴ Ennek a vizsgálatnak az eredményei a nemzetközi migrációkutatásban is viszonylag jól ismertek, a romániai „transznacionális migráció” jelensége gyakorlatilag e felmérés nyomán került be a (nemzetközi) szakmai köztudatba (Sandu 2005). A vizsgálat módszertana még inkább felértékelte Sandu már korábban kifejtett nézetét, miszerint a cirkuláris/transznacionális migráció közösségi stratégiaként írható le. A vizsgálat ugyanis eleve településszinten gyűjtött adatokat. Sandu ebben a kutatásban a migrációs tapasztalatot, a migrációs hálózatot már egyértelműen mint egy lokális szerveződéshez kötődő *közösségi tőkét (capital comunitar)* határozta meg. A közösségi tőke fogalmát Sandu egy korábbi, a „*Regionális fejlettség*”-re vonatkozó kutatása során operacionalizálta (lásd uő. 1999) és a település infrastrukturális fejlettségének, humán erőforrásainak és demográfiai helyzetének egyfajta aggregátumát értette alatta, kifejezésére pedig egy szintetikus statisztikai mutatószámot alkotott. Ezzel egy társadalom(földrajz)i-atlasz (*atlas*

---

¹⁶⁴ A Belügyminisztériummal együttműködve kérdőíveket postáztak a községi rendőrségnek. Romániában a közigazgatási rendszer alapegysége a község, amely általában (de nem feltétlenül) több települést tartalmaz. A községek száma 2 686, a hozzájuk tartozó falvaké pedig megközelítőleg 12 700. Ehhez csatlakozott a vizsgálatban 152, 20 ezer fő alatti kisváros. A kérdőíveket községi szintre továbbították, lévén, hogy a közigazgatási hatóságok is ezen a szinten helyezkednek el. A kiküldött kérdőívek azonban az egyes településekre külön kérdeztek rá. A belügyminisztériummal való együttműködésnek köszönhetően a válaszadási arány kiugróan magas volt. 2 661 községből 12 357 falura vonatkozó adatsor gyűlt össze. Ehhez csatlakozott 148 kisváros. A lekérdezés gyakorlatilag teljes körűnek tekinthető. Az adatok megbízhatóságával és érvényességével kapcsolatban természetesen kételyek sorozatát lehet megfogalmazni. Ismerjük például a kulcsadatközlők foglalkozását. Közel hatvan százalékuk önkormányzati alkalmazott, rajtuk kívül gyakran jelennek meg pedagógusok, illetve más értelmiségi kategóriák. Egyáltalán nem becsülhető, hogy ezek „faluképében” az egyes társadalmi kategóriák milyen súllyal jelennek meg és ez hogyan befolyásolja a migrációra vonatkozó adatsorokat. Ennek ellenére a felmérés nyomán keletkezett adatbázis jóval informatívabb egy reprezentatív mintán lefuttatott *survey*-nél. Sandu a következőképpen érvel: „Az ötlet a maga módszertani formájában a Teleorman megyei Crângeni községben szerzett tereptapasztalatból fakadt, a Bukaresti Egyetem által szervezett gyakorlaton. Gyakorlatilag az állatorvosból lett polgármester két másik helyi személlyel bebizonyította, hogy egy falu nemzetközi migrációjának története házról-házra és országról-országra rekonstruálható.” (Sandu 2000b: 6, 4. lábjegyzet).

social) elkészítésére vállalkozott, amelyet nem pusztán térképgyűjteménynek szánt, hanem paradigmaként képzelte el, amelynek lényegi sajátossága, hogy a (nemzetállami) társadalmat tartós és jól látható koordináták mentén írja le, kiemelve a territoriális aspektust és a lokalitást.¹⁶⁵ A transznacionális migrációra vonatkozó kutatásban ilyen közösségi tőketípusként jellemezte a migrációs hálózatokat és tapasztalatot.¹⁶⁶

Sandu a közösségi tőke konvertálhatóságát emelte ki, ennek definícióját pedig, az életstratégiaéhoz hasonlóan, Pierre Bourdieu-re hivatkozva adta meg. A bourdieui referencia azonban itt bonyodalmat okoz, ugyanis valójában nem egyeztethető össze Sandunak a tőkére vonatkozó közösségi szintű meghatározásával. A közösséget jellemző tőke, mint Sandu mondja, felhasználható a közösségi intézmények által (például önkormányzat) intézményesen, vagy a közösség tagjai által spontán módon. Ha Bourdieu-ből indulunk ki, akkor a meghatározás zavaróvá válik, ugyanis nála a tőke pontosan az a tényező, amely egy mezőben – például egy lokális társadalmon belül – a pozíciók különbségét meghatározza. Ebben a keretben nincs nagyon értelme arról beszélni, hogy a tőkéből a közösség tagjai „spontán módon részesülhetnek”. Sandu fogalomhasználata sokkal inkább James Coleman (1998) társadalmi tőke fogalmát juttatja eszünkbe. Ő ugyanis a társadalmi tőkét valóban közjósággként definiálja, amelynek sajátossága a közösség bármely tagja számára hozzáférhető, és a használat során nem fogy. A migrációs tapasztalat és migrációs hálózatok colemani értelemben vett társadalmi tőkeként (közjósággként) való meghatározása azonban (a lokális közösségre fókuszáló módszertannal együtt) több szempontból problematikus végeredményhez vezet. Induljunk ki a migrációs tapasztalatot és hálózatot közösségi tőkévé tevő folyamatból. A migráció innováció, amely a későbbiek során hálózatok mentén terjed, majd egy adott szint után kialakulnak a migráció közösségi stratégiái. Ebben az utolsó fázisában – mondja Sandu – a migrációra vonatkozó tudást a település lakosai felhasználhatják. Véleményem szerint mindez nem eléggé magától értetődő, bár annak tűnik. Egy olyan metaelvről van itt szó, amely könnyen torzításhoz vezethet, Sandu ugyanis a társadalmi hálózatokat automatikusan megfelelteti a lokálisnak.¹⁶⁷ Természetesen nem amellett akarok érvelni, hogy

¹⁶⁵ A megközelítés gyökerei a román szociológiai hagyományban a Bukaresti Iskoláig, Dimitrie Gustiig (1968), Anton Golopentiaig (2000) és Herni Stahlig (1975) nyúlnak vissza.

¹⁶⁶ Ismét megjegyezzük: a cirkuláris migrációra vonatkozó kutatás alapján ez az állapot egyfajta evolúció eredménye: a migráció innovációként jelenik meg az egyéni életstratégiákon belül, hálózatok mentén terjed, és végül közösségi tőkévé válik.

¹⁶⁷ A lokalitás Sandunál egyszerűen földrajzi értelemben vett hely, amely, ha Appadurai fogalmaival élünk automatikusan rendelkezik a hely társadalmilag konstruált szellemével („lokalitás”) és

Románia falvaiban és kisvárosaiban a társadalmi kapcsolatok döntő többsége nem lokális alapon szerveződik, azonban a falut (vagy a kisvárost) egyetlen hálózati csomóként (*Gemeinschaft*) kezelni már hiba. Ha elfogadjuk is, hogy a hálózatok döntően lokálisan szerveződnek, azt empirikusan sincs alapunk feltételezni, hogy egy település egyetlen tagolatlan hálózatot képezne. A hálózatok belső tagoltságának figyelmen kívül hagyásával pedig Sandu elemzéséből kimarad, hogy a migráció hatása pontosan az, hogy amennyiben beindult, új kritériumok mentén építi fel a település társadalmi struktúráját.¹⁶⁸

A területi szempontú elemzés azonban minden módszertani bukató ellenére tanulságos. Sandu, akinek az elemzésein keresztül a transznacionális szerveződés fogalma bekerült a román szakmai köztudatba, a lokális és a transznacionális tér között egy sajátos viszonyt vázol azzal, hogy a transznacionális csere különböző formáit (illetve a diszpóráközösségek létét) lokálisan hasznosuló társadalmi tőkéként jellemzi. A nemzetközi szakirodalomba újat hoz azáltal, hogy kérdéseit a kibocsátó közeg felől teszi fel. Ezek a következők: (1) Milyen mértékben képesek az egyes romániai települések, régiók bekacsolódni egy transznacionális migráció terébe?¹⁶⁹ (2) Milyen lokálisan kötött adottságok befolyásolják az ilyen típusú esélyeket? (3) Melyek a migráció és a transznacionális csere helyi hatásai?

---

automatikusan képezi a társadalmi kapcsolatok keretét („szomszédság”). Appadurai módszertani javaslata, hogy e három fogalmat, vagyis a földrajzi értelemben vett teret, a társadalmilag konstruált „lokálitást” és a társadalmi kapcsolatoknak keretet adó „szomszédságot” analitikusan válasszuk szét egymástól, és ne feltételezzük automatikusan ezek egységét (vö. Appadurai 1996). Sandu ezt a szétválasztást nem teszi meg, amivel azonban az esetek döntő többségében empirikus értelemben nem téved.

¹⁶⁸ Példaként egy székelyföldi faluban (Lövétén) elvégzett saját terepkutatásunkat hozhatom fel. A 3 500 lakosú faluban az (időszakos) vendégmunkára járók száma kb. 600 fő, vagyis a családok többsége érintett volt a migrációs körforgásban. A kutatás egyik tapasztalata pontosan az volt, hogy a migrációs hálózatokhoz való hozzáférés korántsem a közjóságok fogyasztási logikáját követi. A munkavállalást szabályzó kapcsolathálóban való elhelyezkedés ugyanis a leginkább releváns rétegződési tényezővé nőtt, vagy, ha úgy tetszik, a falu rétegzettsége a migrációs hálózat működésén keresztül termelődött újra. A vendégmunkások toborzása rokoni/komási rendszereken keresztül bonyolódott, aki ezekből a rendszerekből kimaradt, elmehetett Magyarországra (vagy máshova dolgozni), csak éppen a Moszkva téren találta magát (miként a '90 évek elején bármely a faluból érkező „pionír” vendégmunkás). Aki benne volt ezekben a hálózatokban, de nem a csomópontok valamelyikében, az kevésbé jól fizető munkát talált. A vendégmunkás-hálózatok tulajdonképpen idővel a falu korábbi családi-nemzeti hierarchiáját képezték le. Az igaz tehát, hogy a migrációs tapasztalat kumulálódik és az újabb migrációs aktusok megszervezésében erőforrásként hasznosítható, csak éppen az ehhez való hozzáférés nem „demokratikus”. A településen például a cigányok szegregációjában és leszakadásában a munkaerő-migrációt szabályozó hálózatból való teljes kiesésnek (pontosabban be nem kerülésnek) volt döntő szerepe, olyan körülmények között, amikor a falu társadalomszerkezetét a tömeges munkaerő-vándorlás határozta meg. Bár nem állítom, hogy ez a tereptapasztalat általánosítható lenne, mindenképpen szükségesnek tartom a lokális hálózatok tagoltsága és a migráció közötti kapcsolatra való rákérdezést.

¹⁶⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a Románából származó összes vendégmunkás több mint fele a települések kevesebb mint öt százalékából származik, vagyis ténylegesen nagyok a területi-regionális különbségek.

Sandu elemzését, mint hamarosan látni fogjuk, különösen értékesé teszi, hogy ezen kérdések megválaszolásakor – a korábban részben érintett migrációs előtörténet ismeretében nem meglepő módon – kiemelt jelentőségű változóként kezelte a kulturális és vallási különbségeket, illetve az etnicitást.

c. Az etnicitás szerepe a magyarok vándorlásában

Mint azt korábban érintettük, Romániában a hidegháborús migrációs rendszer jellemzőjeként a migránsok többsége a kisebbségek, nevezetesen a zsidók és a németek köréből került ki. A többségi ortodox románság a múlt rendszer migrációs folyamataiban igen nagy mértékben alulreprezentált volt, és a hivatalos statisztikák szerint a nyolcvanas évek közepéig a magyarok migráns népességen belüli aránya sem haladta meg az össznépségen belüli súlyukat. A nyolcvanas évek közepétől azonban a kivándorló népesség etnikai szerkezete nagymértékben átalakult, amely szorosan összefüggött Magyarország megváltozott migrációpolitikájával. A múlt rendszerben az ország migrációs politikáját az 1949-es alkotmány 67-es paragrafusa szabályozta, amely kimondta, hogy menekült státus a „demokratikus meggyőződésükért, a társadalmi haladást elősegítő cselekvésükért” üldözöttek számára adható (idézi Szőke 1992: 307). A paragrafus a menekültek politikai szelekciójának gyakorlatát támasztotta alá, vagyis, hogy a szocialista blokk országaiból érkezők nem kaphattak menekült státust Magyarországon.

A romániai menekültek 1986-tól kezdtek nagy számban Magyarországra áramlani. Kezdetben az országnak inkább tranzitszerepe volt: néhány létező csatornán keresztül a menekültek Nyugat-Európába kísérték meg eljutni, miután azonban ezek a csatornák elzáródtak, tömegesen rekedtek Magyarországon (vö. Regényi–Törzsök 1988). Bár a kérdést jogilag csak 1989-ben szabályozták, 1987-től gyakorlattá vált, hogy az ország nem adta ki őket a román hatóságoknak. 1988 végére számuk elérte a 20 000-et, 1989 végére pedig a 36 000-et, miközben a hivatalos úton Magyarországra érkezők száma is emelkedett. Ez tükröződik abban, hogy, míg 1980-ban 866, addig 1987-ben már 6499 román állampolgárt honosítottak (Szőke 1992: 308). A legális kiáramlás 1990-ben is folytatódott, a nem hivatalos úton érkezők között pedig a márciusi marosvásárhelyi eseményeket követően a magyarok aránya elérte a 97 százalékot¹⁷⁰ (uo. 312). A magyarok kivándorló népességen belüli arányának

¹⁷⁰ A megelőző években a menekültek 75 százaléka vallotta magát magyarnak.

emelkedése a hivatalos romániai statisztikákban is tükröződött, ha azonban az illegális migrációt is számításba vesszük, akkor a magyarok esetében 1987 és 1991 között kivándorlási és menekülthullámról beszélhetünk. Horváth István (2004a), illetve a saját számításaink szerint ebben a periódusban mintegy 97 000 magyar hagyhatta el az országot. Többségük Magyarországon telepedett le. Számuk 1989-ben volt a legmagasabb, amikor 27-28 000 magyar távozhatott. A kilencvenes években, bár mérsékeltebb ütemben, de folytatódott a Magyarországra vándorlás, közben pedig felálltak az időszakos munkavállalást fenntartó hálózatok is.

A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy az erdélyi magyarok vándorlását tárgyaló irodalomban milyen narratívákon keresztül kapcsolódik össze a vándorlás és az etnicitás. Az elemzés fókusza a társadalomtudományos szövegekre esik, de miután az erdélyi magyarok migrációja nem pusztán tudományos, hanem egyben politikai kérdés is, ezért érthetőnek vélem, hogy a migrációval kapcsolatos modellekben visszatükröződnek a politikai diskurzusok. Másrészt a migránsok szempontjából gyakran közvetlen egzisztenciális jelentősége van annak, hogy a befogadó hatóságok milyen rubrikába utalják őket, ami pedig azon múlik, hogy sikerül-e saját vándorlástörténetüket elismertetniük. A menekült, illetve a gazdasági migráns közötti különbségtételnek van legjelentősebb jogi-adminisztratív következménye. Ezek az adminisztratív különbségtevések aztán természetesen utat találnak maguknak a társadalomtudományos magyarázatok fele is.

i. Az etnikai (el)nyomás

A nyolcvanas évek végén meginduló magyar kiáramlásban központi szerepe volt annak, hogy a magyar állam a Romániából érkezett migránsokat menekültként ismerte el. A hatóságokon kívül a magyar társadalom széles körben elfogadta, hogy a magyar nemzetiségű menekülteket elsősorban a román nemzetiségpolitika készítette távozásra. A későbbiekben ez az értelmezés mind a magyar hatóságok, mind a magyarországi közvélemény szemében veszített a legitimitásából, Erdélyben azonban a kilencvenes években gyakorlatilag ez uralta az elitdiskurzusokat, és csak az utóbbi években – a 2002-es népszámlálás után – szorult háttérbe. Ma a romániai magyar politikai elit az elvándorlást gazdasági okokra vezeti vissza.

Az elvándorlásnak a román állam részéről tapasztalható etnikai (el)nyomással való magyarázata nem új keletű. A két világháború között Makkai Sándor (1937)

híres esszéjében, a *Nem lehet*-ben általános jelleggel fogalmazta meg, hogy a kisebbségi létmód egy nemzetállamokra felosztott világban *per definitionem* élehetetlen állapot. A tételt politikai értelemben a kilencvenes években legmarkánsabban Tökés László vetette fel, azt állítva, hogy Romániában burkolt etnikai tisztogatás folyik, vagyis a román hatalom arra játszik, hogy a magyarokat kivándorlásra ösztönözze. Ha nem is abban a végletes formában, amint a két püspök megfogalmazta, de a tétel a nemzetközi szociológiai szakirodalomban is jelen van. Rainer Münz például, az 1989 előtti és az 1989 utáni kivándorlást egységesen kezelve, az erdélyi magyarok Magyarországra irányuló vándorlását ebben az értelemben nevezi etnikai migrációnak (lásd Münz 2003). Horváth István szerint a modellnek inkább az 1989 előtti periódusban, illetve a kilencvenes évek elején volt jogosultsága, bár a gazdasági motiváció ekkor is jelen volt (Horváth 2002b: 31–32). A kilencvenes évek második felétől viszont szerinte a modell relevanciája csökkent, és ezzel párhuzamosan el is tűnt a szociológiai szövegekből.

Szükséges aláhúzni, hogy ez a közelmúltig domináns értelmezés, illetve az erre építő társadalomtudományos vizsgálatok hajlamosak voltak figyelmen kívül hagyni a magyarok migrációs szándékaiban és viselkedésében is döntő szerepet játszó romániai társadalmi-gazdasági kontextust. Amögött azonban, hogy ez a szemlélet a szociológiában is gyökeret tudott verni, nem annyira a politikai diskurzusok, mint inkább a szociológiai mező szerkezetét látjuk meghatározónak. Az első szempont, amely ebben a szerkezetben kiemelt fontosságú, az a kutatásfinanszírozási rendszer. A kilencvenes években a magyarokra reprezentatív vizsgálatok többségét Magyarországról rendelték meg, és többé-kevésbé központosítottan koordinálták. Onnan nézve logikus ez, hogy a vizsgálatok a magyar nemzetiségűekre fókuszáltak, hisz a környező országokból Magyarországra vándorlók többsége ténylegesen magyar etnikumú volt. A vizsgálatok így hajlamosak voltak a „határon túli” magyarok migrációs potenciáljáról *en bloc* beszélni, sokszor akár egy népességként kezelve a különböző területeken élő magyarokat. Így a migrációra vonatkozó magyarázatok abban az esetben is (túl)etnicizálódhattak, ha az elemzőnek esetleg épp ezzel ellentétesek voltak a szándékai.¹⁷¹

A kutatásfinanszírozás mellett a témastruktúrának volt döntő szerepe. A kilencvenes években a migrációval/migrációs potenciállal (is) foglalkozó kutatások

---

¹⁷¹ „A [migrációs potenciálra vonatkozó – K.T.] adatok elemzésekor egységes régióknak tekintjük a Magyarországgal határos országokat (...). Az előbbi az indokolja, hogy a kedvezménytörvény sem tett különbséget a határon túli magyarok közt annak függvényében, hogy mely ország állampolgárai” (Örkény 2003: 150).

jelentős része kérdőíves attitűd- és identitásvizsgálat volt. Ezek a vizsgálatok „konzervatív” felhanggal a magyar identitástudat szilárdságára, „liberális” felhanggal pedig az etnikumközi viszonyok alakulására kérdeznék rá. A megközelítésmód – függetlenül attól, hogy politikailag hol helyezte el magát – hajlamos volt a társadalmat az etnicitásba zárva, nem pedig fordítva, az etnicitást a társadalomba helyezve értelmezni. A migrációról ilyen szövegkörnyezetben kitermelődő értelmezések aztán nem véletlenül hajlottak arra, hogy a vándorlást egyfelől a nemzeti identitás gyengülésével (szülőföldön való helytállás *versus* elvándorlás), másfelől az etnikumközi feszültséggel hozzák összefüggésbe (lásd ehhez Dobos 2001 vagy Csepeli et alii 2000).

ii. Az etnicitás mint vonzó tényező

Brubaker (1998) arra hívja fel a figyelmet, hogy az etnicitás a migrációs folyamatokban nem csak taszító (*push*), hanem vonzó (*pull*) tényezőként is szerepet játszhat. A szászok és a zsidók esetében ilyen szerepe volt a befogadó ország migrációs politikájában testet öltő etnikai preferenciának (miközben persze a román állam is etnikai alapon szelektálta a kivándorlókat). A németek és a zsidók esetében, mint azt korábban érintettük, az etnicitás, miután egy, a vándorlást megelőző bürokratikus procedúra során igazolást nyert, közvetlenül konvertálható volt az állampolgárságra és a hozzá kapcsolódó jogosítványokra.

A magyar bevándorlási törvény „határon túli magyarokra” vonatkozó paragrafusai ennél jóval ellentmondásosabbak voltak. Németországgal ellentétben Magyarország soha nem támogatta egyértelműen a „határon túliak” Magyarországra vándorlását, és az állampolgári jogokat sem terjesztette ki rájuk. Ennek ellenére a hatóságok a magyar etnikumú bevándorlókat preferenciálisan kezelték. Az 1993-as állampolgársági törvény (idézi Brubaker 1998: 1055) felmenti őket az állampolgársághoz szükséges nyolc éves ott tartózkodás alól. A törvény azonban nem garantál állampolgárságot, csupán lehetővé teszi a hivatalnokok számára a preferenciális elbírálást. Brubaker szerint az egyértelmű szabályozás hiánya ellentmondásossá teszi a „határon túli magyarok” magyarországi helyzetét, amelynek következtében a magyar nemzetiség átváltási értéke mind hivatalos szinten, mind a hétköznapiak során, teljesen kontextusfüggővé válik. A Brubakerhez közvetlenül (Fox 2005; 2007) vagy áttételesen (Pulay 2006) kapcsolódó kutatók azt vizsgálták, hogy az

erdélyi migránsok Magyarországon milyen körülmények között képesek magyar identitásuk elismertetésére, illetve milyen esetekben vallanak kudarcot. Fox szerint az elismertetés kudarca során az erdélyi migránsok (illetve Fox tézise szerint rajtuk keresztül a teljes erdélyi magyar népesség) körében átértelmeződtek a saját csoport határai, és egyben a nemzeti identitás keretei (Fox 2005). 1989 előtt Erdélyben a magyar identitás termelődésében a románok játszották a „releváns másik” szerepét, állítja Fox. A tényleges kapcsolattartás lehetőségétől megfosztott erdélyi magyarok virtuálisan a magyar nemzeten keresztül azonosultak a magyarországi magyarokkal. Ilyen körülmények között a kilencvenes évek elejének munkavállaló migránsai nem pusztán egy azonos nyelvű országba, hanem hitük szerint „haza” érkeztek. Azzal szembesültek viszont, hogy a magyarországi magyarok ennek elismerését megtagadják tőlük. A „lerománózott” illegális vendégmunkások önképe és környezetük róluk alkotott képe között áthidalhatatlan szakadék keletkezett, amely a magyarországi magyarokra is kiterjedő sajátcsoporthépet tarthatatlanná tette. Fox szerint ennek eredményeként az erdélyiek nem saját magyar identitásukat kérdőjelezték meg, hanem sajátos módon megerősítették azt. Az erdélyiek sértett önbecsülésüket azokra a (szintén elterjedt és nem csak Erdélyben, hanem Magyarországon is jól beágyazott) képzetekre alapozva állították vissza, amelyek Erdélyt az autentikus, romlatlan magyarsággal azonosították.¹⁷² Fox anyagában visszatérő motívum, hogy a lerománózott erdélyi magyarok a magyarországiakat „viszonzásképpen” letótozzák, lesvábozzák, lecigányozzák, lezsidózzák. Ebben az új identitáskonstrukcióban, amely a szerző szerint gyorsan szétterjedt az otthon maradottak körében is, a „releváns másik” szerepét már legalább annyira a románság játssza, mint a (nem eléggé magyar) Magyarország. Mindez a Magyarországra vándorolt erdélyiek esetében akár egyfajta diaszpóra-identitás irányába is mutathat, amennyiben arra gondolunk, hogy ennek legfontosabb feltétele a jól elkülönülő saját csoport tudata.

Pulay tanulmányának az érdeme, hogy a „kettős kisebbség narratív mintájára” épülő, a diaszpóráközösségekre emlékeztető kollektív identifikációs stratégiát a munkaerőpiaci státussal kötötte össze (Pulay 2006). Szerinte ezek az identifikációs stratégiák szorosan összefüggnek azokkal az aszimmetrikus helyzetekkel, amelyekben

---

¹⁷² Erdély egyrészt az autenticitásdiskurzusok kiindulópontja, másrészt, mint a Kelet-Nyugat lejtőn (Melegh 2006) lejjebb álló terület a civilizálatlan, vad vidék toposza. Ezt a kettősséget Feischmidt (2005) dolgozta fel.

az erdélyi magyarok – a szekundér munkaerőpiacon¹⁷³ – külföldi munkavállalóként találják magukat. A képet a 2001-es évben bevándorlási engedéllyel az országban tartózkodó népességre volt reprezentatív mérés árnyalja, amelyet a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete készített (lásd Gödri–Tóth 2005). A mintán belül a romániai bevándorlók külön elemezhető csoportot alkotnak. A vizsgálat céljai között volt a bevándorlók munkaerőpiaci helyzetének és kapcsolathálózatának a feltérképezése. Az erdélyi bevándorlók munkaerőpiaci helyzete mind a magyarországi, mind az erdélyi magyar népességénél kedvezőbbnek bizonyult, a korábban érkezett migránsok kapcsolathálózában pedig többségbe kerültek a magyarországi magyarokkal fenntartott nexusok. Ezek az eredmények arra intenek, hogy ne siessünk a diaszpóraidentitások fele mutató kutatási eredmények általánosításával. Lehet, hogy a szekundér munkaerőpiacon dolgozó erdélyiek gyakran a magyarországi magyarokkal szemben határozzák meg magukat, de a migránsok egy másik jelentős csoportja számára a nyelvtudás és közös kulturális háttér lehetővé teszi a primér munkaerőpiacra való belépést és a (viszonylag) problémamentes társadalmi integrációt.

iii. Integráció/integrálatlanság

Harmadikként, miként azt az Erdéllyel foglalkozó társadalomtudományos irodalomban többen megtették, az *integráció/integrálatlanság* kérdéskörét köthetjük össze a migrációval. E megközelítésben az etnicitás ismét tasztító tényezőként jelenik meg, azonban, az *etnikai (el)nyomás* modelljével szemben itt a felelősség nem teljes egészében az államé, hanem részben a kisebbségi közösségé is. E szerint a román nemzetállami téren belül a magyar kisebbség nem elnyomott, hanem integrálatlan helyzetben van. Ez az integrálatlanság gerjeszti a migrációt.

Elsőként Salat Levente megközelítése emelhető ki, aki a magyar kisebbség román nemzetállami térbe való integrációját két szinten képzei el: egyéni és a közösségi szinten (Salat 2003). Ideális esetben a közösségi integráció segíti az egyént abban, hogy maga is megtalálja a beilleszkedés útjait. Fordítva pedig, ha a közösségi integráció nem valósul meg, akkor az egyén helyzete is problematikusává válhat. Salatnál a *közösségi integráció* tulajdonképpen egy értelmiségi/politikai konstrukció, amely világosan rögzíti a magyar kisebbség jogállását és részvételét a társadalmi élet

---

¹⁷³ Pulay építőipari munkások között folytatott vizsgálatot.

különböző színterein, elsősorban a hatalommegosztás terén. Egy ilyen tervezet kidolgozása az értelmiség feladata, míg érvényesítése a politikai elité. Amíg azonban az átfogó koncepció hiányzik, addig a „nagy-magyar” nemzeteszmehez kötődő, de Románián belül a maga teljességükben megélhetetlen identitáskonstrukciók termelődnek folyamatosan újra. Ide kapcsolódva Szilágyi N. Sándor egy vele készült interjúban (Szilágyi–Turai 2005) így fogalmazott: az integráció egy arra való válasz, hogy milyen helyet akarunk magunknak Romániában, miközben Trianon következményeit – hogy kisebbségként élünk a román nemzetállamban – nyolcvan év után tényként, és nem ideiglenes állapotként fogadjuk el.

Salat és Szilágyi szerint ez a fajta meghatározatlanság, ideiglenesség, illetve az identitásstruktúrák és a társadalmi-politikai valóság összeférhetetlensége gerjeszti a migrációt. Ehhez két megjegyzés kívánczik. Egyrészt véleményem szerint Salat messze túlbecsüli az elitdiskurzusok társadalomszervező erejét. Másrészt úgy tűnik, hogy Salat a humánszakos egyetemi elit helyzetét általánosítja. Ez az a terület, ahol a magyar értelmiség szakmai hálózatai valóban Magyarország fele mutatnak, és a román szakmai kapcsolatok gyakorlatilag teljes hiányában a végzős diákoknak valóban nagyon kis esélyük van elhelyezkedni a román munkaerőpiacon. Salat szerint az integrátlanság fenntartásában a magyarországi támogatási rendszer is felelős, hisz ennek léte azt az illúziót keltette, hogy egy Magyarország irányából kialakított struktúra életképes lehet. Mindez azonban ismét csak a humán- és kulturális elit szempontjából lehet igaz, miután más elitcsoportok (gazdasági elit, politikai, műszaki értelmiség) stratégiáit a magyarországi támogatások és kapcsolatok igen kevésbé befolyásolták.

Egy másik szálon érdemes megvizsgálni az integrátlanság és a migráció kapcsolatát is. Ezen a szinten arra kérdezhetünk rá, hogy a román nyelvi-kulturális kompetencia hiánya, illetve az etnikai szempontból zárt hálózatok milyen mértékben hatnak az elvándorlás irányába. Az integrációnak ezt az értelmezését a Csepeli–Örkény–Székelyi-féle Kárpát-projekt állította középpontba (Csepeli et alii 2000). A szerzők megvalósult integráció alatt a magyar népesség teljes kétnyelvűségét (illetve a román másodnyelv dominanciáját), az etnikumok közötti társadalmi távolságok minimalizálódását (beleértve a vegyes házasságok dominanciáját), illetve a román tannyelvű (tévesen kétnyelvűként emlegetett¹⁷⁴) oktatásban való részvételt értik.

---

¹⁷⁴ A szerzők az idézett művükben következetesen „kétnyelvűként” aposztrofálják a román tannyelvű oktatást, és „kizárólag magyar nyelvűként” a magyar tannyelvű oktatást. Örkény Antal egy 2003-ban Kolozsváron rendezett vitán a helyesbítésre sem volt receptív.

Megközelítésükben a nyelvi-kulturális integráció a társadalmi (például munkaerőpiaci) integráció alapfeltétele, hiánya pedig kivándorlási szándékot generálhat. Egy korábbi, Csata Zsomborral közös vizsgálatunkban (Kiss–Csata Zs. 2003) azt találtuk, hogy az „integrálatlanságnak” bizonyos régiókban valóban van migrációgeneráló hatása, legalábbis a migrációs szándékok szintjén. Az „integrálatlanságot”, Csepeliék meghatározásából kiindulva, a magyar oktatásban való részvételen, a román nyelvtudás (szubjektíve észlelt) hiányán és a Bogarus-féle társadalmi távolság-skálán¹⁷⁵ keresztül operacionalizáltuk, ennek migrációra gyakorolt hatását pedig egy logisztikus regressziós modell segítségével vizsgáltuk, külön egy székelyföldi és egy belső-erdélyi fiatalokra kialakított mintán.¹⁷⁶ Azt találtuk, hogy, míg Székelyföldön a felsorolt változók nem befolyásolták a migrációs szándékot, addig Belső-Erdélyben szignifikánsan növelték. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a magyar oktatás, a román nyelvi kompetencia hiánya, illetve a románok fele zárt hálózatok csak abban az esetben növelik a migrációs szándékot, amennyiben a helyi/regionális munkaerőpiaci logikával ellentétesek. Ez pedig elsősorban a szórvány, illetve román többségű vidékeken van így. Azt is látni kell azonban, hogy az így értelmezett „integráció” fogalmilag sem választható szét a nyelvi-kulturális asszimilációtól. Így, amennyiben a kérdést megfordítjuk, azt mondhatjuk, hogy a migráció lehetősége ezeken a területeken, akár a domináns munkaerőpiaci logikák ellenében is, hozzájárulhat a magyar identitás reprodukciójához.

iv. Az etnikai migráció vége?

Végül érdemes a „migráció deetnicizálódásának” (*de-etnicizarea migrației*) hipotézisére is kitérni. A fent leírt három modell ugyanis mind azt igyekezett magyarázni, hogy az erdélyi magyarok körében a migrációs hajlandóság miért magasabb az országos átlagnál. Ezt az összefüggést a kilencvenes években gyakorlatilag senki sem kérdőjelezte meg. Mára azonban a román migrációs szociológia és demográfia evidenciaként kezeli, hogy a migráns népesség legalább 90 százalékban a többségi románság soraiból kerül ki (lásd Ghețău 2007). Ez visszaköszön mind az utóbbi évek migrációpotenciál méréseiből, mind a hivatalos statisztikákból.

¹⁷⁵ Ez arra kérdez rá, hogy egy román nemzetiségű személlyel milyen legközelebbi viszonyt fogadna el az illető, attól kezdve, hogy legszívesebben egy országban sem élne vele, addig, hogy szívesen látná a családjában.

¹⁷⁶ Az adatok a MOZAIK2001 vizsgálatból származtak.

Az első olyan forrás, amely a vándorló népesség etnikai összetételének az országos arányok fele való közeledését mutatta, Dumitru Sandu (2000b) korábban említett „közösségi népszámlálása” volt. Sandu megállapította, hogy a kilencvenes évek külföldi munkavállalói között összességben egyértelműen felülreprezentáltak voltak az etnikai és vallási kisebbségek, ha azonban az időben későbbi hullámokat nézzük, az arányok már jóval kiegyenlítettebbek. Ennek logikus magyarázata, hogy a kisebbségek – a meglévő kapcsolatokra, a nyolcvanas évek migránsaira, a nyelvtudásra stb. épülő – munkaerő-migrációs hálózatai már a kilencvenes évek legelején felálltak, míg az ortodox vallású román népesség esetében több időre volt szükség a hálózatok beüzemeléséhez, vagy a meglévő hálózatokba való bekapcsolódáshoz. A kilencvenes évek elején a románok számára a bejárható hálózatok hiánya miatt a migráció költségei összehasonlíthatatlanul magasabbak voltak. Ahogy azonban a hálózatok felálltak, a munkavállalási migráció számukra is könnyen járható és tömeges stratégiává vált.

Ezt a folyamatot, amelynek során a migrációban a kisebbségi etnikumhoz való tartozás szerepe csökken, Dumitru Sandu „deetnicizálódásnak” (*de-etnicizare*) nevezte. A terminus tulajdonképpen félrevezető, hisz nem azt jelenti, hogy a migráció során (például a hálózatokban) az etnicitás szerepe csökkenne, hanem, hogy immár vannak olyan hálózatok, ahol a migráció során a „románság” konvertálható.¹⁷⁷ A migráció intenzitásában kétségkívül kiegyenlítődött. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy ez a migrációs hálózatok (román–magyar) etnikai homogenizációjával jár együtt. Sandu a deetnicizálódás terminussal elsősorban a migráció intenzitásának a kiegyenlítődését jelölte, ugyanakkor jelezte, hogy a kezdetben etnikailag szegmentált hálózatok mentén szerveződő migráció egyre inkább lokális–regionális alapon szerveződő hálózatok mentén bonyolódik. Ez logikusan következik a közösségi tőke korábban elemzett koncepciójából. Zárójelben azonban meg kell jegyeznünk, hogy Sandu a tézisét egy Teleorman megyei adventista közösségen belüli megfigyelései alapján alakította ki, így egyáltalán nem biztos, hogy a tétel átvihető Erdély etnikailag vegyes (román–magyar) településeire is.

Saját vizsgálataink közül az erdélyi magyar reprezentatív mintán végzett, a migrációs potenciálra irányuló mérések is részben ebbe az irányba mutatnak (Kiss–Csata Zs. 2004). Már a kilencvenes évek elején lefolytatott mérések alapján is kirajzolódtak a célszörzrökök tekintetében megmutatkozó regionális eltérések. Az

---

¹⁷⁷ A „románságot” a bukaresti szerző – jellemzően – mintegy univerzális princípiumként kezeli, szembeállítja a kisebbségek partikuláris „etnicitásával”.

1997–2002 között lefolytatott mérések a magyar válaszadók esetében Magyarország primátusát erősítették meg, a tendencia azonban a belső-erdélyi vegyes etnikumú vidékeken nem volt annyira egyértelmű, mint a Székelyföldön. Ezen eredmény alapján megfogalmaztuk a migrációs hálózatok Nyugat-Európa fele való eltolódásának hipotézisét. Az ezredfordulóra az elsősorban románok által használt olaszországi, spanyolországi vendégmunkás-hálózatok már igen kiterjedtek voltak. Azt feltételeztük, hogy ez a románokkal egy településen élő magyarok migrációs stratégiáit is nagyban befolyásolni fogja. A székelyföldi hálózatok ebből a szempontból elszigeteltebbek voltak. A 2004/2005-ben elvégzett mérések alapján valóban bekövetkezett egy (igaz kis mértékű) eltolódás a célországok tekintetében: Magyarország mint célország némiképp háttérbe szorult, és relatíve előtérbe kerültek Nyugat-Európa országai, elsősorban Spanyolország és Olaszország. Ma a spanyolországi, vagy olaszországi hálózatokat túlnyomóan románok üzemeltetik, azonban azokon a településeken, ahol magyarok románokkal vegyesen élnek, a viszonylag kockázatmentes nyugat-európai vendégmunka lehetősége is adott. Nehéz elképzelni, hogy mindez az adott településen élő magyarok migrációs stratégiáit (a magyarországi vendégmunka primátusát) érintetlenül hagyná,¹⁷⁸ így, a migráció intenzitásának kiegyenlítődése mellett az etnikailag szegmentált hálózatok (részleges) összeolvadását prognosztizálhatjuk. Ha a románok által dominált nyugat-európai hálózatok szerepe növekszik, akkor ez egyben a magyar etnikumhoz kapcsolódó tőkék leértékelődésével és a román nexusok felértékelődésével járhat.

---

¹⁷⁸ Ezt a hipotézist közvetve alátámasztják a vegyes házasságok alakulására vonatkozó elemzések. A párválasztás etnikailag hetero, illetve homogén jellegét a település etnikai térszerkezete messzemenően befolyásolja. A saját településükön szórványban élő magyarok többségében román párt választanak maguknak, amely azt bizonyítja, hogy a párhuzamos etnikai társadalmak társadalomtudományos víziója, ha nem is teljesen elhibázott, mindenképpen túldimenzionált.

3. Asszimiláció és etnokulturális reprodukció az erdélyi etnodemográfiában

A demográfia létrejötte és intézményesedése történetileg egyrészt a modern nemzetállam (lásd Foucault 1992, 1996), másrészt a globális népesedéspolitika igényeihez (lásd Hodgson 1983, 1988, 1991; Szreter 1993; Greenhalgh 1996; Melegh 2006) kötődött. A diszciplína által kifejlesztett fogalmi és módszertani apparátus alapvetően a földrajzilag körülhatárolható népességeket (avagy a világnépességet) érintő folyamatok leírására alkalmas. Amennyiben az erdélyi magyar népesedést ezen a rendszeren keresztül akarjuk leírni, egy alapvető problémába ütközünk. Egy más etnikumokkal keverten élő kisebbség népesedési folyamatait nem érthetjük meg, ha csupán a természetes népmozgalmi és a vándormozgalmi egyenleget vizsgáljuk meg. Egy nemzetiségi/etnikai kritériumok szerint meghatározott népesség határainak körülírása nehézségekbe ütközik. Ki-, illetve bemeneti változóként figyelembe kell venni ugyanis az etnikai „határátlépéseket” is, amely módszertani szempontból az adaptálhatóság kérdését veti fel. *Mennyiben és hogyan tudjuk adaptálni a standard demográfiai modellt egy kisebbségi népességre?*

Az erdélyi magyar népesedéssel foglalkozó etnodemográfia az etnikai határátlépéseket az asszimiláció fogalmán keresztül kísérelte meg leírni. Amellett fogok érvelni, hogy kialakítható egy, az etnodemográfiai vizsgálatokban használható asszimilációs modell. Az azonban, hogy a modell mennyiben használható más kisebbségi népességek demográfiai vizsgálatában, (az adott esetre fókuszáló) mérlegelés kérdése. Mielőtt ezt a modellt bemutatnám, röviden vázolom azokat a perspektívákat, amelyekbe az asszimiláció fogalmát használó társadalomkutatók önkéntelenül is belehelyezkednek.

a. Az asszimiláció fogalmáról

i. Az asszimiláció a nemzetközi szakirodalomban

A nemzetközi társadalomtudományos irodalomban az *asszimiláció* mint fogalmi eszköz megítélése ellentmondásos. Amint Brubaker (2002), illetve Alba-Nee (2003) írják, ez összefügg a hetvenes-nyolcvanas évektől lejátszódott „differencialista” fordulattal. Ennek nyomán a társadalomtudományos, illetve a humán értelmiség (a nyilvános diskurzus szintjén legalábbis) a meglévő kulturális

különbségekhez az addigiaknál pozitívabban kezdett viszonyulni. A kilencvenes években divatos multikulturalista megközelítések az *asszimilációs modellt* normatív értelemben helytelenítették, empirikus értelemben pedig elhibázottnak tartották.

Brubaker szerint a fogalmat leginkább a *bekebelezés* biológiai metaforája és a mögötte álló organikus társadalom-felfogás tette hiteltelenné, amely az asszimilációt a *teljes és szerves beolvadás* képzetéhez kötötte. Ezzel az asszimiláció „általános és elvont” fogalmát állította szembe, amely nem a végeredményre, hanem a folyamatjellegre helyezte a hangsúlyt, és amely nem azonossá, hanem hasonlóná válásról beszélt. Ebben az értelemben – szemben az organikus felfogással, ahol az a kérdés, hogy megtörtént-e – az asszimilációnak (mint hasonlóná válásnak) fokozatai vannak. Az asszimiláció elvont felfogása a szerző szerint segíthet abban, hogy a társadalomkutatási gyakorlat a fennálló kulturális különbségek kimutatása és dicsőítése mellett a hasonlóság/hasonulás különböző fokozatait is észrevegye. Kiemeli, hogy, bár helytelen az asszimilálódó kisebbségeket passzív tárgyként kezelni, az asszimiláció a legtöbb történész és szociológus számára „a szociális folyamatok összességében megmutatkozó tendencia, nem pedig olyasvalami, ami az egyes személyekkel történik” (Brubaker 2002: 17). Az egység, amit a folyamat érint, nem is annyira a egyén, hanem egy többgenerációs népesség, illetve ennek a népességnek a reprodukciója. Szükséges ugyanakkor, hogy az asszimilációt fogalmi eszközként használó kutatók egyrészt adják fel az asszimilálódó és az asszimiláló népesség homogenitásának képzetét (és ezzel a különböző társadalmi csoportok esetében empirikusan is kérdezzenek rá a referencianépesség mibenlétére¹⁷⁹), másrészt pedig szabaduljanak meg az asszimilációpárti melléklöngéktől (amely miatt a társadalomkutatók a folyamatot gyakran objektíve elkerülhetetlennek látatták).

Ezeket a szisztematikus fogalmi tisztázásokat, a klasszikus asszimilációelméletekre (Park–Burgess 1921; Gordon 1964; Yinger 1981) támaszkodva és azokat átgondolva Alba és Nee (2003) végezték el. A szerzők következtetése, hogy a korábbiakhoz képest nagyobb hangsúlyt kell fektetni a befogadó társadalom változásaira, hangsúlyozva ezzel, hogy az asszimiláció nem egyirányú, és csupán az asszimilálódó kisebbséget érintő folyamat, hanem olyan kulturális kontaktus, amelynek során a befogadó társadalom, esetükben az „amerikai mainstream” is megváltozik. Az már Yinger (1981) elméletének is központi eleme

---

¹⁷⁹ A szegmentált asszimiláció fogalmáról lásd (Portes-Zhou 1993).

volt, hogy a folyamatot szükséges dimenziókra bontani,¹⁸⁰ illetve, hogy az asszimilációt nem szabad törvényszerű vagy lineáris folyamatként elképzelnünk. A szerző azt is kiemelte, hogy az asszimiláció elméletének mindig a disszimiláció (az etnokulturális jegyek sikeres reprodukciója) elméletével kell kiegészülnie.

Az angolszász asszimilációkutatás eredményeit magyar vonatkozásban elsőként a zsidósággal foglalkozó történeti vizsgálatok adaptálták (Hanák 1984; Karády 1997). Kovács Éva szintén az asszimiláció–disszimiláció fogalmán keresztül kísérelte meg elemezni a két világháború közötti kassai zsidóság identitásépítési stratégiáit, egy későbbi összegző írásában azonban, a fogalompár elégtelensége mellett érvelve, a zsidó–magyar együttélés leírására a hibriditás *post-colonial studies*-ből kölcsönzött fogalmának bevezetését javasolta (vö. Kovács 2004, 2002.). Gyurgyík László – Yinger fent említett modelljéből kiindulva – a szlovákiai magyarokra végzett asszimilációvizsgálatot (Gyurgyík 2004a).

ii. Az asszimiláció erdélyi jelentéstartománya

A fogalom utóbbi évtizedekben végbement újraértelmezése ellenére (vagy amellett) kijelenthetjük, hogy az asszimiláció alatt a nemzetközi szakirodalom a többség és a (leginkább bevándorló) kisebbségek együttélésének egy olyan analitikus és normatív modelljét érti, amely a hozzá fűzött remények szerint szavatolja a társadalmi tér folytonosságához szükséges kulturális egyneműséget, megszünteti a kisebbségi csoportok gazdasági, társadalmi marginalitását és bekapcsolja őket a fejlődés főáramába. Az asszimiláció ezekben a modellekben a kisebbségek számára a társadalmi felemelkedés és emancipáció útja. Az erdélyi magyar elit a jelenséget egy ettől teljesen eltérő nézőpontból, Biczó kifejezésével élve, egy „veszteségnarratívában” látja és láttatja (vö. Biczó 2000a). Amikor az asszimilációs folyamatok népességreprodukcióra gyakorolt hatását vizsgálom, akarva-akaratlanul belehelyezkedek ebbe a „veszteségnarratívába”. Éppen ezért nem vállalkozom az asszimiláció erdélyi jelentéstartományának kimerítő elemzésére, annak csupán néhány aspektusát szeretném megvilágítani:

(1) Az erdélyi magyar társadalomkutatásban az asszimiláció fogalma a harmincas évektől összekapcsolódik az etnikai szórvány (diaszpóra) fogalmával. Az asszimilációs folyamatok a szórványban játszódnak le, a szórványt pedig az

---

¹⁸⁰ Ezek a dimenziók Yingernél a kulturális asszimiláció (akkulturáció), a pszichológiai asszimiláció (identifikáció), a strukturális asszimiláció (integráció) és a biológiai asszimiláció (amalgamáció).

asszimilációs folyamatok határozzák meg. Vetési szerint a szórványközösség jellemzője, hogy saját erejéből képtelen az etnokulturális reprodukcióra (vö. Vetési 2000),¹⁸¹ így a szórványok „a kárunkra történő beolvadás miatt úgy tekinthetők, mint csatornák, amelyeken keresztül évről évre a faj ezrei folynak ki és ömlenek bele az idegen faj¹⁸² életerős folyamába” (Bartha–Decsi 1938: 1).

(2) Az asszimilációról és a hozzá szorosan kapcsolódó szórványról való fogalomalkotás nem választható szét az erdélyi magyar értelmiségi és politikai elit azon törekvéseitől, hogy a magyar társadalmat etnikai–nemzeti alapon intézményesítse. Ezért az asszimiláció (mivel általa „fogy a magyar”) természetesen veszteségként jelenik meg. A magyar elit és az asszimilációnak kitett szórványközösségek közötti kapcsolat gyakran az orvos–beteg metaforán keresztül jelenik meg. A kutatáshoz/leíráshoz („diagnózishoz”), mindig cselevési tervnek („gyógymódnak”) kell társulnia.¹⁸³ Vetési László egyetlen találó mondatba sűrítette a szórványról és az asszimilációról való erdélyi magyar fogalomalkotás közel nyolcvan éves hagyományát: „szórvány az, amit támogatni kell” (hisz önerejéből nem tud megmaradni magyarnak) (Vetési 2000a, 172). A szórvány és az asszimiláció kérdését az erdélyi magyar nyilvánosságban elsősorban az egyházi elit artikulálta (Földes 1934; Szathmáry 1937; Vetési 2000a, 2000b), a szórvány, illetve a szórványmisszió is magából a református egyházi terminológiából származik, és utólag kapott profán (nemzeti) értelmet.

„Maga a szórvány kifejezés eredetileg egyházjogi eredetű [...] Az erdélyi sajtó és közvélemény az egyházaktól vette át ezt a kifejezést, részint mert a szétszórt magyar települések gondozását a négy recepta religió végzi hitvallásos alapon, részint mert a református egyház tette az asszimilációt erőteljesen kérdésessé [...] faji szempontból is eléggé fedi a magukra hagyott,

¹⁸¹ A nemzetközi szakirodalomban a diaszpóra és az asszimiláció fogalma között épp ellentétes fogalmi kapcsolat van. James Cliford (2000) szerint a diaszpóra identitás kifejezetten szemben áll a többség domináns asszimilációs narratíváival. Sik Endre (2000) a kilencvenes évek végén megkísérelte a diaszpóra kifejezést a „határon túli magyarok” és Magyarország kapcsolatára alkalmazni. Sikertelensége jórészt annak volt köszönhető, hogy nem akart tudomást venni, hogy a magyar kultúrkörben a fogalomhoz nem a nemzetközi szakirodalomban meglévő jelentések kapcsolódnak.

¹⁸² A két világháború közötti társadalomkutatás a faj kifejezést etnikum értelemben használta.

¹⁸³ „A beolvadás az erdélyi magyarságra nézve betegség, mert általa az életereje gyöngül.” (Bartha–Decsi 1938: 4), „Miért van szükség szórványkataszterre? Amiért a betegnek a diagnózisra, a súlyos betegnek pedig az orvosi konzíliumra.” (Szathmáry 1937), „Ez a helytállás [a szórványmunkás - KT] azé az orvosé, aki utolsó pillanatig ott áll a beteg mellett, és nyújtania kell a kitartás hitét, a gyógyulás lehetőségét, az életben maradás esélyét.” (Vetési 2000).

idegen faj közösségébe ékelődött, gondozatlan magyar települések és egyének fogalmát.” (Bartha-Decsi 1938: 2)

Az egyház szórványgondozása mellett azonban mind a harmincas években, mind az 1989-es rendszerváltást követően felvetődött egy átfogó, egész Erdélyre kiterjedő, központosított szórványprogram ötlete.¹⁸⁴ Ha ez nem is valósult meg, az mindenképpen elmondható, hogy – miután állami jogosítványok hiányában migrációs vagy családpolitika kialakítására nem sok esélye volt – az erdélyi elit a népességreprodukciót meghatározó folyamatok közül egyedül az asszimilációs veszteség mérséklésére indított tényleges közpolitikai programokat.¹⁸⁵

(3) Magyarnak lenni Erdélyben sokszor egyfajta nyelvi-kulturális teljesítményként jelenik meg. E szerint létezik „a magyar műveltség”, amit az egyén etnikai jellemvonásként birtokol(hat): „Nem az a magyar, aki magyar vérű szülőktől származott, és nem is az, akinek büszke öntudattól dagad a keble, hanem aki birtokolja a teljes magyar műveltséget” (Bartha-Decsi 1938, 5). Az következik, hogy az asszimiláció egyéni szinten ennek a kulturális teljesítménynek a hiányát, közösségi szinten pedig a kulturális készlet pusztulását, felhígulását jelzi. Mindez nem csupán az elit diskurzusaiban, hanem a mindennapi jelentésstruktúrákban is jelen van. Brubaker és szerzőtársai arról beszélnek, hogy – bár az etnicitás a mindennapokban általában öröklött jellegzetességgént értelmeződik – a *magyarság* mégis gyakran szerzett státusként tűnik fel, amely azzal jár, hogy a kategóriatagság elismerése megtagadható (Brubaker et alii 2006). Ez nem csak a vegyes házasságból származók magyarként nyújtott nyelvi–kulturális kompetenciája kapcsán vetődik fel problémaként, hanem a különböző régiókból származó, vagy különböző társadalmi rétegekhez tartozó erdélyi magyarok közötti kapcsolatban is. A kategóriatagsághoz szükséges nyelvi–kulturális teljesítményre vonatkozó standardok ugyanis regionálisan és társadalmi rétegenként nem egységesek, így a szórványközegekből származó magyarok egy kompaktabb magyar kulturális téren belül könnyen hátrányba kerülhetnek.

(4) Míg a nemzetközi szakirodalomban az asszimiláció a társadalmi mobilitással kapcsolódik össze, addig az erdélyi elit ezt inkább a társadalmi lecsúszással asszociálja. Ez egyrészt a korábban tárgyalt szimbolikus etnikai hierarchiából következik, amelyen a magyarok a románokénál magasabb helyet

¹⁸⁴ Lásd a *Magyar Kisebbség* 17., 1937 júliusi, illetve 2000/2 és 3-as számait. A kommunista rendszer alatt a szórványkérdés a nyilvánosság alatti kommunikációba szorult vissza.

¹⁸⁵ Ezek leginkább a szórvány-oktatást érintették.

foglalnak el. Másrészt az asszimiláció jelenségére elsősorban falusi környezetben tevékenykedő szórványlelkészek hívták fel a figyelmet. A szórványlelkész által gondozott falusi kisközösségek, amelyek a szórványdiskurzus kiindulópontját képezik, valójában nem csak szellemi, hanem anyagi értelemben is szükségét szenvedtek. Ebből a tapasztalatból nyeri a plauzibilitását az a képzet, hogy az asszimiláció a társadalmi szempontból is marginális csoportok esetében a legerősebb.

(5) Az utóbbi években, többen kritika tárgyává tették az asszimilációval és a szórvánnyal kapcsolatos elitdiskurzusokat (Biczó 2000a, 2000b; Keszeg 2000, 2006). Az antropológiai nyelvezet (illetve a romániai magyar társadalmat a hétköznapi szintjén vizsgáló szemléletmód) intézményesedése nyomán előtérbe kerülő kvalitatív vizsgálatok megkérdőjelezték, hogy az asszimilációs folyamatok által ténylegesen érintett egyének és csoportok (vegyes házasságokban, szórványban élők) valóban az elit által forgalmazott narratívák segítségével írják le saját etnikai „határátlépéseiket”. Ezek a megközelítések amellet, hogy rámutattak az elit által forgalmazott és a hétköznapiakban megjelenő asszimilációnarratívák különbségére, erőteljesen kritizálták az etnikai változót kiemelten kezelő makroperspektívát is, mondván, hogy „az, hogy valaki a fiának mikor és miért ad idegen keresztnévet, csak a személyiség történetének összefüggésében létjogosult kérdés” (Biczó 2000a). Bár a hétköznapi tapasztalat és az elitnarratívák (köztük a demográfia makrotársadalmi modelljei) közötti megfelelés/eltérés vizsgálatát lényegesnek tartom, ez utóbbi kijelentéssel nem tudok egyetérteni. Egy demográfiai vagy szociológiai makromodell attól még legitim lehet, hogy a etnikai határátlépéseket nem az egyéni biográfia vagy a hétköznapi tapasztalat szintjén vizsgálja.

iii. Asszimiláció az erdélyi nemzetiségstatisztikában

Mint Gyurgyík László is megállapította, a magyar etnodemográfiai vizsgálatok az asszimilációt általában egyetlen dimenzió mentén írták le, a népszámlálás által regisztrált nemzetiségi bevallás változását értve alatta (Gyurgyík 2004a). Varga E. Árpád abból a problémából indult ki, hogy egy nemzetiségi ismérvek alapján meghatározott népesség két népszámlálás közötti számbeli változását akkor sem tudjuk megragadni, ha ismerjük a születések és elhalálozások, illetve a migrációs mozgás pontos egyenlegét (vö. Varga E. 2002b), ugyanis számolnunk kell az asszimilációs folyamatokkal, amelyeknek azonban nincs semmiféle, a demográfiai

számítások során alkalmazható, operatív meghatározása. Varga E. Árpád ebből, az operatív meghatározás hiányából kiindulva mondja:

„A beolvadás statisztikailag legegyszerűbben valamely két időpont között számított nemzetiségi népnövekedés – amihez a természetes szaporodás és a mechanikus népmozgalom (külső és belső vándorlások) összevetésével jutunk –, valamint ugyane periódus (népszámlálás útján megállapított) tényleges nemzetiségi népességgyarapodásának különbségében ragadható meg.” (Varga 2002b: 171)

Vagyis Varga E. az asszimilációt egyfajta reziduumként (népmozgalmi adatokkal le nem fedett és fogalmilag tisztázatlan részként) határozta meg, a „mérlegmódszer” segítségével. Ha rendelkezünk megbízható nemzetiség szerint tagolt természetes népmozgalmi, illetve migrációs adatokkal, és ez alapján elkészítjük a két népszámlálás közötti népesedési mérleget, akkor asszimilációs veszteségnek/nyereségnek nevezhetjük a természetes népmozgalom és migráció segítségével nem magyarázható hiányt/többletet. Akár azt is mondhatjuk, hogy – miután a meghatározás semmit nem árul el az asszimilációs folyamatok természetéről –, ebben a meghatározásban az asszimiláció kifejezés alkalmazását (például a meg nem magyarázott rész helyett) a fogalmi kontinuitásra való törekvés magyarázza.

Továbblépve, az asszimiláció nyers születési és halálozási arányszámoknál finomabb mutatókkal dolgozó, demográfiai egyenlegbe illeszthető operacionális meghatározását Szilágyi N. Sándor adta meg. Meghatározása szerint:

„Asszimiláció minden olyan folyamat, amelynek eredménye egy nyelvi etnikai vagy felekezeti kritériumok által meghatározott populáció létszámának és/vagy reprodukciójának egy másik ugyanolyan kritériumok szerint meghatározott populáció javára való csökkenése.” (Szilágyi N. 2002: 71)

Szilágyi szerint ennek három, statisztikailag értelmezhető formája van: (1) az autoidentifikáció megváltozása, nemzetiségváltás (ha valaki, aki az előző népszámláláskor magyar etnikumúként regisztráltatta magát, most román etnikumúként regisztráltatja); (2) a korábbi heteroidentifikációval nem egyező autoidentifikáció (ha valaki, akit korábban kiskorúként a szülei magyar etnikumúként

regisztráltattak, most – nagykorúvá válva – román etnikumuként regisztráltatja magát); (3) az etnikai reprodukció csökkenése egy másik etnikum javára (ha a magyar párú házasságokban időközben született gyermekek egy részét nem magyarként regisztrálják).

iv. Demográfiai és etnokulturális reprodukció

Egy kisebbségi csoport hosszú távú reprodukciója részben mindig demográfiai kérdés, hisz függ a születések és halálozások egyenlegétől, az el-, illetve bevándorlás mértékétől. Azonban csak részben az. Amikor Brubaker és szerzőtársai kiemelték, hogy Kolozsváron a „magyar világ” hosszú távon csak részben képes önmaga újratermelésére, nem a demográfiai értelemben vett, hanem az etnokulturális reprodukció, illetve az asszimiláció fogalmával dolgoztak (vö. Brubaker et alii 2006: 301–316).

Szilágyi N. Sándor (2002, 2004) az asszimiláció fogalmát a népesedéstudomány számára használható módon operacionalizálta, meghatározásába bevonva a nemzetiségváltás különböző típusai mellett az intergenerációs asszimilációt. Ez utóbbit a demográfiai és etnokulturális értelemben vett reprodukció különbségeként határozta meg. Az etnodemográfiai és a nemzetiségstatisztikai vizsgálatok általában a nemzetiségváltás kérdését állították középpontba.¹⁸⁶ Bár ez sem ismeretlen folyamat Erdélyben,¹⁸⁷ a továbbiakban az intergenerációs

---

¹⁸⁶ Egyrészt érdemes kiemelni, hogy Gyurgyík László (2004b) ezt jelölte meg a szlovákiai magyar népességfogyás döntő okaként, miközben az intergenerációs asszimilációval nem számolt. Modelljében ugyanakkor a nemzetiségváltás igen homályos kategóriaként van jelen. Különösen zavaró, amikor külön okcsoportként jelöli meg a „többségi társadalom kisebbségpolitikájának változását”, amely alatt szintén az identitásváltást (vagy annak egy meghatározott oknak betudható részét) érti. Másrészt, legalábbis elvben, a határon túli magyar népességeket érintő előreszámítása során Habclicsek László is megpróbált a nemzetiségváltással (vagyis, hogy „ötéves időszak folyamán a korcsoport hányad része hagyja el a magyar nemzetiséget” (lásd Habclicsek et alii 2005: 35) számolni. A számítások során azonban Varga E. mérlegmódszeréhez hasonlóan járt el, vagyis azt tekintette asszimilációs veszteségnek, amit nem tudott adatolni. Az identitásváltást ráadásul összevontan kezeli a nem Magyarországra történő migrációval. Ezt egy helyen azzal indokolja, hogy a nem Magyarországra történő vándorlás esetében amúgy is bekövetkezik az identitásváltás. Másik indok, hogy Habclicsek tanulmánya Kárpát-medencei magyar népességben gondolkodik, ebben a logikában pedig az identitásváltók és a nem Magyarországra vándorlók egyaránt „elvesztek” a magyarság számára.

¹⁸⁷ A legszembeütőbb a szatmári svábok esete. 1977-ben Szatmár megyében 6 395 személy vallotta magát német nemzetiségűnek, míg 1992-ben a feltehetően jelentős elvándorlás ellenére 14 351. A különbség szinte bizonyosan a magyarként regisztráltak számát apasztotta. A 2002-es népszámlálás ismét kevesebb, 6 417 svábot mutatott ki, és ezzel egyidejűleg több korábban német többségű község (Mezőfény, Csanálos, Mezőpetri) magyar többségűvé vált. Másik kézenfekvő példa a magyar anyanyelvű cigányság. Bihar megye döntően magyar etnikumú északi területein 2002-ben az előző népszámláláshoz képest jelentősen emelkedett a magukat cigánynak vallók regisztráltak száma. A székelyföldi magyar anyanyelvű cigányság 2002-ben is döntően magyar nemzetiségűként jelent meg a népszámlálási statisztikákban. Hargita megyében például a népmozgalmi statisztika évi két-háromszáz

asszimilációval (etnikai reprodukció csökkenésével) fogunk foglalkozni, amely kétségtelenül az asszimilációs veszteség legjelentékenyebb formája.

Kissé esszencialista terminusokban, az etnikai reprodukció csökkenéséről akkor beszélhetünk, amennyiben egy adott etnikumhoz tartozó szülők nem tudják saját etnokulturális jellemzőiket gyermekeikre átörököteni. Ez az erdélyi magyarok esetében az etnikailag vegyes házasságokban ölt tömeges mértéket. Mint Brubaker és szerzőtársai is megállapítják, a család Erdélyben (is) az etnikai szocializáció legfontosabb intézménye, amennyiben ez homogén magyar, hozzájárulhat a magyar életvilágok újratermelődéséhez, de ha román–magyar párkapcsolatra épül, azok erodálódását is okozhatja.

A népesség-előreszámítás során használt modell a magyar népesség etnikai reprodukcióját két tényező, az etnikailag vegyes házasságok és az vegyes családokon belüli etnikai szocializáció függvényében ábrázolta. Ez – a korábban érintett többdimenziós asszimilációmeghatározásokhoz képest – szükségszerűen egyszerűsítő. Az etnikai reprodukcióhoz természetesen a családon kívül egy sor más intézmény is hozzájárul. Kézenfekvő például az iskola szerepét kiemelni, hisz a magyar nyelvű oktatás kérdése a magyar társadalom etnikai alapú intézményesítését célzó projektnek is kulcseleme.

---

cigány élveszületéssel számolt, míg a 2002-es népszámlálás szerint a megyében 3 835 cigány élt. Ha mindkét adat ugyanarra a népességre vonatkozna, akkor a cigány népesség nyers élveszületési arányszáma 50 és 100 ezrelék között mozogna. Ennél valószínűbb, hogy Hargita megyében a népszámlálás alkalmával a cigány népesség jelentős részét magyarként regisztrálták, míg a népmozgalmi adatokban cigányként jelennek meg. Ez azzal magyarázható, hogy a népszámlálás alkalmával a települések etnikai összetételének az összeírást lebonyolító önkormányzatok, illetve az azt végző helyi pedagógusok számára egyfajta szimbolikus tétje volt. Ez a népmozgalmi regisztráció esetében nem állt fenn. Az 1992-es népszámláláshoz képest (amit nem az önkormányzatok bonyolítottak) Hargita megyében egyébként olyan településeken csökkent jelentősen a cigányok száma, mint Korond, Parajd, vagy Újszékely. Ez utóbbi eset ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy a népszámlálási önbevallást az összeírás körülményei is nagyban befolyásolják.

b. Etnikai endogámia¹⁸⁸ és vegyes házasság Erdélyben

A klasszikus többdimenziós asszimilációelméletekben (Gordon 1964), a vegyes házasság az asszimilációs folyamat utolsó fázisa, betetőzése, és mint ilyen, egy sor társadalmi folyamat előzménye. Ahhoz, hogy bekövetkezzen, tömegessé váljon, előzőleg szükség van az etnikailag vegyes találkozási felületek és interakciók megjelenésére. Az általunk javasolt modell ezzel szemben a vegyes házasság demográfiai következményeit próbálja megragadni, illetve a magyar népesség reprodukív képességére gyakorolt hatását számszerűsíteni.

A vegyes házasság szociológiai szempontú vizsgálata az okokat és következményeket egyaránt igyekszik számba venni. A vegyes házasság egyfelől a csoportközi távolságok csökkenését, a csoporthatárok átjárhatóságát jelzi, másfelől azonban már az első generáció számára átrajzolja az egyes csoportokhoz tartozók társadalmi kapcsolathálóját, a második generációban pedig a kulturális elkülönültség csökkenéséhez vezet, amennyiben a vegyes házasságból származó utódok kisebb hajlandóságot mutatnak arra, hogy kizárólagosan az egyik csoporttal azonosuljanak (Kalmijn 1998: 369). Ez utóbbi – logikusnak tűnő – kitétel, arra enged következtetni, hogy az etnikai heterogámia jelensége nem pusztán az asszimilációelméleteken, hanem a kulturális keveredés egyéb terminusain keresztül is értelmezhető. A *post-colonial studies*-ből származó egyik divatos kifejezés például a *hibrid* (vö. Bhaba 1994, Hannerz 2000). Az etnikai szocializációval foglalkozó alfejezetben fogok érvelni amellett, hogy a román–magyar reláció esetében miért tartom célravezetőnek az asszimilációs modell használatát, és miért nem látom adekvátnak a hibrid identitások, többes kötődések felőli megközelítést.

A többdimenziós asszimilációs modellek a vegyes házasságok létrejöttét nem az asszimilációs folyamatok okának, hanem elsősorban következményének tekintik. Ezért, mielőtt a vegyes házasság demográfiai következményeit tárgyalnám, a következő alfejezetekben az okaira fogok rákérdezni. Az elemzés nem általában az

---

¹⁸⁸ A következőkben az etnikai endogámia és homogámia, illetve az etnikai exogámia, heterogámia és vegyes házasság kifejezéseket szinonimákként használok. Az endogámia, illetve az exogámia kifejezések inkább az elsődleges értelemben vett csoportok házassági szokásait írja le. A hetero- és homogámia ezzel szemben az azonos, illetve különböző társadalmi/statisztikai jellemzőkkel rendelkező felek közötti házasságot jelöli. Ilyen értelemben például iskolai végzettség vagy anyagi helyzet szerint endo- és exogámiáról nem beszélhetünk, helyette mindenképpen a homo- illetve heterogámiát kell használnunk. Egy nemzetiség/etnikum esetében a helyzet némileg összetettebb, hisz, mint az eddigiekből kiderült az erdélyi magyar népességet gyakran közösségként képzeljük el, akként építjük fel. A fogalom-pár szinonimaként való használatát az indokolja, ebben a fejezetben nem akarok a fogalomhasználaton keresztül állást foglalni a kérdésben.

Erdélyben kötött házasságok homogén vagy heterogén voltára összpontosít (lásd például Horváth 2008), hanem a magyarok által kötött házasságokat elemzi.

i. A vegyes és homogén házasságok arányának alakulása és eltérő stabilitása

Az etnikai heterogámia folyamat- és állapotadatokat keresztül egyaránt vizsgálható. A folyamatadatok (népmozgalmi regisztráció) egy adott periódusban kötött, az állapotadatok (népmozgalmi regisztráció, survey adatok) pedig az adott pillanatban fennálló házasságok jellemzőire vonatkoznak. Az állapotadatokat keresztül közvetve is vizsgálható a vegyes házasságok időbeli alakulása, amennyiben az adatok születési, vagy házassági kohorszok szerint állnak rendelkezésre, vagy ha a különböző adatfelvételek összehasonlítására nyílik lehetőség. A szakirodalom azonban a folyamatadatok nagyobb megbízhatóságát hangsúlyozza (Kalmijn 1998: 404).

Az erdélyi magyarok vegyes, illetve homogén párválasztását illetően folyamat- és állapotadatok egyaránt rendelkezésünkre állnak. A házasságkötések *népmozgalmi regisztrációja* során Romániában (többek között) rákérdeznek a házastársak nemzetiségére, a Statisztikai Hivatal azonban utoljára az 1966-os évre közölt erre vonatkozó adatokat országos szinten, településtípus szerinti bontásban. Emellett, az 1992–2005 közötti periódusra megvásároltuk a Statisztikai Hivaltól a házasságra lépők nemzetisége szerinti keresztáblákat megye és településtípus szerint. Az alábbi táblázat a homogén házasságot kötő magyarok arányának alakulását mutatja azokra az évekre, amelyekre rendelkezünk népmozgalmi adatokkal.

12. táblázat. A homogén házasságra lépő magyarok, illetve a román párválasztás vegyes házasságokon belüli aránya a népmozgalmi statisztika szerint: 1966, 1992–2005

	Homogén házasságot kötő magyarok aránya			Román párválasztás aránya a vegyes házasságokon belül		
	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
1966	84.5%	86.5%	82.5%	86.4%	86.6%	86.2%
1992	82.4%	82.8%	82.0%	91.6%	93.9%	89.5%
1993	82.8%	83.4%	82.2%	92.0%	93.5%	90.7%
1994	82.3%	82.9%	81.8%	93.5%	95.5%	91.6%
1995	83.1%	83.5%	82.7%	93.0%	94.5%	91.6%
1996	82.5%	82.6%	82.4%	93.3%	95.9%	90.7%
1997	82.5%	82.5%	82.5%	93.9%	95.6%	92.2%
1998	82.0%	81.7%	82.3%	94.9%	96.7%	92.9%
1999	82.0%	82.3%	81.7%	93.3%	95.7%	91.0%
2000	82.3%	82.5%	82.1%	92.4%	96.3%	88.6%
2001	81.4%	81.3%	81.4%	92.7%	94.7%	90.8%
2002	81.6%	81.2%	82.1%	94.9%	96.8%	93.0%
2003	80.8%	80.9%	80.8%	94.4%	96.2%	92.6%
2004	80.1%	80.9%	79.3%	87.5%	95.3%	80.4%
2005	81.0%	81.5%	80.4%	88.5%	94.5%	83.0%

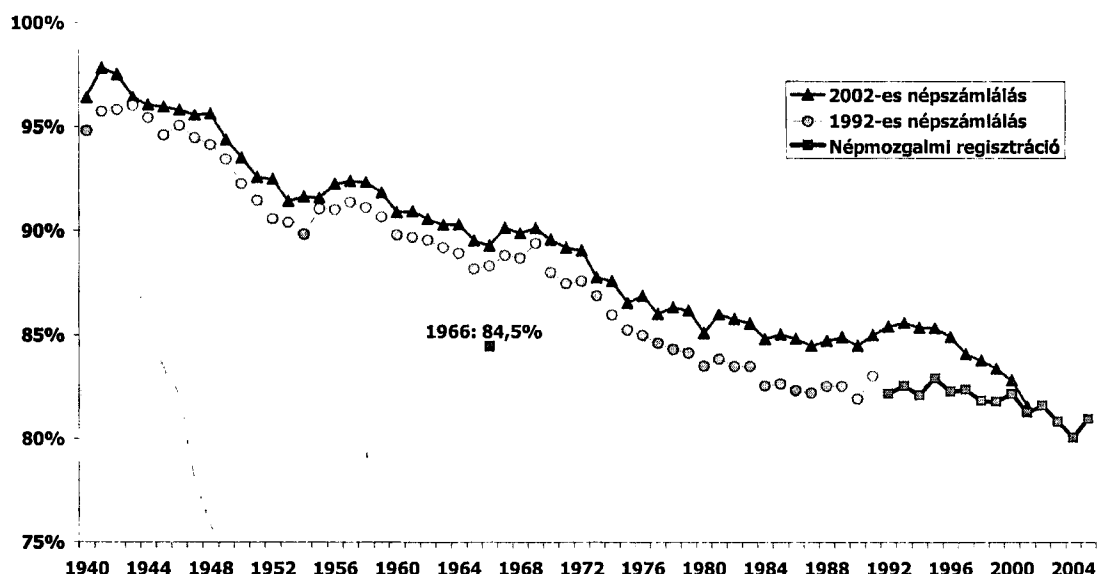
Forrás: INS

A népmozgalmi adatok a vegyes és homogén házasságok arányának viszonylagos stabilitását mutatják. 1966-ban a házasságra lépő magyarok 84,5 százaléka, az 1992–2005 közötti években pedig 80,1-83,5 százaléka kötött homogén házasságot. Az arányok – a makrotársadalmi körülmények különbsége, illetve az etnikai térszerkezet egyes vidékeken bekövetkezett drasztikus változása ellenére – hasonlóak. A 15-20 százaléknyi vegyes házasságra lépő magyar döntő többsége román párt választott magának.¹⁸⁹

Az 1966 előtti, illetve az 1966 és 1992 közötti népmozgalmi adatok hiányában az 1992-es és 2002-es népszámlálás segítségével következtethetünk a vegyes házasságok arányának változására. A Statisztikai Hivatal ugyanis mindkét census vonatkozásában rendelkezésünkre bocsátotta a háztársak nemzetisége szerinti kereszt táblákat a házasság keletkezésének éve szerint. Ezeket az adatokat egymással, illetve a meglévő népmozgalmi adatsorral vetethetjük össze.

¹⁸⁹ 2004-ben és 2005-ben a nők körében jelentősen megnőtt a nem román párú vegyes házasságok aránya. E mögött a külföldi férfiakkal kötött házasságok arányának a növekedése áll, amely nem csak a magyaroknál, hanem országos viszonylatban is megfigyelhető (Horváth 2008).

26. ábra. A homogén házasságok aránya a házasságkötés éve szerint az 1992-es és 2002-es népszámlálás alapján, illetve a homogén házasságkötések aránya a népmozgalmi statisztikában.

Forrás: INS

Ha valaki a 2002-es, vagy az 1992-es népszámlálás adatait önmagában elemzi, arra a következtetésre juthat, hogy valamikor a kommunista modernizációt megelőzően létezett az *etnikai endogámia aranykora*. A népszámlálási adatok szerint ugyanis a negyvenes években kötött házasságok több mint 95 százaléka endogám, majd ezt követően kezdett a vegyes házasságok aránya növekedni. A különböző adatsorokat összevetve láthatjuk, hogy ez az értelmezés nem feltétlen helytálló. A népszámlálási adatokban megmutatkozó trend ugyanis nem csupán azzal áll összefüggésben, hogy korábban kevesebb volt a vegyes házasság, hanem azzal is, hogy az egyes házassági kohorszok idővel homogenizálódtak. Erre több adat is egyértelműen utal. Az egyes házassági kohorszokon belül a 2002-es népszámlálás kivétel nélkül kisebb arányban talált vegyes házasságokat, mint korábban az 1992-es. Például az 1992-es népszámlálás szerint a nyolcvanas években házasságot kötött magyarok 17 százalékanak volt más nemzetiségű házastársa, és ez nagyjából megegyezik a kilencvenes évekre (a népmozgalmi adatok szerint) jellemző aránnyal. A 2002-es népszámlálás szerint viszont ugyanezen házassági kohorszokból már csak 14,8 százalék élt vegyes házasságban. Ugyanakkor a népmozgalmi és népszámlálási adatok között is jelentős a különbség. 1966-ban a népmozgalmi statisztika 16,6 százaléknyi vegyes házasságra lépő magyart regisztrált, az 1992-es népszámlálás viszont erre a házassági kohorszra csak 11,7, a 2002-es pedig már csak 10,7

százaléknyi vegyes házasságban élő magyart talált. A 2002-es népszámlálás, ahogy tőle távolodunk, a kilencvenes években felvett népmozgalmi statisztikákhoz képest egyre kevesebb vegyes és egyre több homogén házasságot mutat ki. A népmozgalmi és népszámlálási adatok gyakorlatilag megegyeznek a cenzust megelőző, a 2001-es évben regisztrált adatokkal.

A népszámlálási adatok tehát korlátozottan alkalmasak a vegyes házasságok dinamikájának vizsgálatára, az egyes házassági kohorszokon belül ugyanis időben növekszik a homogén házasságok aránya. Ennek okai a következők lehetnek:

- (1) A házastársak etnikai önmeghatározása időközben változik (valamelyikük nemzetiséget vált).
- (2) A vegyes és homogén házasságban élők népmozgalmi jellemzői (például halandósága, vagy elvándorlási hajlandósága) különbözőek.
- (3) Az etnikailag vegyes házasságok könnyebben felbomlanak (nagyobb a válási arányszám).

Magam a vegyes házasságok nagyobb mértékű instabilitását tartom a leginkább plauzibilis oknak.¹⁹⁰ Erre utal a *Generations and Gender Program* keretén belüli *Életünk Fordulópontjai* című vizsgálat 2006. november – 2007. február közötti erdélyi adatfelvétele is. A vizsgálat során 2 491 magyarul (is) beszélő 20-45 év közötti erdélyi lakost kérdeztünk le. Közöttük 1 326 volt azoknak a magukat magyarnak vallók száma, akik kötöttek már legalább egy házasságot. Az első házasságok 8 százaléka végződött válással magyar házastársak esetében, míg nem magyar házastársak esetében (ahol az egyik fél legtöbb esetben román nemzetiségű), 17,6 százalékban.

13. táblázat. Fennáll-e az első házassága? (a házastárs nemzetisége szerint)

	Esetszám	Fennáll	Elvált	Özvegy
Magyar	1207	89,1%	8,0%	2,9%
Nem magyar	119	81,5%	17,6%	0,8%
Összesen	1326	88,5%	8,8%	2,7%

Forrás: *Életünk Fordulópontjai* 2006/2007, 20-45 év közötti, legalább egy házasságot kötött erdélyi magyarok

Miután Romániában a válási arányszám a nyolcvankilences fordulatot követően drasztikusan megemelkedett, a vegyes házasságok eltérő stabilitása (pozitívan) befolyásolhatta a magyar népesség generációs újratermelődését.

¹⁹⁰ Az etnikailag vegyes házasságok fokozott instabilitását mutatták ki Kalmijn, De Graaf és Jenssen (2005) Hollandiában is.

ii. A vegyes házasságok strukturális okai

A szakirodalom az etnikai homo-, illetve heterogámiát befolyásoló három – egymástól csak analitikusan szétválasztható – okcsoportot különböztet meg: az egyéni preferenciákat, a „harmadik felet” (csoportnormák és a vegyes házasságot szankcionáló intézmények), illetve a strukturális kényszereket (lásd Kalmijn 1998: 397). Bármelyik okcsoportot vizsgáljuk, központi fogalmunk lesz a *házassági piac*, amelynek szereplői a nem házas nők és férfiak, akik a számukra attraktív párokért versenyeznek, és akiknek döntéseit a preferenciák mellett a házassági piac szerkezetéből adódó megszorítások határozzák meg. A preferenciák szempontjából lényeges, hogy a házassági piac szereplőit a többi résztvevő a felkínált erőforrások alapján ítéli meg. Ezek sokfélék lehetnek (például esztétikaiak, szexuálisak), a szociológiai vizsgálatok azonban elsősorban a társadalmi–gazdasági valamint a kulturális erőforrásokra koncentrálnak. A társadalmi–gazdasági erőforrások az eljövendő család anyagi jólétét, társadalmi státusát és presztízsét határozzák meg, ezek vizsgálata általában a házasság társadalmi mobilitással és státusreprodukcióval való összefüggésében meghatározó. Az etnikai endogámiát azonban elsősorban a társadalmi–gazdasági preferenciákkal párhuzamos kulturális preferenciák támogatják, vagyis, hogy az emberek általában ízlésben, kulturálisan, világképben, nyelvileg hasonló párt keresnek maguknak. Amennyiben a társadalmi hierarchia és az etnicitás egymástól nem függetlenek (és általában nem azok), az etnikai endogámát természetesen a társadalmi és gazdasági erőforrások is meghatározhatják.¹⁹¹

A párválasztásokat nem csak a házassági piacon résztvevők preferenciái határozzák meg, hanem az őket körülvevő társadalmi környezet (harmadik fél) is. A különböző csoportok (pontosabban azok az intézmények, amelyek a csoportkohéziót kitermelik), miután a vegyes házasságban csoportkohéziót veszélyeztető tényezőt látnak, az endogámiát preferálják. Ez egyrészt az endogámiára vonatkozó, a csoporthoz tartozók által belsővé tett normákban, másrészt a vegyes házasságra vonatkozó szankciókban ölt testet. Erdélyben elsősorban a néprajzi irodalom közelít a vegyes házasságok kérdéséhez ebből az irányból. Pozsony Ferenc szerint Erdélyben a különböző etnikumokat a történelem során egyfajta „józan elkülönülés” jellemezte, a közösségek „egészen a XX. század elejéig az etnikailag, nyelvileg, felekezetiileg és a

---

¹⁹¹ Romániában ezeknek döntő szerepük van a cigányok nagyfokú endogámiájában.

kulturálisan egynemű családok kialakítását kedvelték és javallták” (Pozsony 2007: 51). Az etnikai endogámiának ezt az „aranykorát” a modernizáció folyamata bontotta meg, először a két világháború között, majd végképp a hatvanas években. A vegyes házasságok elszaporodása annak köszönhető, hogy „miközben a falusi közösségek rendre szétesnek, éppen a felgyorsult modernizáció és az egyre kiteljesedett individualizáció közepette a rurális településeken élők is már elsősorban individuumként tervezik és alkotják életpályájukat.” (Pozsony 2007: 49). Turai Tünde egy ennél jóval konkrétabb szinten azt a folyamatot írta le, amelynek során a szülők a parasztgazdaság termelése fölött gyakorolt ellenőrzésükkel együtt a fiatalok párválasztásába való beleszólásukat is elveszítették (lásd Turai 2003).

Bár a preferenciák és a csoportnormák fontosak lehetnek, önmagukban nem határozzák meg az etnikai homo-, illetve heterogámia mértékét. A strukturális kényszerek, akár ezek ellenében is, a vegyes házasság irányába hathatnak. Megfordítva, a vegyes házasságok ténye nem mindig az endogámiára vonatkozó preferenciák és a csoportnormák hiányát tükrözi.

A következőkben Blau és szerzőtársai nyomán a strukturális kényszerek felől fogunk a vegyes házasságok kérdésköréhez közelíteni (Blau et alii 1982: 45–62). A strukturális kényszerek vizsgálata azonban mindig egyben a preferenciák (és csoportnormák) vizsgálata is. Egyrészt a strukturális okok előtérbe állítása mögött implicit feltevésként mindig az áll, hogy a vegyes házasságot helytelenítő csoportnormák általában nem elég erősek ahhoz, hogy a vegyes házasságot előmozdító strukturális kényszereket elfojtsák. Másrészt azonban ez a tétel a mindig létező kivételek és a fokozatokban lévő különbségek okán érdekes. Ahol egyáltalán nem jutnak érvényre az endogámiát támogató preferenciák és csoportnormák, ott a strukturális kényszerek hatásának vizsgálata is érdektelen, hisz nem beszélhetünk (elsődleges értelemben) csoportról.

A házassági piac kényszerei több tényezőből adódnak. Ezek közül Blau és munkatársai elsőként a csoportok relatív méretét (népességen belüli arányát) emelték ki (i.m. 51–54). Amennyiben egy adott társadalmi téren belül a párválasztások véletlenszerűek lennének, a csoport mérete határozza meg az endogámia esélyét. Bár a valóságban a párválasztások soha nem véletlenszerűek, a csoportméret és az endogámia közötti összefüggés fennmarad. A további hipotézisek abból indulnak ki, hogy a házassági piacok szegmentáltak, vagyis a ténylegesen szóba jövő partnerek (általában) a nemzetállami társadalomnál jóval szűkebb földrajzi (és társadalmi) térből

kerülnek ki. Ezért logikus a feltevés, miszerint a földrajzilag koncentrált csoportoknak nagyobb az esélyük az endogámiára, mint azoknak, amelyeknek az elhelyezkedése szórványszerű. Még egy lépéssel tovább menve, a lokális házassági piacokat (*local marriage market*) találjuk (Kalmijn 1998: 403–404). Ezek olyan konkrét funkcionális helyek, ahol a házassági piac szereplői ténylegesen találkozhatnak: iskola, munkahely, szomszédság, szórakozóhelyek. Végso soron, az adott település vagy régió etnikai térszerkezete mellett az endogámia esélyét az is befolyásolja, hogy ezek a funkcionális helyek etnikailag elkülönültek avagy nem.

A következőkben az 1992–2005 közötti népmozgalmi adatok alapján azt vizsgálom, hogy az etnikai térszerkezet (magyarok megyén belüli aránya és földrajzi koncentrálttsága) mennyiben határozza meg a vegyes párválasztás regionális eltéréseit. A vegyes házasságkötések arányában megmutatkozó regionális eltérések jelentősek. Horváth István az etnikai homo/heterogámia szempontjából Erdély megyéit öt csoportra osztotta (Horváth 2004b: 243):

(1) Hargita és Kovászna megyékben a házasságra lépő magyarok kevesebb mint öt százaléka választott más etnikumú párt.

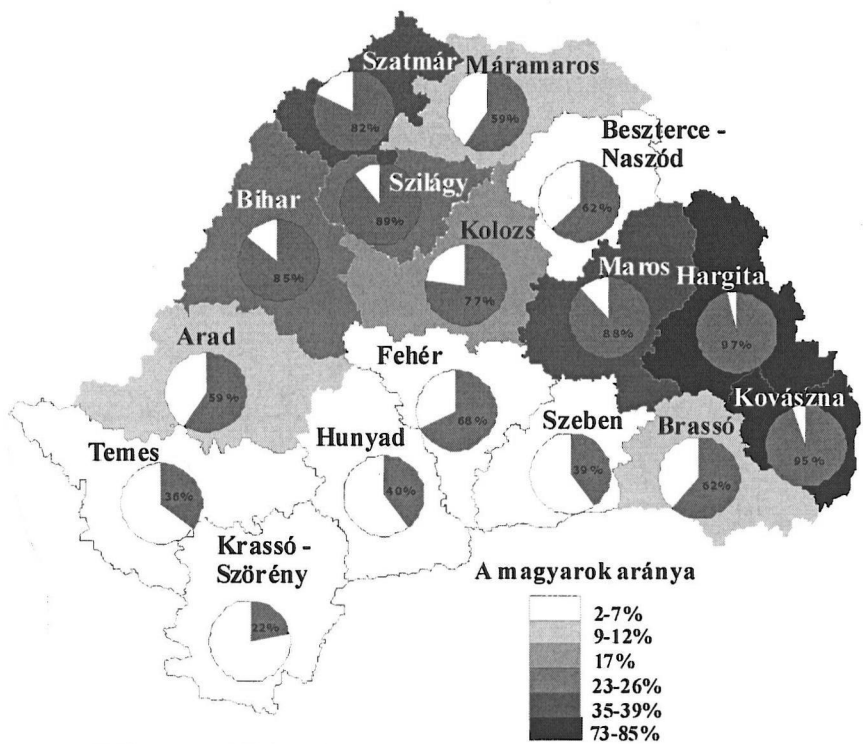
(2) Szilágy, Maros és Bihar megyékben Az erdélyi átlagnál valamivel kisebb mértékű az etnikai vegyes házasságok aránya.

(3) Szatmár és Kolozs megyében az átlagnál valamivel nagyobb mértékű a vegyes házasságok aránya.

(4) Fehér, Beszterce, Brassó, Máramaros és Arad megyékben a házasságra lépők egyharmada/kétötöde választ magának más etnikumú párt.

(5) Hunyad, Szeben, Temes és Krassó-Szörény megyékben pedig domináns a vegyes házasság.

1. térkép. A homogén párvalasztások megyénkénti aránya, az 1992–2002 között házasságra lépett magyarok között

Forrás: INS, nem publikált népmozgalmi adatok

Látható, hogy annak esélyét, hogy egy házasságra lépő magyar nő vagy férfi magyar párt válasszon magának, nagymértékben meghatározza a magyarok adott régió (megyén) belüli aránya. Amennyiben a megyék egy nem szegmentált házassági piacot képeznének, amelyen belül a párvalasztások véletlenszerűek, a népesség etnikai megoszlása alapján kiszámítható lenne az endogámia mértéke. Megfordítva, ha a magyar népesség eltérő arányából adódó különbségeket ki akarjuk küszöbölni, egy ettől független mérőszámot kell keresnünk.

14. táblázat. A magyarok etnikai homo- és heterogámiájára vonatkozó keresztábra

		Feleség nemzetisége	
		magyar	nem magyar
Férj nemzetisége	magyar	Caa	Cab
	nem magyar	Cba	Cbb

Ez a mérőszám az esélyhányados (annak esélye, hogy egy magyar férfi magyar nőt vesz el), amelyet a fenti keresztábrában használt jelölésekkel a következő képlet alapján határozhatunk meg: $OR (odds\ ratio) = (Caa/Cab)/(Cba/Cbb)$ (Kalmijn

1998: 405). Amennyiben az esélyhányados értéke nagyobb, mint egy, az etnikai endogámia mértéke nagyobb, mint (véletlenszerű párválasztás esetén) az a népesség megoszlásából következne. Más szóval, az esélyhányados egynél nagyobb értékei arra utalnak, hogy a párválasztás nem véletlenszerű, az összehasonlítás tekintetében pedig a nagyobb értékek az endogámia nagyobb esélyét mutatják a magyar népesség megyén belüli arányától függetlenül.¹⁹²

15. táblázat. Az esélyhányados (OR) értéke megyénként

	Megye összesen	Város	Falu
Szilágy	218,6	80,0	634,3
Fehér	190,8	114,3	452,2
Hargita	150,1	85,8	317,9
Kovászna	128,7	74,7	260,2
Bihar	124,5	80,6	246,8
Beszterce-Naszód	90,2	36,9	164,9
Maros	87,3	56,2	148,4
Kolozs	77,0	58,3	147,8
Brassó	63,2	64,2	60,7
Krassó- Szörény	49,3	36,9	97,9
Szatmár	46,2	30,5	72,6
Máramaros	44,3	23,6	260,2
Arad	38,1	26,2	73,4
Szeben	34,4	30,6	48,7
Hunyad	33,0	30,0	65,2
Temes	16,2	13,9	22,6
Erdély	128,564	82,6172	279,792

Az esélyhányados értéke Szilágy és Fehér megyében a legnagyobb, amit a két székely megye, Hargita és Kovászna követ. Ezekben a megyékben a legnagyobb az endogámia esélye, ahhoz képest, amire a magyarok népességen belüli aránya alapján számíthatnánk. A másik végponton Temes, Hunyad, Szeben, Arad, Máramaros és Krassó-Szörény megyéket találjuk. Az esélyhányados értéke természetesen itt is nagyobb 1-nél, vagyis a párválasztások nem véletlenszerűek, de itt, más erdélyi megyékhez viszonyítva, kisebb az esélye annak, hogy a magyarok azonos nemzetiségű párt válasszanak maguknak.

¹⁹² Ugyanakkor a különbségek nem értelmezhetők lineárisan, vagyis, ha például az egyik esélyhányados kétszer akkora, mint a másik, az nem jelent kétszer akkora endogámiát.

A különbségeknek több oka lehet. Egyrészt regionálisan eltérő lehet a vegyes házasságok társadalmi megítélése, valamint az ezzel kapcsolatos társadalmi normakészlet, és ebből következően különbözhetnek a párválasztás során érvényesülő etnikai preferenciák is. Másrészt azonban a megyék közötti különbségeket a magyarok megyén belüli arányától független strukturális kényszerek is generálhatják. Ezek közül legkézenfekvőbb (és a felhasznált makroadatok alapján jól vizsgálható) a magyar népesség megyén belüli földrajzi koncentráltsága. Ez egy olyan strukturális tényező, amely a megyén belüli aránytól függetlenül befolyásolja a vegyes házasságok arányát. Példaként összehasonlíthatjuk Fehér megyét, ahol az esélyhányados értéke Szilágy után a legmagasabb, Hunyaddal és Temessel, ahol a legalacsonyabb. Fehér megyében a magyarok aránya alacsonyabb, mint ez utóbbi kettőben, a megyében élő magyarok azonban a megye észak-keleti részén, Nagyenyeden és környékén koncentrálódnak, több településen abszolút többséget alkotva. Hunyad megyében a magyarok többsége városon él, a településen belül 5-10 százalékos arányt képviselve. Temes megyében a magyarok településszerkezete ennél is szórtabban, itt a városokon belüli arányuk hasonló a Hunyad megyeiéhez, de emellett jelentős a falusi szórványban élők száma is.

A Hoover-index egy népesség területi koncentráltságának, földrajzi elkülönültségének a mértékét fejezi ki. Képlete: $H = (\sum |P_i - M_i|)/2$, ahol P_i az egyes települések lakosságának aránya a terület teljes lakosságán belül; M_i pedig a település magyar lakosságának aránya a terület teljes magyar lakosságán belül. Az index értéke 0 és 100 (%) között mozoghat. A 0 a szegregáció teljes hiányát, a 100 pedig a népesség teljes területi elkülönültségét jelöli (Farkas 1998: 113–130).

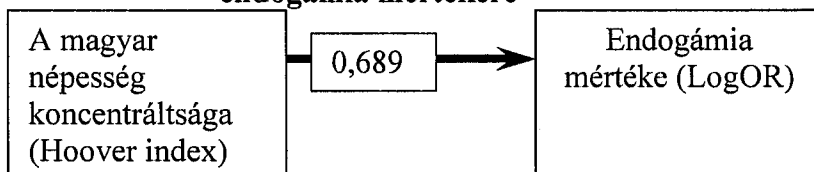
16. táblázat. A magyarok aránya, súlyozott aránya¹⁹³ és a Hoover-index értéke 2002-ben Erdély megyéiben

	Hoover index	Magyarok aránya	Magyarok súlyozott aránya
Erdély	64,7	19,6	58,4
Hargita	71,9	84,6	92,1
Fehér	65,2	5,3	32,7
Beszterce-Naszód	61,4	5,8	37,5
Szilágy	61,1	23,0	65
Szatmár	54,9	35,2	54,9
Kovászna	54,2	73,8	85,8
Máramaros	53	9,0	25,8
Szeben	50,7	3,6	9,6
Maros	50,5	39,2	60,4
Bihar	49,3	25,9	52,4
Arad	48,2	10,6	29,5
Krassó-Szörény	45,2	1,7	3,4
Brassó	34,8	8,6	20,3
Hunyad	33,3	5,2	9,7
Kolozs	30,2	17,4	32,4
Temes	24,6	7,3	15,5

Forrás: INS, saját számítás

Egy regressziós modell segítségével arra kerestem a választ, hogy a magyarok megyén belüli koncentrátsága milyen mértékben magyarázza az etnikai endogámia (a megyén belüli arányán túli) különbségeit. Független változóként a Hoover indexet, függő változóként az esélyhányados 10-es alapú logaritmusát használtam.¹⁹⁴ A modell az etnikai endogámia (a megyén belüli aránytól független) eltéréseinek 47,5 százalékát magyarázza.

27. ábra. Regressziós modell: a magyar népesség koncentrátságának hatása az endogámia mértékére

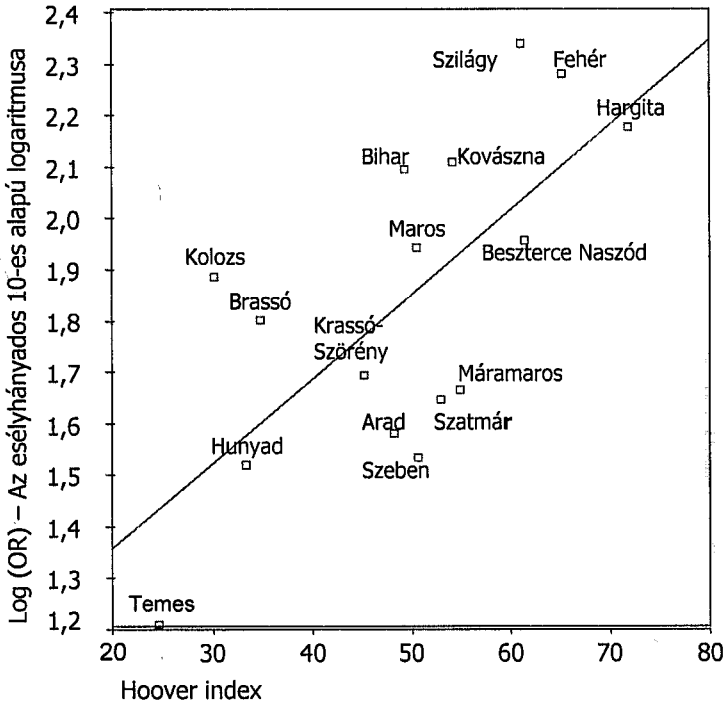
Fogalmazhatunk úgy, hogy a modell által meg nem magyarázott hányad (52,5 százalék) abból fakad, hogy a házassági piac kényszerei mellett a társadalmi

¹⁹³ Lásd 145. lábjegyzet.

¹⁹⁴ Az esélyhányados transzformációjára azért volt szükség, mert e nélkül alkalmatlan a lineáris reprezentációra. A segítséget Kapitány Baláznak köszönöm.

távolságok, illetve a vegyes házassággal szembeni normák is regionálisan eltérnek.¹⁹⁵ A vegyes házasságot gátló normák, illetve társadalmi-kulturális távolságok azon megyékben erősebbek, amelyek a lenti ábrán a regressziós egyenes felett helyezkednek el, míg a regressziós egyenes alatti megyék esetében gyengébbek.

28. ábra. Az etnikai endogámia (logOR) a területi koncentrálttság függvényében (Hoover index) megyénként.

Az összefüggéseket három dimenzió mentén foglalhatjuk össze:

a) Egyrészt úgy tűnik, hogy a vegyes házasság ellen irányuló (részben belsővé tett és a preferenciákon keresztül ható) normák azokon a területeken erősebbek, ahol a magyarok lokális szinten kisebbségben, de viszonylag jelentős arányban, vagy enyhe lokális többségben, de a románokkal nagymértékben keverve élnek. Ezeket a régiókat az erdélyi *(etno)policy-paperek* gyakran etnikai ütközőzónának nevezik. Ezeket a területeken – az etnikai térszerkezetből adódó strukturális kényszerek erősségéhez viszonyítva – a vegyes házasságok aránya alacsonyabb.

b) Ezzel szemben a strukturális aspektust modellező regressziós vonal alatt helyezkednek el azok a területek, ahol a magyarok az általuk lakott településeken

¹⁹⁵ Hozzá kell tennünk, hogy az eltéréseket ezen a szinten is okozhatják strukturális kényszerek, nevezetesen a helyi házassági piac (*local marriage market*), azaz a párválasztás funkcionális tereinek elrendeződése. Ez a szint azonban már nagymértékben összefügg a csoportnormákkal és preferenciákkal.

belül is szórványként élnek (Krassó-Szörény, Hunyad, Szeben, Temes, Arad). Itt valószínűleg nincs meg a saját etnikumon belüli interakcióknak az a kritikus sűrűsége, amely az endogámiával kapcsolatos normák plauzibilitását szavatolná.

c) A leglátványosabb kivétel Szatmár megye, ahol nagyszámú magyarság él. Itt amellett, hogy az esélyhányados értéke is viszonylag alacsony volt, a magyarok területi koncentrálttsága alapján is nagyobb mértékű etnikai endogámiát várhatnánk. A viszonylag nagymértékű etnikai exogámia minden valószínűség szerint a vegyes házasságok nagyobb társadalmi elfogadottságának köszönhető. Ez, mint látni fogjuk, Szatmárban az etnikai szocializáció egy kiegyenlítettebb modelljével párosul.

iii. Társadalmi státus és etnikai endogámia

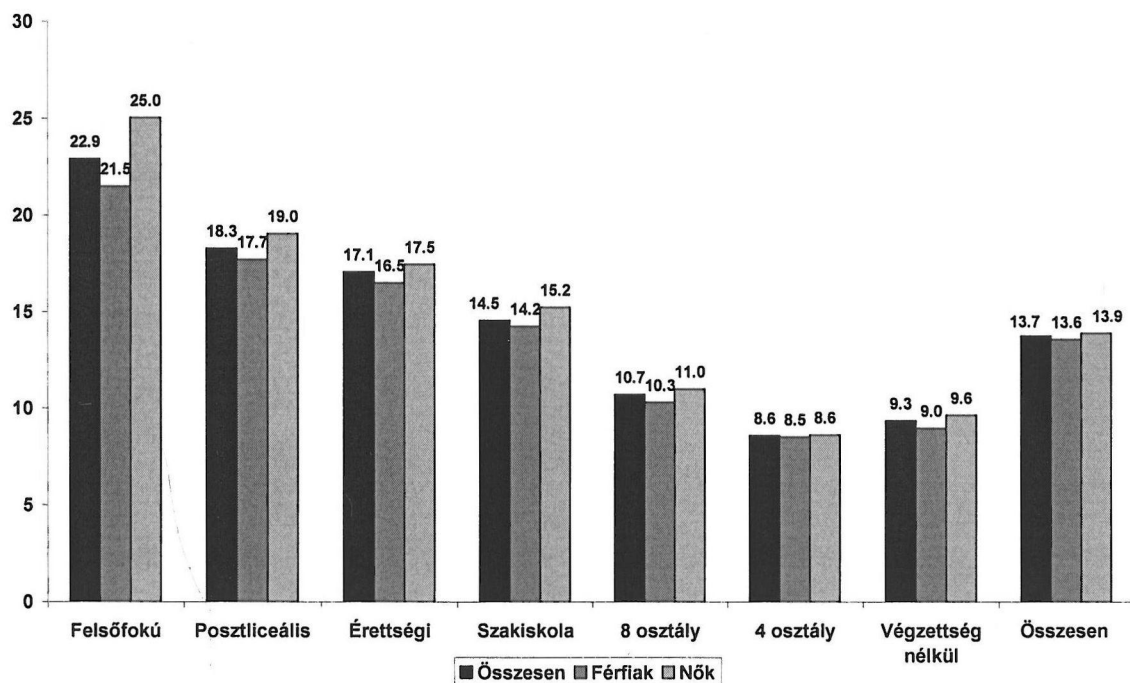
A vegyes házasság strukturális okai és regionális különbségei mellett érdemes megvizsgálni az etnikai szelekció és a társadalmi státus közötti összefüggés néhány aspektusát is. Erre a 2002-es népszámlálási adatokon keresztül nyílt lehetőségünk, miután a Statisztikai Hivatal rendelkezésünkre bocsátotta a házastársak nemzetisége és iskolai végzettsége szerinti kereszttáblákat.¹⁹⁶ Jelen alfejezet a kereszttáblákban lévő elemzési lehetőségeket csak részlegesen meríti ki.

A 2002-es népszámlálás szerint a házasságban élő férfiak 13,6, míg a házasságban élő nők 13,9 százaléka élt vegyes házasságban. Házastársuk, mint azt a népmozgalmi adatok során érintettük, az esetek döntő többségében román nemzetiségű volt.

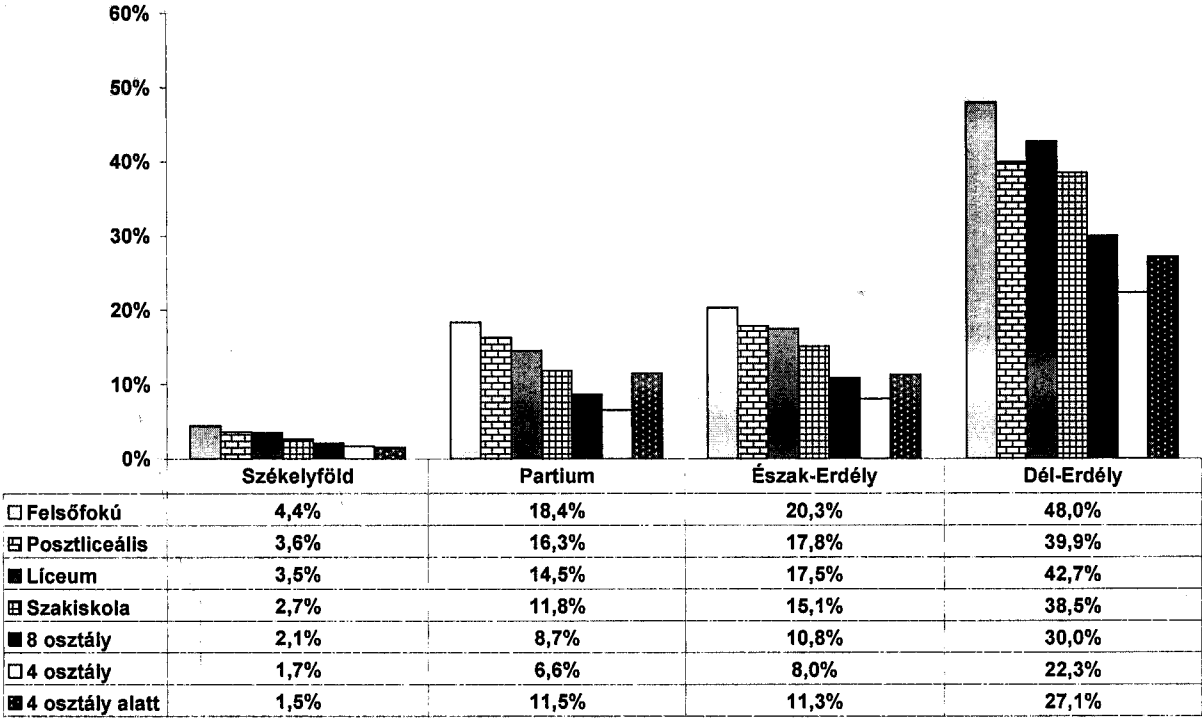
¹⁹⁶ Mivel itt a népszámlálás állományadatait elemezzük, érvényesek azok a megkötések, amelyeket korábban érintettünk. Az adatok nem pusztán a vegyes, illetve endogám házasságkötések korábbi dinamikáját tükrözik, hanem a különböző típusú házasságok eltérő stabilitását is.

29. ábra. A vegyes házasságban élők aránya iskolai végzettség és nem szerint

Látható, hogy az iskolai végzettséggel párhuzamosan nő a vegyes házasságkötés esélye. Míg az iskolai végzettség nélküliek és az elemi végzettek esetében a vegyes házasságok aránya 9,3, illetve 8,6 százalékos, addig a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél már 22,9 százalék. Az összefüggés a különböző – eltérő etnikai térszerkezetű régiók esetében – egyaránt igaz: a magyar többségű Székelyföld esetében a végzettség szerinti különbségek 1,7-től 4,4 százalékgig terjednek, míg a dél-erdélyi és bánsági szórványrégió esetében 27,1-től 48 százalékgig.

30. ábra. A vegyes házasságban élők aránya régió és iskolai végzettség szerint

Ezek a különbségek már minden bizonnyal a társadalmi mobilitásnak a házassági piac szerkezetére gyakorolt hatását tükrözik. A szakirodalom a lokális házassági piacok (a párválasztás keretétől szolgáló társadalmi terek) közül az iskola jelentőségét hangsúlyozza, amely nemi szempontból heterogén, kor és részben társadalmi státus szerint pedig nagymértékben homogén szocializációs közeget jelent. Az etnikai homo-, illetve heterogámia szempontjából központi jelentőségű, hogy az iskolarendszer vegyes vagy etnikai szempontból elkülönült. Ez különösen igaz azon települések esetében, ahol a magyarok vegyes, illetve román többségű szomszédságokban élnek, így a magyar etnicitásnak nincs területi bázisa (lásd Brubaker et alii 2006: 269–277). Erdély esetében a különböző iskolai szinteken léteznek magyar nyelvű – és ami lényeges: a diákok etnikai összetételében homogén magyar – oktatási intézmények, illetve osztályok, azonban az egyes oktatási szinteken a diákok egyre növekvő hányada jár román tannyelvű osztályba¹⁹⁷, ez pedig a vegyes házasságok eltérő arányában is tükröződik.

¹⁹⁷ Ebben a vonatkozásban az Oktatási Minisztérium 2005/2006-os tanévre vonatkozó, nem publikált nyilvántartásaira hagyatkozhatunk, amelyek szerint az elemi iskolákban a magyar diákok 10,7, az általános iskolákban 14,3, a középiskolákban 22,7 százaléka tanul román nyelven.

d. A vegyes házasságon belüli etnikai szocializáció modelljei

A vegyes házasságokon belüli etnikai szocializáció mennyiségi elemzése az etnikai endogámiánál problematikusabb. Azért is, mert ezen a ponton megkerülhetetlen a kérdés, hogy vajon a vegyes házasságokon belüli etnikai szocializáció jelenségének vizsgálatára valóban az asszimiláció jelenti-e a megfelelő fogalmi keretet, vagy inkább a többes kötődésekre érzékeny fogalmi keret fele kellene fordulni? Ugyancsak kérdésként tevődik fel, hogy milyen eszközökkel ragadhatjuk meg a jelenséget, illetve a különböző statisztikailag mérhető aspektusoknak milyen jelentőségük, jelentésük van az etnikai szocializáció egészén belül?

Az első kérdésre jelen írás határozott igennel válaszol, vagyis azt mondja, hogy a vegyes házasságokon belüli etnikai szocializáció megragadható az asszimilációs paradigmán belül. A többes kötődésekre fókuszáló vizsgálatok (amelyek például azt kutatják, hogy a vegyes származású egyének milyen másodlagos etnokulturális kötődéseket tartanak fel) hasznosak lehetnek ugyan, de ha ezeket az asszimiláció alternatívájaként gondoljuk el, az több félreértést okoz, mint amennyi haszonnal jár. Fogalmilag Brubakerre és szerzőtársaira támaszkodhatunk, akik a román–magyar vegyes párok kapcsolatokat etnikailag jelölt, egymást (általában) kizáró alternatívák közötti választások sorozataként írják le (Brubaker et alii 2006: 311–314). Ezen választások közül egyesek a párok kapcsolat biográfiája szempontjából határpontként jelennek meg: milyen templomban esküdjének,¹⁹⁸ milyen nevet adjanak a gyermeknek, milyen vallásúnak kereszteljék, milyen nyelven iskoláztassák őket? Ezek a döntések olyan értelemben határpontok, hogy bizonyos lehetőségeket megnyitnak, másokat pedig bezárnak, ily módon pedig az etnikai szocializációhoz kapcsolódó további alkufolyamatokat döntő módon befolyásolják. A döntések diskurzív és társadalmi környezete szempontjából pedig lényeges, hogy Erdélyben mind a román, mind a magyar etnicitásnak viszonylag egyértelmű *markerei* vannak, mindkettő köré jól kikristályosodott (egymással szembenálló) nemzeti ideológia és intézményrendszer épült. Ezzel szemben a köztes identitások esetében hiányoznak a világos jelentéshordozók, nincsenek olyan diskurzusok és intézmények, amelyekbe azok beágyazódhatnának. Ilyen körülmények között az etnikailag vegyes párok tagjai folyamatosan választásra kényszerülnek. Ez oda vezet, hogy, bár egyszerűsítő az állítás, miszerint a vegyes családokon belüli szocializáció végeredménye az egyik

¹⁹⁸ A ortodox és a görög katolikus egyháznak egyértelműek a román, míg a református, római katolikus és unitárius egyháznak pedig a magyar nemzeti, illetve nemzetiesítő jegyeik.

vagy a másik etnikum melletti döntés, a kijelentés mégsem áll távol a valóságtól. Vagy legalábbis valóságközelibb, mint azok a kijelentések, amelyek (abból kiindulva, hogy Erdélyben jelentős az etnikai szempontból vegyes származásúak száma és aránya) egy „hibrid” népesség és identitás kialakulását, a kettős kötődések felértékelődését vizionálják. Véleményem szerint ezek a kijelentések éppen olyan ideologikusak, mint amennyire esszencialisták. Esszencialisták abban az értelemben, hogy a vegyes származás tényéből automatikusan a köztes identitások jelenlétére következtetnek, miközben Erdélyben dominánsak azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek a vegyes származásúakat az egyik vagy a másik etnikai kategória melletti döntésre készítik. A kizárólagosságra törekvő nemzeti diskurzusok és intézmények ugyan nem generáltak egymással nem vagy alig érintkező csoportokat (hisz, mint láttuk, a vegyes házasságok aránya is jelentős), de oda vezettek, hogy a vegyes családok tagjainak általában választaniuk kellett az egyik vagy másik csoporthoz való tartozás között.

Ki kell emelnünk, hogy maga a statisztikai regisztráció – amiből egy demográfiai elemzésben kiindulhatunk, és amely az etnikai hovatartozásra vagyilagosan kérdez rá – szintén a nemzeti kizárólagosságra törekvő diskurzusokba ágyazott. Azt mondhatjuk, hogy, amikor a vegyes családban élők a gyermekeiket a népmozgalmi és a népszámlálási számbavétel során románként vagy magyarként regisztráltatják, akkor számukra ez egyike azon helyzeteknek, amelyekben etnikailag jelölt, egymást kizáró alternatívák között kell választaniuk. A statisztikai számbavétel ebből a szempontból nem elszigetelt aktus, hanem egy kiterjedt mechanizmus része, amely a vegyes származású egyéneket az egyik vagy a másik etnikai kategóriába utalja (ezzel kapcsolatban lásd Kerzer–Arel 2002). A második kérdés ebben az esetben az lenne, hogy a statisztikai regisztráció mennyire konzisztens az etnikai szocializációt meghatározó egyéb döntésekkel összehasonlítva. Vagyis például azok a vegyes házasságból származó gyerekek, akiket a szüleik magyarként regisztráltak, később valóban magyar iskolába fognak-e járni?

Az empirikus elemzés síkjára visszatérve, mind a népmozgalmi, mind a népszámlálási regisztráció során rákérdeznek a szülők és (újszülött, illetve velük élő) gyermekek nemzetiségére. A továbbiakban a népszámlálási adatokat vizsgáljuk meg, ahol megye, és azon belül településtípus szerint tudjuk, hogy a vegyes családok (ahol az egyik fél magyar nemzetiségű), hány százaléka regisztráltatta gyermekeit magyarként.

Romániában összességében a 2002-es népszámlálás alkalmával is nagyobb arányban regisztrálták a gyermeket az apa (54,7%), mint az anya (45,3%) nemzetisége szerint, a különbség azonban az 1992-es népszámláláshoz viszonyítva csökkent. Ekkor a gyermekek 59,4 százalékát az apa nemzetisége szerint regisztrálták, míg 41,6 százalékát az anya nemzetisége szerint. Azonban a fenti adatokban tükröződő társadalmi nemi hierarchia az etnikai hierarchiát korántsem írja felül, ugyanis az esetek többségében a vegyes házasságban élő szülők (legyen akár az apa vagy anya a magyar nemzetiségű) a gyermekeiket nem magyarként regisztrálják.

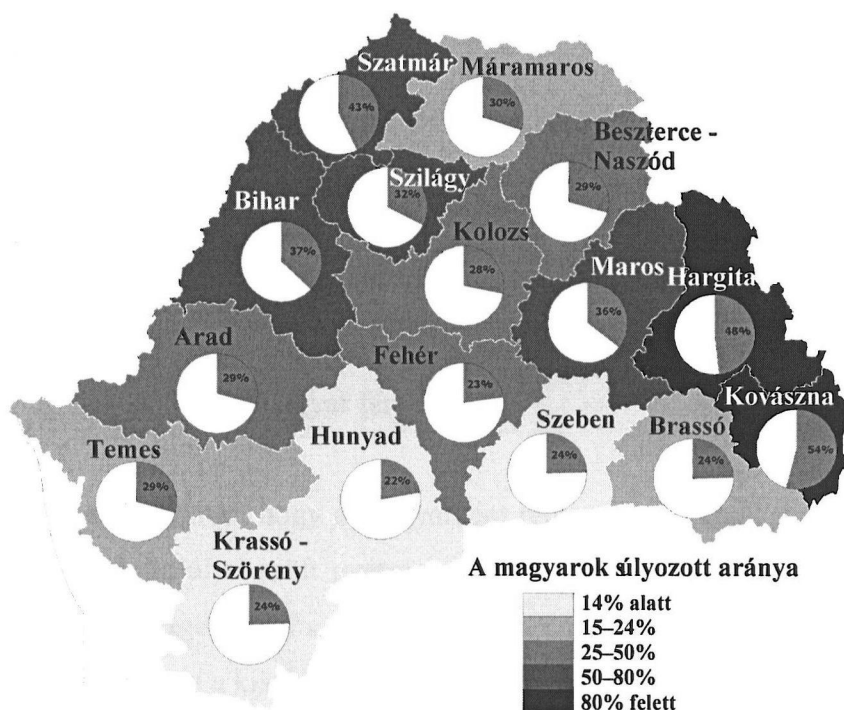
17. táblázat. A gyermek(ek) nemzetisége a magyar párú vegyes családokban

Házasság típusa	Gyermek nemzetisége					
	1992			2002		
	Magyar	Nem magyar	Más helyzet	Magyar	Nem magyar	Más helyzet
Feleség magyar	18,0%	76,7%	5,3%	24,5%	70,6%	4,7%
Férj magyar	36,0%	58,2%	5,8%	35,1%	60,2%	4,7%
összesen	26,8%	67,6%	5,6%	29,9%	65,4%	4,7%

Országosan összességében (a „más helyzeteket”¹⁹⁹ számításon kívül hagyva) a magyar párú vegyes családok 32,3 százaléka döntött a gyermek(ek) magyar nemzetisége mellett. Ez az arány a vegyes házasságok gyakoriságához hasonlóan megyénként változik, és szintén nagyban függ az etnikai térszerkezettől. A magyar többségű székelyföldi megyékben az etnikai szocializáció modelljei kiegyenlítetnek mutatkoznak, vagyis a gyermekek mintegy felét regisztráltatták magyarként, illetve románként. Ezzel szemben Brassó, Szeben, Fehér, Hunyad, Krassó-Szörény megyében, ahol a magyarok aránya nem éri el a 10 százalékot, a gyermekeiket magyarként bejegyeztető családok aránya 25 százalék alatt maradt.

¹⁹⁹ A népszámlálási közlésekhez tartozó módszertani útmutatók nem térnek ki erre a kérdésre. Gyaníthatóan azokról az esetekről van szó, ahol több gyermek esetében nem egyezik azok regisztrált nemzetisége.

2. térkép. A gyermek(eik)et magyarként regisztráltató vegyes családok aránya

Forrás: INS, nem publikált népszámlálási adatok

e. Endogámia és reprodukció. A vegyes házasság demográfiai következményei

Szilágyi N. Sándor plasztikus megfogalmazása szerint az intergenerációs asszimiláció abból adódik, hogy *magyar nők román gyermekeket szülnek* (Szilágyi N. 2002). Másrészt, természetesen, román nők is „szülhetnek” magyar gyermekeket. Amennyiben a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció kiegyenlített, az előbbi veszteség és az utóbbi nyereség semlegesíti egymást. Ha azonban ez nem így van – ismét Szilágyi N. Sándor szavaival élve – különbség lesz a demográfiai és az etnokulturális értelemben vett reprodukció között. Amikor a demográfia egy adott csoport (ez esetben a romániai magyar népesség) reprodukciójáról beszél, ennek mutatóit (termékenység, bruttó és nettó reprodukciós együttható) a csoporthoz tartozó (ez esetben magyar) nők által világra hozott gyermekek számából kiindulva határozza meg. Az etnokulturális reprodukció ebben a kérdésben így fogalmazódik meg: ezen gyermekek közül végül hányan fognak a szóban forgó etnikai csoporttal azonosulni. A modellben ez egyaránt függ a vegyes házasságok arányától és a vegyes házasságokon belüli etnikai szocializációs modellektől. Az etnikai reprodukció arányát (ER) az alábbi képlet adja meg:

$$ER = HomM \times 100 + HetM \times (ERHet\_férfi + ERHet\_nő),$$

ahol

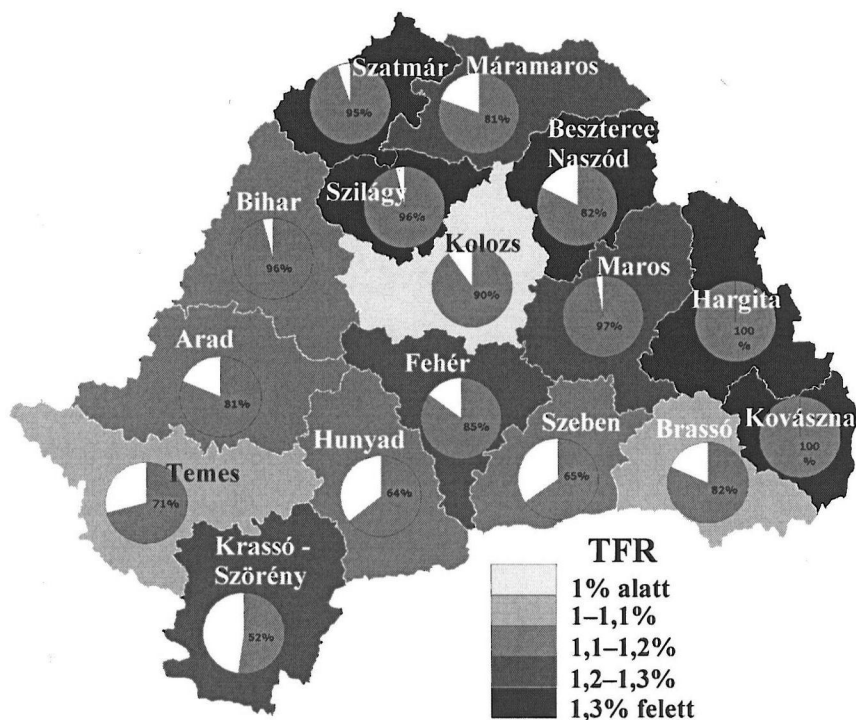
HomM – a homogén házasságok aránya, amelyeken belül az etnikai reprodukciót 100 százalékosnak tekintjük,

HetM – a vegyes házasságok aránya,

ERHet_nő, *ERHet_férfi* – a vegyes házasságokon belüli etnikai reprodukció, magyar feleség, illetve magyar férj esetében.

A mutató azt fejezi ki, hogy a magyarként regisztrált gyermekek száma miként aránylik a magyar nők által szült gyermekek számához. Ebből arra is következtetni tudunk, hogy az intergenerációs asszimiláció a női termékenységhöz viszonyítva milyen arányban apasztja a kisebbségi népesség generációs utánpótlását.

3. térkép. Az etnikai reprodukció és a női termékenység aránya (ER/TFR), valamint a magyar nők termékenysége 2002-ben

Forrás: Saját számítás INS adatok alapján

A fenti térkép az etnikai reprodukció, illetve az intergenerációs asszimilációs veszteség termékenységen belüli arányát megyénként mutatja. Erdély egészét tekintve

az etnikai reprodukció aránya 93,6 százalék, míg a női termékenységhez viszonyítva az asszimilációs veszteség 6,4 százalék. Természetesen, a regionális különbségek, a vegyes házasságok arányához és a vegyes házasságon belüli etnikai szocializációhoz hasonlóan, jelentősek. Míg Székelyföldön, ahol a vegyes házasságok aránya viszonylag alacsony, és a vegyes etnikumú családokon belüli etnikai szocializáció kiegyenlített, nincs asszimilációs veszteség, addig Dél-Erdély egyes megyéiben ez akár egyharmaddal csökkenti a magyar népesség generációs utánpótlását.

Összefoglalás: a demográfia és az erdélyi magyar társadalom projektje

Egy kisebbségi népesség reprodukciója és a társadalomtudományok diskurzustermelése egymástól látszólag távol eső területek. Vizsgálataimban ezek a területek akkor kapcsolódtak össze, amikor rájöttem: az erdélyi magyar népesség reprodukcióját leíró modell kidolgozásával magam is teremtem és alakítom azokat a jelentéseket (és diskurzusokat), amelyek az *erdélyi magyar társadalom projektjét* fenntartják.

Ezt, a magyar társadalmat fenntartó jelentések termelését két szinten vizsgáltam az erdélyi társadalomkutatás kapcsán – Biró A. Zoltán szavaival élve és a kilencvenes évek legtöbb hozadékkal kecsegtető kutatási programjához kapcsolódva – a „lent” és „fent” világában. A „lent világa” a mindennapi interakciók szintje. Brubaker szerint, amennyiben az etnicitást a mindennapokban tetten akarjuk érní, helyesebb, ha nem valamiféle szubsztanciaként (az emberek által birtokolt tulajdonságként) fogjuk fel, hanem az észlelés, az értelmezés és a társadalmi cselekvés egy lehetséges módjaként (lásd Brubaker et alii 2006: 209). Ebben az értelemben az etnicitás nincs folyamatosan jelen, hanem olyankor „történik meg”, amikor egy helyzet etnikai kategóriákon keresztül nyer értelmezést. Ezen illékonyága ellenére természetesen az etnicitásnak vannak tartós struktúrái is, hisz egyrészt különböző diskurzusokban, szimbólumokban, kognitív sémákban ölt testet, másrészt pedig létezik egy olyan, különböző intézmények által fenntartott *magyar világ* (ha úgy tetszik, *magyar társadalom*), amely a magyarok számára az etnicitás mindennapi megélését tekintve is központi jelentőségű. A nevezett intézmények jelentősége abban áll, hogy olyan társadalmi tereket hoznak létre, amelyeken belül a magyar etnicitás megélése természetes, és ahol az nem egy másik kategóriához (a románhoz) való viszonyában adott. Ezek az intézmények, amellet, hogy különböző társadalmi funkciókat látnak el, etnikai határteremtést is végeznek, a mindennapok szintjén pedig az egyént – legalábbis részben – mentesítik a határtermelő tevékenység terhe alól. Ezzel szemben az *erdélyi magyar társadalom* a „fent világában” egy (etno)politikai és intézményépítési projekt, amelynek deklarált célja, hogy az erdélyi magyarokat etnikai-nemzeti alapon integrálja. Ahogy Lőrincz D. József fogalmaz:

„Az »erdélyi magyarság« »társadalom«-ként való meghatározása magával a kisebbségi léttel egyidejű. A fogalom ebben az esetben azt feltételezi, hogy

elsősorban nem jogaiban sértett és ezeket (vissza)követelő »kisebbségről«, »nemzetiségről« stb. beszélünk, hanem egy sajátos, viszonylag önálló entitásról, amelynek nem csak az etnikai-nemzeti, elsősorban kulturális vetülete, hanem a társadalmi, gazdasági, politikai, szociális stb. jellemzői is fontosak. Sőt, az utóbbiak kerülnek előtérbe. Továbbá a »társadalom« nem csak egy leíró keret, hanem cél is: a »társadalmat« »akarni« kell, létre kell hozni. Annak ellenére, hogy egyesek régebben is és ma is megkérdőjelezik a nemzeti-etnikai kisebbségnek mint (viszonylag) önálló társadalomnak a létét, a társadalomként való tételezés minden nagyobb ívű erdélyi magyar kisebbségi program kimondott vagy kimondatlan része. Azért, mert mindegyik ilyen terv azt feltételezi, hogy az erdélyi magyarságnak és/vagy az azt alkotó egyéneknek nem csak kulturális közösségként járnak bizonyos jogok, amiket biztosítanak neki (vagy nem), hanem társadalomként is legalább részben sajátos szükségletei, értékei, céljai vannak, és ezek elérését, »helyzetének javulását« igazából csak az »önkormányzás«, az »autonómia« biztosíthatja. A kisebbség »közügyei« eszerint jóval tágabban értelmezhetők (és értelmezendők), mint az egyszerű kulturális vagy nyelvi keretek. Ezen »közügyek« intézését, a kisebbség »vezetését« nem a (többszörfé bizalmatlanul kezelt többségi) államra bízna, hanem ilyen vagy olyan formában magára a kisebbségre, általában a kisebbség tagjaiból »kitermelt«, ehhez lojális elitre.” (Lőrincz D. 2008: 240–241)

Ennek a projektnek a formája és konkrét célkitűzései a projektet kitermelő intézményes szereplőkkel egyszerre változtak. A hetvenes-nyolcvanas években a projektet egy jól meghatározható habitussal rendelkező értelmiségi réteg próbálta működtetni. Az értelmiség nyilvános diskurzustermelésében egyfajta határpont volt a hatvanas évek vége, a hetvenes évek eleje, amikortól a rendszer által megszabott keretek között lehetőség nyílt a nemzeti retorika egyes elemeinek újratermelésére. Ezt két dolog jellemezte. Egyrészt a hetvenes-nyolcvanas évek értelmiségi diskurzusai az *erdélyi magyarságot* a néprajztudomány közösségfogalmával analóg módon konstruálták. E szerint létezik egy olyan etnikai esszenciaként felfogható magyar hagyománykorpusz, léteznek olyan magyar értékek, amelyek megőrzése és felmutatása a közösség fennmaradásának biztosítékát jelentik. Fontos megjegyezni, hogy – amint a román szövegek elemzéséből kiderült – nem egy sajátosan magyar

fejleményről volt szó, ez a közösségkonstruáló eljárás a Ceaușescu-féle kultúrpolitika kontextusában országosan (román vonatkozásban) is felértékelődött. Másrészt az értelmiségi szereplők nyilvános beszédmódját a Lőrincz D. József által ambivalens diskurzusnak nevezett stratégia jellemezte (lásd Lőrincz D. 2004). Ennek lényege, hogy a beszélő, miközben megkísérelte a magyar nemzeti keretrendszer újratermelését, egyben a hatalommal is alkut folytatott, vagy, ha úgy tetszik, a hatalom és a virtuális magyar közösség között közvetített. A demográfiai szövegek esetében ez azt jelentette, hogy miközben a népszaporulat kérdését magyar nemzeti sorskérdésként értelmezték, egyben a rendszer népesedéspolitikájának is igyekeztek megfelelni. Az 1989 utáni társadalmi szerkezetváltást követően ez az értelmiségi projekt, illetve az ezt fenntartó diskurzív eljárások két pontban váltak problematikussá. Egyrészt problematikussá vált az értelmiség és a hatalom, illetve az értelmiség és a *magyarság* (vagyis a képviselt közösség) viszonya. Az ambivalens diskurzust alkalmazó, illetve a rendszerrel a magyar intézményekért utóvédharcot folytató értelmiség stratégiáit és pozícióját (főként utólag) nehéz egyértelműen megítélni. A KAM-osok folklorizmus kötetében már a nyolcvanas években megfogalmazódott a kritika, hogy miközben az értelmiség saját szerepdefiníciója szerint a *magyarság* érdekeit képviseli, valójában a hatalommal való viszonya válik ellentmondásossá, illetve a közösség mindennapi problémáiról vajmi keveset tud (Biró et alii 1987). A második problematikus pontot a *magyarságot* és a modernizációt egymással szembenállóként tételező, a néprajzi paradigma közösségfogalmával operáló konstrukciós eljárás jelentette. Modernizáció alatt a hetvenes-nyolcvanas években, alternatív teleológiák hiányában egyértelműen a rendszer által propagált társadalmi változásokat értették, amelyek valóban a kisebbségi társadalom újratermelődését akadályozták. 1989 után azonban az alternatív teleológiák kerültek a középpontba. Az erdélyi magyar értelmiség fő kérdése az lett, hogy miként lehet olyan intézményes és politikai feltételrendszert felépíteni, kialakítani, ahol a kisebbségi etnicitás partikuláris jellege nem áll szemben a társadalmi változás domináns irányával. A KAM korabeli elemzései szerint a rendszerváltással az *erdélyi magyar társadalom projektjét* működtető intézményes szereplők valójában nem változtak (lásd Biró 1995). A kilencvenes években egy jó ideig a korábban is középpontban lévő értelmiségi rétegé maradt a főszerep. Bíróék szerint az értelmiség a kilencvenes évek elején a romániai magyar társadalom építése alatt a legkülönbözőbb területek (az oktatási rendszertől, a mezőgazdaságig és a műszaki

tudományokig) etnikai alapon történő horizontális (ernyőszervezetek alatti) integrációját értette. Ez az integrációs kísérlet sok területen megmaradt a szimbolikus gesztus szintjén. Egyik ilyen terület a gazdaság. A *Magyar Kisebbség* 1999-ben még az erdélyi magyar gazdaságpolitikának szentelt egy lapszámot, amiben deklaratív szinten megfogalmazódott a kisebbségi gazdasági önellátás igénye.²⁰⁰ Mára azonban teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy nem alakult ki egy magyar vállalkozói vagy gazdasági szektor. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne lennének magyar vállalkozók, vagy magyar vállalkozói hálózatok, és még csak azt sem, hogy ezek a vállalkozók ne a részben saját etnikailag szegmentált kapcsolathálójukon keresztül kötnének üzleteket, alkalmaznának embereket. Viszont a szereplők domináns értelmezésében az üzlet pusztán üzlet, nem pedig magyar üzlet, vagyis a gazdasági cselekvést a szereplők közül csak kevesen értelmezik etnikai kategóriákon keresztül.²⁰¹ Kevesen gondolkodnak például kisebbségi marketingben, vagy kevesen gondolnak az erdélyi magyarokra mint bizonyos sajátosságokkal bíró fogyasztói szegmensre. A gazdaság mellett a műszaki vagy egészségügyi szakmákat sem sikerült etnikai alapon integrálni, annak ellenére, hogy a kilencvenes években ezek számára is hoztak létre szakmai ernyőszervezeteket. Az orvosi szakma esetében létezik ugyan az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvosi Szaktestülete, amely magyar nyelvű szakmai továbbképzők szervezésével is próbálkozott, a magyar orvosok azonban sokkal gyakrabban járnak más – román nyelvű, vagy nemzetközi – szakmai továbbképzőkre. Hasonlóképpen az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaságnak sincs sok szerepe a legtöbb magyar mérnök életében.

Vannak azonban olyan területek is, ahol az etnikai alapú integráció projektje 1989 után sikeresnek bizonyult.²⁰² Ezen területek közül legfontosabb a politika szférája, ahol az RMDSZ-nek az eddigi önkormányzati és parlamenti választásokon sikerült a magyar szavazatok döntő többségét begyűjtenie,²⁰³ és ami ennél is fontosabb, a politikai szereplők számára axiomatikus az önálló magyar erőcentrum/erőcentrumok léte, vagyis az, hogy a magyar elit ezeken (és nem román

²⁰⁰ A vitaindítót lásd a *Magyar Kisebbség* 1999/2-3; a reflexiókat a *Magyar Kisebbség* 1999/4 számában.

²⁰¹ Erre utal egy erdélyi magyar vállalkozók önéletrajzi elbeszéléseit elemző vizsgálat (Kiss 2004), illetve Brubaker és szerzőtársai a magyar életvilágokat fenntartó intézményeket érintő elemzése (Brubaker et alii 2006: 285).

²⁰² Most nem tárgyalom azokat a szférákat (például egyházak), ahol az etnikai integráció 1989 előtt is magától értetődő volt.

²⁰³ Az, hogy a 2007. novemberi EP választásokon Tőkés László független jelöltként elvitte a magyar szavazatok közel 40 százalékát, nem mond ellent a politikai szféra etnikai integráltságának, miként az sem, hogy az önkormányzati választások alkalmával néha (de nem gyakran) van átszavazás.

pártokon) keresztül vesz részt a politikában, illetve, hogy a magyar választók ezt az erőcentrumot támogatják.

A magyar társadalom sikeres politikai integrációja mellett a média,²⁰⁴ az oktatás,²⁰⁵ valamint a társadalom- és humántudományok azok a területek, ahol az etnikai alapú integráció sikeres volt. A társadalomtudományok etnikai alapú integrációja (az erdélyi magyar társadalomtudományos mező létrejötte) döntően hozzájárult ahhoz, hogy megerősödjön egy olyan szociológiai és demográfiai makroperspektíva, amely a romániai magyar társadalomra mint önállóan elemezhető entitásra tekint. Az erdélyi társadalomkutatók többsége (véleményem szerint) tisztában van azokkal a veszélyekkel, amelyek a nemzetállami társadalmak leírására kidolgozott makromodellek egy más etnikumokkal keverten élő és csak részben etnikai alapon integrált kisebbségre történő alkalmazásában rejlenek. Ennek ellenére a társadalomkutatók számára az *erdélyi magyar társadalom* (és most mint *makroszociológiai modell*) létét plauzibilissá teszi a magyar politikai erőcentrum léte, illetve plasztikussá, megfogatóvá teszik saját objektivációs eljárásaik. Magyarán: a szociológusok számára attól hihető, hogy van *erdélyi magyar társadalom* (még egyszer: mint makromodell), mert megrendeléseket kapnak az elemzésére, és mert a jellemzői az általuk létrehozott adatbázisokon keresztül vizsgálhatók.

Bár, amint többször is szó volt róla, ezen a társadalomtudományos makroperspektíván belül kiemelt szerepet kapott a demográfia, és vele szemben többféle elvárás is megfogalmazódott, egy átfogó, kimondottan a magyarokra koncentráló népesedési stratégia kidolgozására (eddig) nem került sor, mi több, egy ilyen stratégia kidolgozása és végrehajtása több nehézségbe ütközne. Azonban a magyarokra fókuszáló demográfiai modelleknek, ezen belül pedig a magyar népesség előreszámításának a magyar intézményrendszer tervezésében lehet (köz)politikai relevanciája. Csata Istvánnal közös népesség-előreszámításunk kidolgozásában elsősorban a magyar tannyelvű oktatási rendszer szükségleteit tartottuk szem előtt. Az iskoláskorú népesség várható alakulását a magyar nyelvű középiskolák vonzáskörzeteire lebontva jelenítettük meg.

---

²⁰⁴ Az frott sajtót illetően az erdélyi magyarok már a rendszerváltást megelőzően is döntően a megyei magyar napilapokat részesítették előnyben. Az utóbbi évek fejleménye, hogy kialakult a magyar nyelvű kereskedelmi rádiók hálózata, amely döntően átalakította a magyarok rádióhallgatási szokásait, kiszorítva a román nyelvű csatornánkat. A televízióadók tekintetében a magyarországi szolgáltatók dominálnak.

²⁰⁵ A rendszerváltást követően a magyar elit elsősorban a magyar nyelvű egyetemi képzés intézményesítésére fektetett hangsúlyt, miközben az alsóbb oktatási szintek tervezésére kevés hangsúlyt fektettek.

Írásomban a magyar népességre vonatkozó demográfia létrejöttének elemzésén túl ennek korlátaira is fókuszáltam. Ezek a korlátok egyrészt abból adódnak, hogy a vasfüggöny leomlása és az ezt követő folyamatok nyomán a társadalmiság és a térbeliség kapcsolata nagymértékben átalakult. A különböző társadalmi folyamatokat egyre kevésbé lehet kizárólag a nemzetállami társadalmi téren belül modellezni. A demográfiai modelleken belül a migrációs folyamatok intenzívebbé válása mellett jellegük megváltozása okoz problémát. A demográfiai modellek Romániában a statisztikai regisztrációs rendszerrel, illetve a nemzetállam saját népessége fölötti kontrolljával együtt omlottak össze. Mindez a 2002-es népszámlálás közel 700 000 fős regisztrációs hiányában mutatkozott meg legszembeötlőbben. A migrációs folyamatok ugyanakkor a népszámlálás után váltak igazán intenzívvé. 2007-ben a *Generations and Gender Program* keretén belül a KSH-val együttműködve egy demográfiai adatfelvételt hajtottunk végre. A vizsgálat során 11 000, véletlenszerűen, a választói névjegyékekből kiválasztott 20 és 45 év közötti személyt kerestünk meg Erdély-szerke. 12 százalékuk tartózkodott állandó jelleggel (véglegesen, vagy ideiglenesen) külföldön. A lakossági nyilvántartás ilyen fokú pontatlansága a demográfiai modellek mellett a nemzetállam különböző igazgatási feladatait is veszélyezteti.

Amellett, hogy a migrációs folyamatok vizsgálata a demográfiai modellek leíró és előrejelző képességét megkérdőjelezi, kisebbségi népessegek esetében egy sajátos módszertani problémával is szembe kell néznünk. A demográfia fogalmi rendszere a területileg behatárolható népessegek leírására lett kidolgozva. Egy etnikai kritériumok alapján meghatározott népesség esetében az etnikai határátlépéseket is „adminisztrálnunk” kell. Ezt egy olyan modell segítségével kíséreltem meg, amely a vegyes házasságokon belüli etnikai szocializáció kiegyensúlyozatlan modelljeiből fakadó asszimilációs veszteséget számszerűsíti. Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy a vegyes házasságokon belüli etnikai szocializációt valóban leírhatjuk-e az asszimilációs modell segítségével? Erre a kérdésre a jelen írás igennel válaszol. Vagyis amellet érvel, hogy Erdélyben a vegyes házasságok kérdésköre leírható az asszimilációs modell segítségével. Brubaker és szerzőtársai a román–magyar vegyes párkapcsolatokat két intézményesen jól körülhatárolható, etnikailag jelölt és egymást kölcsönösen kizáró alternatíva közötti választásként írják le, amely a házassági ceremóniától a gyermek iskoláztatása nyelvének megválasztásáig tart. A vegyes etnikai származású személyek száma jelentős, ez azonban még nem vonja

automatikusan maga után a köztes identitások megjelenését, hisz az etnikai kötődés vagylagossága jól beágyazott és hatékonyan működő társadalmi norma.

Ez alapján elemzésem az erdélyi magyar népesség reprodukcióját leíró modellt az asszimiláció irányába bővítette, azzal a megjegyzéssel, hogy az asszimilációt elsősorban egy makrotársadalmi folyamatként kezelte, amely egy többgenerációs népességet, illetve ennek a reprodukcióját érinti. Asszimiláció kapcsán így nem az egyéni életpálya, vagy a biográfiai narratíva lesz a releváns elemzési egység. Annak ellenére azonban, hogy lehetséges, és a tanulmányban bemutatott perspektívából teljesen indokolt felállítani egy, a magyar népesség reprodukcióját vizsgáló demográfiai modellt, kétségtelen, hogy egy kisebbségi népesség, illetve egy kisebbségi társadalom újratermelődése csak részben demográfiai kérdés.

Könyvészet

Achim, Viorel

2001 *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris

Alba, Richard – Nee, Victor

2003 *Rethinking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press

Anderson, Benedict

1991 [1983] *Imagined Communities. Reflexions on Origin and Spread of Nationalism*. London – New York: Verso

Andorka Rudolf

2001 *Gyermek, család, történelem*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég

Anuarul Demografic al Republicii Socialiste România

1967

Appadurai, Arjun

1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Arnason, Johann P.

2000 Communism and Modernity. *Daedalus* 1 (Winter), 61–90.

Bárdi Nándor

2004 *Tény és való*. Pozsony: Kaligramm

Bartha Antal – Decsi Sándor

1938 *Az erdélyi szórványkérdés: 80 mezőségi falu alapján*. Kézirat: Jakabffy Elemér Alapítvány kézirat-katalógusa: K43.

Bauman, Zygmunt

1991 *Modernity and Ambivalence*. Ithaca, N.Y.: Cornell University

2001 Szociológia és felvilágosodás. *Magyar Lettre Internationale* 40, 26–29.

Bean, Frank D. – Marcum, John P.

1978 Differential Fertility and the Minority Group Status Hypothesis: An Assessment and Review. In: Bean, Frank D. – Frisbie, Parker W. (eds.): *The Demography of Racial and Ethnic Groups*. New York: Academic Press

Benedek Gyula

2002 Vélemény Varga E. Árpád: A romániai magyarság népességsökkenésének okairól c. tanulmányáról. *Magyar Kisebbség* 4, 17–23.

Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas

1998 *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József

Bhabha, Homi

1994 *The Location of Culture*. London: Routledge

Biczó Gábor

2000a Asszimiláció és identitásváltás küszöbén: egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete. *Erdélyi Múzeum*. LXII. 3–4, 139–146.

2000b Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. *Magyar Kisebbség* 3, 3–16.

Biró Zoltán

1995 *Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között*. In: Uő.: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print.

Biró A. Zoltán – Gagy József

1987 A folklorizmus háttéréről. In: Biró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion, 63–81.

Biró A. Zoltán és mások:

1998 Változás és/vagy stabilitás. A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről. In: Turós Endre (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro Print 13–45.

Biró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.)

1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion

Blau, Peter M. – Blum, Terry C. – Schwartz Joseph E.

1982 Heterogeneity and Inter-marriage. *American Sociological Review* Vol. 47., No. 1 (Feb.), 45–62.

Boia, Lucian

1997 *Istorie și mit în conștiința românească*. București: Humanitas

Bokor Zsuzsa

2005 Promiszkus úrinőből futóbárcás, futóbárcásból hivatásos prostituált. Technikák a prostituáltak marginalizálására és a nemzeti térből való kizárására *Regio* 3, 47–66.

Bonacich, Edna

1972 A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market. *American Sociological Review*, Vol. 37, No. 5 (Oct.), 547–559.

Bottoni, Stefano

2005 A sztálini „kis Magyarország” megalakítása. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 307–354.

Bourdieu, Pierre

1998 Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 174–186.

2001 *A gyakorlati észjárás. A cselekvés elmélete*. Budapest: Napvilág

Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon E. – Grancea, Liana

2006 *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford: Princeton University Press

Brubaker, Rogers

1998 Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe”. *International Migration Review*, Vol. 32, No. 4 (Winter), 1047–1065.

2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 7–8, 60–66.

2002 Az asszimiláció visszatérése? A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban. *Regio* 1, 3–23.

Bucur, Maria

2005 *Eugenie și modernizare în România interbelică*. Iași: Polirom

Clifford, James

2000 Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale* 39, 12–17.

Coleman, David A.

2006 Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries. A third demographic transition. *Population and Development Review* 32(3): 401–446.

Coleman, David A. – Smith M.

2003 *Estimating ethnic minority demographic characteristics from the LS and other sources: preliminary results, comparisons and difficulties*. Paper presented to a one-

day conference of the British Society for Population Studies, London School of Economics

Coleman, James

1998 A társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 11–45.

Csata István – Kiss Tamás

2007 *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt előreszámítása húsz és harminc éves időtávra*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség

Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.)

2001 *Népesedés és népesedéspolitika*. Budapest: Századvég Kiadó

Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária

2000 *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest: Balassi

Dávid Zoltán

1982 A magyarul beszélők száma. *Magyar Nyelvőr* 7, 38–50.

1988 A Kárpát-medence nemzetiségi viszonyainak várható alakulása 2000-ig. *A magyarságkutató Intézet évkönyve 1988*. Budapest, 13–37.

1989 A mai Kovászna megye népességének alakulása 1910-1969. *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1989*. Budapest, 105–119.

Davis, Kingsley

1945 The World Demographic Transition. *The Annals of American Academy of Political and Social Sciences*. 237 (Jan.), 1–11.

Demeny, Paul

1968 Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition. *Daedalus*, Spring, 205–222.

1988 Social Science and Population Policy. *Population and Development Review*, Vol. 14., No. 3., 451–479.

Denett, Daniel

1998 *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest: Osiris

Direcția Centrală de Statistică

1980 *Recensământul populației și locuințelor din 5 ianuarie 1977*. București

Dobos Ferenc

2001 *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest: Osiris – Books in Print

Elias, Norbert

2004 *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat

Elster, Jon

1982 Marxism, Functionalism, and Game Theory. *Theory and Society*, (11), 453–482.

Etnobarometer

2004 *Ethnic Mobility in Romania*. (www.ethnobarometer.org/romania.pdf)

Faragó Tamás

2001 Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2001*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 19–65.

Farkas György

1998 Nyelvhatárváltozások és etnikai tömbök a Lévai járásban. *Regio* 2, 113–130.

Feischmidt Margit

2005 A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: Uő. (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 7–35.

Fekete Gyula

1970. Gyümölcs a korfán. *Kortárs* Január, 102–124.

Forste, Renata – Tienda, Marta

1996 What's Behind Ethnic and Racial Differentials. *Population and Development Review*, Vol. 22, Supplement: Fertility in the United States: New Patterns, New Theories, 109–133.

Foucault, Michel

1992 Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság* 1, 45–53.

1996 *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz

Fox, Jon E.

2005 Vándorló nemzet(i) – identitások. Erdélyi vendégmunkások Magyarországon. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók. Tanulmányok*. Tabula könyvek 7. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 103–123.

2007 From National Inclusion to Economic Exclusion: Ethnic Hungarian Labour Migration to Hungary. *Nations and Nationalism*, Vol. 13, No 1. (January), 77–96.

Földes Károly

1934 *Szórványmisszió. Jajszó a pusztuló szórványokból*. Nagyenyed: Keresztes Nagy Imre

Gagy József

1997 És miként a fának szerves tartozéka. *Beszélő* 2, 84.

2004b Centralizációs kísérlet az ötvenes években. Hatalom, értelmiségiek, társadalom a Magyar Autonóm Tartományban. *Látó* 7.

<http://epa.oszk.hu/00300/00384/00018/24.html>

2004a *A krízis éve a Székelyföldön*. Csíkszereda: Pro-Print

2005a A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában. Hatalom, szakértelem, átalakulás. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 445–477.

2005b Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székelyföldi faluban. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 17–64.

Ghetău, Vasile

1978 Speranța de viață a populației din România. *Viitorul Social* 2, 142–152.

1981 O abrodare longitudinală a fertilității din România. *Viitorul Social* 1, 102–117.

1987 Fertilitatea unor generații feminine în România. *Viitorul Social* 6, 548–557.

1996 O proiectare condițională a populației României pe principale naționalități (1992–2025). *Revista de Cercetări Sociale* 1, 77–105.

1997 *Evoluția fertilității în România. De la transversal la longitudinal*. București: Centrul de documentare economică

2004a A romániai románok, a romániai magyar etnikai kisebbség és Magyarország demográfiai helyzetének összehasonlítása (1992–2002). *Demográfia* 3–4, 209–231.

2004b Declinul demografic al României: ce perspective? *Sociologie Românească* 2, 5–40.

2007 *Declinul demografic și viitorul populației României. O perspectivă din anul 2007 asupra populației României în secolul 21*. București: Editura Alpha MDN

Goldscheider, Calvin – Uhlenberg, Peter R.

1969 Minority Group Status and Fertility. *American Journal of Sociology* 74 (January) 361–372.

Golopenția, Anton

2000 *Opere complete. Vol II. Statistică, demografie, geopolitică*. București: Editura Enciclopedică - Editura Univers Enciclopedic

Gordon, Milton M.:

1964 *Assimilation is American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York: Oxford University Press

Gödri Irén

2004 A magyarországra bevándorolt népesség jellemzői, különös tekintettel a Romániából bevándorlóakra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben* Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 126–147.

Gödrí Irén – Tóth Pál Péter

2005 *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségkutató Intézet.

Greenhalgh, Susan

1996 *The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional and Political History of Twentieth-Century Demography. Comparative Study in Society and History*, Vol 38, No.1 (January), 26–66.

Gusti, Dimitrie

1976 *A szociológiai monográfia*. Bukarest: Kriterion

Gusti, Dimitrie

1968 *Opere*. I. Bucuresti: Editura Academiei

Gyáni Gábor – Kövér György

2003 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris

Gyáni Gábor

2003 A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris, 11–57.

Gyurgyík László

2004a *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Pozsony: Kaligramm

2004b Népszámlálás 2001 – A szlovákiai magyarság számának alakulása. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 290–308.

Hablicsek, László

2007 Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia* 50(1), 7–54.

Hablicsek László – Tóth Pál Péter

1996. A nemzetközi vándorlás hatása a magyarországi népesség számának alakulására: 1994–2010. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest: MTA-PTI, 161–179.

2000. A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. *Demográfia* 1, 11–46.

2001 A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. In: Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitika*. Budapest: Századvég Kiadó, 395–429.

Hablicsek László – Tóth Pál Péter – Veres Valér

2005 *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021*. Budapest: KSH – Népeségkutató Intézet

Hajnal, John

1965 European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, D. V. – Eversley D.E. (eds.): *Population in History. Essays in Historical Demography*. London: Arnold, 101–143.

1982 Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. *Population and Development Review*. Vol 8., No. 3, 449–494.

1983 Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. In: Wall Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge – New York – London: Cambridge University Press, 65–104.

Hanák Péter (szerk.)

1984 *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat

Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes

1990 Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. In: *A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitatülése. Budapest, 1988. június 2.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet, 13–125.

Herédi Gusztáv

1971 Tűnődés gyermekről, családról. *Korunk* 9, 1291–1304.

http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf591.pdf

1978 Állandó kérdésünk: a népszaporulat. *Korunk* 1, 28–30.

http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf593.pdf

1986 Az élet érdekében. Házasságról, családról, gyermekről, elfogultan. *A Korunk Évkönyve*. Kolozsvár, 27–52. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf603.pdf

Hirschmann, Albert O.

2001 Kivonulás, tiltakozás, hűség és a Német Demokratikus Köztársaság sorsa: egy elméletörténeti esszé. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 213–235.

Hodgson, Dennis

1983 Demography as Social Science and Public Policy. *Population and Development Review*, Vol. 9, Issue 1 (Mar.), 1–34.

1988 Orthodoxy and Revisionism in American Demography. *Population and Development Review*, Vol. 14, Issue 4 (Dec.), 541–569.

1991 The Ideological Origins of Population Association of America. *Population and Development Review*, Vol. 17., No, 1 (Mar.), 1–34.

Horowitz, Donald

1975 Ethnic Identity. In: Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (ed.): *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 111–140.

Horváth István – Magyar Nándor

1994 Belső választások lebonyolításának módszertanáról. *Szövetség* május, 16–18.

Horváth István

2002a A migráció hatása a népesség előszámítására. *Magyar Kisebbség* 4, 24–35.

2002b A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása. *Korunk* 2, 31–47.

2004a Az erdélyi magyarság vándormozgalmi vesztesége 1987-2001. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 61–91.

2004b Az etnikailag vegyes házasságok az erdélyi magyar lakosság körében: 1992-2002. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 235–257.

2005 Változó környezet, állandó trendek? In: Uő. (szerk.): *Erdélyi és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Kolozsvár: Scientia, 9–133.

2008 *The incidence of intermarriages in Transylvania between 1992-2005. Inclinations and patterns of intermarriage*. (Kézirat)

Huntington, Samuel P.

2002 *A civilizációk összeecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa

Illyés Gyula

1994 [1938] *Magyarok: Naplójegyzetek*. Szekszárd: Babits

Imreh István (szerk.)

1978 *Változó valóság*. Bukarest: Kriterion

Johnson, Nan E.

1979 Minority group status and the fertility behavior of black Americans, 1970: A new look. *American Journal of Sociology* 84, 1386–1400.

Kaa, Dirk J. van de

1987 Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin* 1, Washington: The Population Reference Bureau

2002 *The Idea of Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper Presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security. Tokyo, 29 January 2002.

Kahn, Joan. R.

1994 Immigrant and native fertility during the 1980s: Adaptation and expectations for the future. *International Migration Review* 38 (3), 501–519.

Kalmijn, Matthijs – de Graaf, Paul M. – Janssen, Jaques P.G

2005 The effect of intermarriage with respect to religion and national origins on the risk of divorce: Evidence from vital statistics in the Netherlands. *Population Studies* 59, 71–85.

Kalmijn, Matthijs

1998 Intermarriage and Homogamy. Causes, Trends, Patterns. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24 (1998), 395–421.

Kántor Zoltán

2000 Kisebbségi nemzetépítés - a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 3, 219–241.

Karádi Viktor

1997 *Zsidóság, asszimiláció és polgárosodás*. Budapest: Cserépfalvi

Kerzer, David I. – Arel, Dominique (ed.)

2002 *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press

Keszeg Vilmos

2000 Szórványsors a történetekben. *Erdélyi Múzeum*. LXII. 3–4, 159–163.

2006 Autobiographical Representation of Diaspora Existence. In: Balogh Balázs – Illyés Zoltán (ed.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin – Historical and Current Context of a Specific Diaspora Interpretation and its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 159–175.

Keszi-Harmath Sándor

1978 Népesedési kérdések Kalotaszegen. In: Imreh István (szerk.): *Változó valóság*. Bukarest: Kriterion, 19–61.

1984 Népesedés és társadalmi hatékonyság. *Korunk* 4, 246–248.

Keszi-Harmath Sándor – Keszi-Harmathné Moravszky Edit

1957 A kalotaszegi egykéről. *Korunk* 6, 736–746.

http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf589.pdf

Kirk, Dudley

1944 Population Changes in Postwar World. *American Sociological Review*, Vol. 9., No. 1 (Feb.), 28–35.

Kiss Dénes

2001 A határon túli magyarok képe önmagukról, a magyarországi magyarokról és a többségi nemzetekről. In: Dobos Ferenc: *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest: Osiris – Books in Print, 335–388.

2006 Az erdélyi magyar civil szféráról. *Civil Szemle* 2, 139–155.

Kiss Tamás

2002 A népességfogyás „kontextusa” – válasz Varga E. Árpád vitaindító tanulmányára. *Magyar Kisebbség* 4, 36–59.

2004 Vállalkozástörténetek Erdélyben In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átalakulás etnikai tájképei*. Teleki László Alapítvány – PTE Kommunikációs Tanszék: Budapest 23–131.

Kiss Tamás (szerk.)

2004 *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség

Kiss Tamás – Csata István

2006 Népesedési perspektívák Erdélyben. A 2006. május 4-én, a Sándor Palotában elhangzott előadás írott, kismértékben kibővített változata. *Pro-Minoritate* nyár-ősz, 37–52.

Kiss Tamás – Csata Zsombor

2004 Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség

Kligman, Gail

2000a *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. București: Humanitas

2000b Népesedéspolitika: reprodukció, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceaușescu Romániájában. *Demográfia* 43, 47-69

Kocsis Károly

1989 A magyarság határainkon túl. Erdély. *Élet és Tudomány* 44. (15), 460–463.

Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter

1991 *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*. Budapest: Tankönyvkiadó

Kodolányi János

1941 Baranyai utazás. Budapest: Bolyai Akadémia

Kósa-Szánthó Vilma

1974 Családszociológiai felmérés a sepsiszentgyörgyi Lícium lakónegyedben. *Korunk* 1, 104–114, illetve *Korunk* 5, 578–594.
http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf594.pdf

1978 Családszociológiai felmérés egy sepsiszentgyörgyi lakónegyedben. In: Imreh István (szerk.): *Változó valóság*. Bukarest: Kriterion, 93–112.
http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf594.pdf

Kovács Éva

2002 Az asszimiláció ambivalenciái Széljegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján. *Korall* 10. (december), 200–207.

2004 *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliacrum Aurum

Kovács Éva – Melegh Attila

2000 „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is”: Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: Az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve, 93–152.

Kovács Imre

1989 [1937] A néma forradalom. A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt. Budapest: Gondolat – Cserépfalvi - Tevan

Köllő Katalin

2002 Tanácskozás a megmaradás stratégiájáról. Megállítható-e a magyarság létszámának csökkenése? *Szabadság*, július 13.

Kuczi Tibor

1992 Szociológia, ideológia, közbeszéd. In: Kuczi Tibor – Becskeházi Attila (szerk.): *Valóság '70*. Budapest: Scientia Humana, 9–113.

1998 Társadalomsakk. *Replika* 38., 49–55.

Livi-Bacci, Massimo

1999 *A világ népességének története*. Budapest: Osiris

Lőrincz D. József

(é.n.). *A folklorizmus általános kérdései*. Kézirat

<http://lorincz.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=55&p=4452>

2002 A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után. In: Kovács Éva (szerk.): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?* Budapest: Teleki László Alapítvány, 109–118.

2004 *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print

2008 A kolozsvári magyarok társadalma. Recenzió Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town* című könyvéről. *Regio* 2, 240–256.

Macfarlane, Alain

1993 *Az angol individualizmus eredete*. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör

Magyari Nándor László

2003 Közéletések a romániai magyar szociológia mai helyzetéhez. *Erdélyi Társadalom* 1, 133–145.

Magyari Tivadar

2000 A romániai magyar média. *Médiakutató* 1, 97–105.

Makkai Sándor

1937. Nem lehet. *Láthatár* 5. évf., 49–53.

Malthus, Thomas Robert

1982 Tanulmány a népesedés törvényéről. In: Semlyén István (szerk.): *A népességgrobbanás és az egyke*. Bukarest: Kriterion, 61–214.

<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=599>

Mannheim Károly

1996 *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz

Melegh Attila

2000 Az angolszász globális népesedési diskurzusok alakulása a 20. században.

Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák vizsgálatára felé. *Replika* 39 (március), 157–179.

2006 *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: CEU Press

Mikecs László

1941 *Csángók*. Budapest: Szent István Társulat

1997 Vitaindító. Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség* 3-4, 208–232.

Mureșan, Cornelia

2000 *Evoluția demografică a României. Tendințe vechi, schimbări recente, perspective (1870–2030)*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană

Münz, Rainer

2003 *Az üldözések évszázada. Régió* 1, 36–57.

Neményi Mária

1999 Kis roma demográfia. *Népszabadság*, november 29.

Németh László

1992 Magyarok Romániában. In: Uő.: *A minőség forradalma*. Budapest: Püski, 739–805.

Niedermüller Péter

1994 Paradigmák és esélyek. Avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 13–14, 87–129.

Notestein, Frank W.

1945 Population – the Long View. In: Schultz, Theodore (ed.): *Food for the World*. Chicago: Chicago University Press, 36–51.

Novák Zoltán

2005. A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és szerveződése. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 380–398.

2006 A megyésítés előkészítése és a nemzetiségi kérdés Romániában. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 405–420.

Nyárádi R. Károly

1998 Az 1977-es népszámlálások eredményeinek kiértékelése, különös tekintettel a nemzetiségi és anyanyelvi viszonyokra. In: Varga E. Árpád (szerk.): *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest: Püski, 64–72.

2003 *Erdély népesedéstörténete*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.
<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=466>

Oláh Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda: Pro-Print

2005 Kivizsgálás. Egy zűrzavaros történet álnok szereplőkkel. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 287–305.

Örkény Antal

2003 A migrációs potenciál szociodemográfiai okai a Kárpát-medencei magyarok körében. In: Uő.: (szerk.): *Menni vagy maradni. Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 150–175.

Park, Robert Ezra – Burgess, Ernest W.

1921 *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press

Péter Angéla

2005 „*Akik saját maguknak felpiszkáltak...*” Az 1966/770-es abortusztörvény hatása és a vele szembeni attitűdök alakulása Hargita megyében. Szakdolgozat, BBTE – Szociológia Tanszék, Kolozsvár

Poledna, Rudolf

2001 *Transformări sociale la sașii ardeleni după 1945*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană

Portes, Alejandro

1997 *Globalization from Below: the Rise of Transnational Communities*. Princeton University: WPTC – 9801.

Portes, Alejandro – Zhou, Min

1993 The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 530, Interminority Affairs in the U. S.: Pluralism at the Crossroads, 74-96.

Pozsony Ferenc

2007 Szórványok hétköznapijai. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Illyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Budapest: Lucidus, 49–60.

Pries, Ludger

2002 *The spatial spanning of the social: Transnationalism as a challenge and chance for social sciences*. Paper presented at the International Workshop Transnationalism: New Configurations of the Social and the Space (6th and 7th of September 2002). Bochum: Ruhr-Universität

Pulay Gergő

2006 Etnicitás, állampolgárság és munkaerőpiaci kategorizáció. *Régió* 3, 24–42.

Regényi Emil –Törzsök Erika

1988 Romániai menekültek Magyarországon 1988. In: *Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia*. Budapest: ELTE, 187–241.

RMDSZ VII Kongresszusa: Határozat a romániai magyar népesség helyzetének javításáról <http://www.rmksz.ro/images/documents/49/hu.pdf>

Rotariu, Traian

1993 Aspecte demografice în Transilvania la începutul secolului al XX-lea. *Sociologie Românească*. Serie Nouă IV, nr. 2, 171-186

Rotariu, Traian – Semeniuc, Maria – Mezei Elemér

2005 *Mișcarea naturală a populației între 1901-1910. Transilvania*. Cluj-Napoca: Presa Univeristară Clujeană

Salat Levente

2003 *Kinlódni ebben az országban? Ankét a romániai magyarság megmaradásának szellemi feltételeiről*. Kolozsvár: Scientia

Sandu, Dumitru

1999 Dezvoltare și sărăcie în satele României *Sociologia Românească* 4. 117–138.

2000a Migrația circulatorie ca strategie de viață. *Sociologia Românească* 2, 5–29.

2000b Migrația transnațională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar. *Sociologia Românească* 3/4, 5–52.

2005 Emerging Transnational Migration from Romanian Villages. *Current Sociology* 53., 555–582.

Schneller Károly

1944 Kalotaszeg népesedési problémái. *Hitel* 5, 273–289.

Scînteia július 17.

Schoenmaeckers, Ronald – Lodewijckx, Edith – Gadeyne, Sylvie

1999 Marriages and Fertility Among Turkish and Moroccan Women in Belgium: Results from Census Data. *International Migration Review* 33, 901–928.

Scott, James

1996a Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 23–24, 109–130.

1996b Erős-e a hamis tudat? *Replika* 23–24, 81–108.

Sebők László

1991 Az erdélyi magyarság. *História* 2–3, 36–39.

2002 Hozzászólás Varga E. Árpád vitaindító írásához. *Magyar Kisebbség* 4, 59–63.

Semlyén István

1967 A világelelmzés néhány koordinátája. *Korunk* 3, 423–430.

http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf590.pdf

1980a Országos és nemzetiségi népességgyarapodás. *A Korunk évkönyve*. Kolozsvár, 41–87. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf598.pdf

1980b *Hétmilliárd lélek*. Bukarest: Kriterion

1982 Két tiszteletes meg a számítógépek. In: Uő. (szerk.): *Népességgrobbanás – egyke*. Bukarest: Kriterion, 5–50. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=599>

1983 Ember és emberiség a népözön korszakában. *Korunk Évkönyv*, Kolozsvár, 204–206. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf601.pdf

Semlyén István (szerk.)

1982 *Népességgrobbanás – egyke*. Bukarest: Kriterion

Sennett, Richard

1998 *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in New Capitalism*. New York

Şerbu G.R. (Retegan George):

1962 Evoluţia fertilităţii populaţiei feminine din R.P.R în perioada 1900-1960. *Revista de Statistică* 4, 43–58.

Sik Endre

2000. Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik Endre és Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA-PTI, 157-184.

Stahl, Henri H.

1975 *Teoria şi practica investigării sociale*. Vol. 2. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Stloukal, Libor

2001 A közép-és kelet-európai „abortusz kultúra” megértése. *Regio* 1, 140–162.

Süle Andrea

1988 Tények és következtetések a II. világháború utáni román népszámlálások adatai alapján. *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1988*. Budapest, 123–145.

Szabó Zsolt

1976 Irányított néprajzi gyűjtőversenyek általános iskolás tanulókkal. In: Dr. Kós Károly (szerk.): *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion, 73–84.

Szathmáry Lajos

2000 [1937] : Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz. Magyar Kisebbség 3.

<http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000307.html>

Székely András Bertalan

1988 Venczel József és a magyar–román társadalomtudományi kapcsolatok. In: *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1988*. Budapest, 323–331.

Szilágyi N. Sándor

2002 Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 4, 64–96.

2004 Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMD SZÜgyvezető Elnökség, 157–235.

Szilágyi N. Sándor – Turai Tünde

2005 Interjú Szilágyi N. Sándorral. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Vándorlás és népességfogyás*. Budapest: Lucidus, 281–292.

Szőke László

1992 Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration in the New European Architecture. *International Migration Review*, Vol. 26 (2), 305–312.

Szreter, Simon

1993 The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History. *Population and Development Review*, Vol. 19., No, 4 (Dec.), 659–701.

Szücs Jenő

1983 *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető

Thomas, Willam I. – Znaniecki, Florian

2002 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában. I. kötet*. Budapest: Új Mandátum

Thompson, Warren

1929 Population. *American Journal of Sociology*, Vol 34, No. 6, 959–975.

1946 *Populacion and Peace in the Pacific*. Chicago: Chicago University Press

Toró T. Tibor

1994 Gondolatok az erdélyi (romániai) magyarság közösségi kataszterének összeállításáról. *Szövetség* június, 14–17.

1999 Szövetségi belső választások: egyszerű tisztújítás vagy az "erdélyi magyar parlamentarizmus" rehabilitációjának kísérlete. *Magyar Kisebbség* 4, 153–164.

Tóth Pál Péter

1997 *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Budapest: Püski

Trebici, Vladimir

1966 Demografia și statistica demografică. *Revista de Statistică* 6.

1978 Tranziția demografică în România. *Viitorul Social* 2, 335–344.

1981 Dezvoltarea demografiei ca știință în România. *Viitorul Social* 4, 651–666.

1988 Demografia între știință și acțiune socială. *Viitorul Social* 1, 69–74.

1989 Demografia între istorie și sociologie. *Viitorul Social* 1, 44–55.

1990 Demografia românească. *Sociologia Românească*. 1–2, 161–170.

1996 *Experta et selecta. Academicianul la vârsta de 80 ani*. București: Editura Enciclopedică

Trebici, Vladimir – Ghinoiu, Ion

1986 *Demografie și etnografie*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=609>

Turai Tünde

2003 A családszerkezet változása a szocializmus éveiben a Szilágyságban. *Erdélyi Társadalom* 1, 85–101.

Uhlenberg, Peter

1973 Fertility Patterns within the Mexican American Population. *Social Biology* 20, 3–9.

Ulf Hannerz

2000 *Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology*. Department of Social Anthropology, Stockholm University: WPTC-2K-02.

Vano, Boris

2002 *Projection of Roma Population in Slovakia until 2025*. Bratislava: Infostat

Varga E. Árpád

1988 Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. In: *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1988*. Budapest, 37–123.

1998a *Fejezetek Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest: Püski

1998b *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992). I. kötet*. Csíkszereda: Pro-Print.

1999 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992). II. kötet.* Csíkszereda: Pro-Print.

2000 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992). III. kötet.* Csíkszereda: Pro-Print.

2001 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992). IV. kötet.* Csíkszereda: Pro-Print.

2002a A romániai magyarság népességcsökkenésének okairól. *Magyar Kisebbség* 4, 3–16.

2002b Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. *Regio* 1, 171–205.

2002c *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992). V. kötet.* Csíkszereda: Pro-Print.

Várhegyi István

1980 Város és etnikum. *A Korunk évkönyve.* 173–186.

http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf597.pdf

Vasas Samu

1971 Egyke és cifrázkodás. *Korunk* 9, 1271–1280.

http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf592.pdf

Verdery, Katherine

2001 A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában. *Regio* 2, 3–40.

2002a A romániai magyarság létszámcsökkenésének okai a 20. század utolsó negyedében. *Korunk* 2, 4–18.

2002b A romániai magyarok 2002. évi lélekszámáról. *Magyar Kisebbség* 4, 97–108.

Veres Valér

2002a. A romániai magyarság létszámcsökkenésének okai a 20. század utolsó negyedében. *Korunk* 2, 4–18.

2002b. A romániai magyarok 2002. évi lélekszámáról. *Magyar Kisebbség* 4, 97–108

2004a A romániai magyarság termékenysége 1992–2002 között, regionális összehasonlításban. *Erdélyi Társadalom* 1, 69–99.

2004b A romániai magyarság 1992–2002 közötti természetes népmozgalma európai kontextusban. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben.* Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 29–61.

Veress Gyula

1957 A magyar Autonóm Tartomány népmozgalmának egyes kérdései. *Korunk* 11, 1478–1483. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf588.pdf

Vetési László

2000 Szórványstratégia – nemzetstratégia. *Magyar Kisebbség* 2, 172–214.

2001 *Juhaimnak maradéka*. Kolozsvár: Komp-Press

Vita (Részvevők: D. Lőrincz József, Geambaşu Réka, Pásztor Gyöngyi, Péter László és Plainer Zsuzsa)

2002 *Web* 10, 65–70.

White, Hayden

1997 *A történelem terhe*. Budapest: Osiris-Gondolat

Yinger, John M.

1981 Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation. *Ethnic and Racial Studies* 3, 249–264.

Zamfir, Cătălin – Zamfir, Elena (coord.)

1993 *Țiganiile între ignorare și îngrijorare*. București: Alternative

